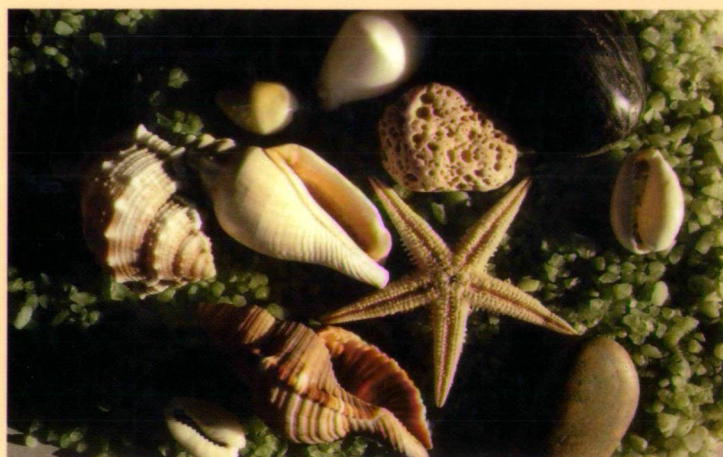

„TAVASZ JÁDE CSIGÁI”
AVAGY
„ZÖLD KAGYLÓ-FORMA TAVASZ”

Pálffy Miklós
65. születésnapjára

„Tavaszi jáde csigái”
avagy
„zöld kagyló-forma tavasz”

X 35979

„TAVASZ JÁDE CSIGÁI”
AVAGY
„ZÖLD KAGYLÓ-FORMA TAVASZ”

Pálfy Miklós
65. születésnapjára

Grimm Kiadó
Szeged, 2007

A kiadvány a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Dékáni Hivatal, a Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszék,
valamint a budapesti Francia Intézet támogatásával készült.

Szerkesztők:
Kovács Katalin
Nagy Ágoston

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000558349

© A szerzők
© Grimm Könyvkiadó Kft.

Kiadja a Grimm Kiadó, Szeged – az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a mű bővített,
illetve rövidített változata kiadásának jogát is.

ISBN 978 963 7460 39 5

X 3 5 9 7 9

Műszaki szerkesztő: Hevesi István

A kiadásért felel Borbás László
a Grimm Könyvkiadó Kft. ügyvezető igazgatója.

Pálffy Miklós
65. születésnapjára

Tartalomjegyzék

TABULA GRATULATORIA	9
ELŐSZÓ	11
LEXIKOGRAFIA	15
<i>Bárdosi Vilmos</i> : Hagyomány és megújulás egy francia szólásban	17
<i>Oszetzký Éva</i> : Modern egynyelvű francia szótárak Québecben	25
<i>Szabics Imre</i> : Termes techniques d'origine wallonne du lexique hongrois	33
<i>Fábián Zsuzsanna</i> : Néhány olasz eredetű szakszavunkról	39
<i>Farkas Ildikó</i> : Terminológiai munka az Európai Unió Tanácsának magyar nyelvi fordítóosztályán	47
NYELVÉSZET	59
<i>Marie-Josèphe Charrier-Gouesse</i> : A mondat lelke az állítmány	61
<i>Albert Sándor</i> : Amit a fordító megtalál a szótárban – és amit nem	69
<i>Gécseg Zsuzsanna</i> : A francia és a magyar fókusz-konstrukcióról	77
<i>Simoncsics Péter</i> : Az -nt-re végződő igék imperatívuszáról Zrínyi Miklós nyelvében	85
<i>Nagy Ágoston</i> : Az automatikus szövegszegmentálás problémái	89
<i>Kovács Katalin</i> : Kísérlet egy szó szemantikai mezőjének körülírására: a <i>csend</i> a művészetekben	97
IRODALOM	105
<i>Penke Olga</i> : Bessenyei György a nyelvek természetéről	107
<i>Kovács Ilona</i> : Verne Gyula regényes folyamai	115
<i>Gyimesi Timea</i> : Az igazság margójára avagy a krimi dekonstrukciójának szemiotikai modellje	125
<i>Újfalusi Németh Jenő</i> : Corneille: <i>Horatius</i> – Camilla átka	131
<i>Sujtó László</i> : A transzcendencia haláláról és a halál transzcendenciájáról Baudelaire modernsége kapcsán	141
KULTÚRTÖRTÉNET	149
<i>Szász Géza</i> : A Dél-Alföld a két szabadságharc között a francia utazó szemével (1711–1848)	151
<i>Balázs Péter</i> : Szkeptizmus és kereszténység d'Argenson márkí íásaiban	159
<i>Németh Anikó</i> : A viktoriánus Anglia morális és etikai kérdései esztétikai eszközökkel	167
<i>Kakusziné Kiss Gabriella</i> : Abbé Pierre: Istenem... miért?	173
<i>Koncz Beatrix</i> : Gondolatok az <i>Ami et Amile</i> térpoétikájáról	181
SZERZŐINK	189

Tabula Gratulatoria

Almási Tibor
Anderle Ádám
Bácskai Mihály
Bácskainé Fazekas Márta
Baróti Tibor
Barótiné Gaál Márta
Bassola Péter
Bényiné Farkas Mária
Bernardelli, Ezio
Bernáth Árpád
Bernáth Csilla
Berta Tibor
Borbás László
Burján Monika
Crine, Vanessa
Csernus Sándor
Csernusné Tóth Annamária
Csúri Károly
Demeter Éva
Dóró Gézáné
Fóris Ágota
Gyáfrás Edit
H. Tóth Imre
Hollósi Szonja
Horváth Géza
Ilia Mihály
Karácsonyi Judit
Karafiáth Judit

Kassai Ilona
Katona Tünde
Kenesei István
Kiss Gábor
Kokas Károly
Kriván Gabriella
Kugler Katalin
Magay Tamás
Martonyi Éva
Máté Györgyi
Mészáros László
Mihály Csilla
Nado, Marie-Anne
Pajzs Júlia
Pál József
Pálffy Mihály
Perrot, Jean
Prószéky Gábor
Salvi, Giampaolo
Sulyok Anita
Sulyok Hedvig
Tar Ibolya
Varga Diána Judit
Vigh Árpád
Vigh Éva
Wojtilla Gyula
Zsigri Gyula

Előszó

Reméltem, hogy csak 60, mert ilyenkor is jelennek meg Festschriftek (kivált Szegeden), de hát mégiscsak 65, akárhogy nézek utána. 20 évvel fiatal(os)abb, mint én voltam ennyi idős koromban. Hogyan csinálja?

A további szubjektív morgásom: hogyan is kerülök én ide? Hová lettek a magyarországi nagy francia ármádia tábornokai: Eckhardt Sándor *maréchal*, Hankiss János, Aurélien Sauvageot, Tamás Lajos, Gyergyai Albert, Gáldi László, Herman József, Bakos Ferenc s bizony Fónagy Iván is, valamint az egyetlen női vezértiszt: Kelemen Jolán? Szerencsére él még Köpeczi Béla és Jean Perrot. Úgy látszik azonban, hogy vannak olyan helyzetek, amikor egy elbitangolt franciaszakos, aki – eddigi életében – leginkább mások hadait szokta szervezni, beugorhat erre a speciálisan francia szerepre, *c'est-à-dire il peut doubler un rôle*.

Ebben a viszonylag kis országban ugyanis ez a francia ármádia dicsőséges múlttra tekinthet vissza. A jelene a *mondialisation* körülményei között is stabil. Az ünneptelt kollega nemzedéke jobban hasonlít a XX. század húszas–harmicas éveinek felfelé ívelő *professorat*-jára, mint ugyanazon évszázad második felének átlagára. Bár, természetesen, a mai hazai franciások tisztjeiből is lehetnek tábornokok.

Igaz, ennek a nemzedéknek, amelyhez Pálffy Miklós tartozik, az egyéni élete nehezebb, tanulmányai egyre szervezettebbek lettek (ami nem volna feltétlenül baj), a tudományos előmenetele pedig bonyolultabb egy olyan országban, amelyik minden fordulat után egy kicsit megnehezíti a lehetséges *élite*-jének az életét.

Szegeden azért a baj is kisebb – éles helyzetekben pedig néha nagyobb – mint az ország többi részében. Az egyetemen egyes évfolyamokról, egyes szakokról olyan gárda került ki, amelyik olvasta *Descartes*-ot [s ki is tudta ejteni a szerző nevét, nem úgy, mint az egyik szegedi bölcsész dékán] és *Rilkét*, amelyik tájékozódott *de Saussure*-tól, *Gombocz Zoltán*on át *Jakobsonig*. S amelyik egyszerre volt nyelvész, irodalmár, vagyis a kultúra egészére nyitott filológus. Folytathatnám, de keresem a titkát: néhány nagyszerű bölcsész professzor jut az eszembe; aztán a szegedi matematikus iskola; a Nobel-díj közelében lebegő bio-medicinális koncentráció; meg olyanok is, mint a színház, operatársulatával együtt, a Tisza és a főtér, meg a Virág-cukrászda mint művelődéstörténeti tényezők. Nehéz lesz összeszedni. Valami van a szegedi levegőben (nemcsak *Por*).

Ebben a közegben könnyebb a francia nyelv, irodalom és kultúra múltjának és jelenének egyszerre követének (közvetítőjének) és házigazdájának (a befogadást szervezőjének) lenni. A hetvenes–nyolcvanas években még nem beszéltek „interkulturális kommunikációról”, hanem csinálták: beleégették a tanár-jelöltek személyiségébe.

A francia nyelv, irodalom és kultúra mintájának különleges hatása volt a kelet-közép-európai nemzetállamok tudományában és műveltségében: egyszerre volt

jakobinus és arisztokrata. Ez volt számunkra az Óperenciás tengeren túl (*au-delà de tous les océans*), vagyis a németiségtől nyugatra eső ígéret földje. Akkor még nem volt a kultúrában *all-round* Amerika-komplexus errefelé. Azokban a kinyíló években a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében kialakult egy országos szervezési profil, amelyhez társult a nemzetközi együttműködések bővítésére való törekvés. Ehhez nagyszerű alkalom volt a kontrasztív nyelvészeti – elsősorban grammatikai – kutatások hulláma. Ennek két gerjesztője volt az 1970-es években: Európában az *Association Internationale de Linguistique Appliquée*, elsősorban Prof. Gerhard Nickel, Stuttgartban; Amerikában pedig a *Center for Applied Linguistics*, elsősorban Prof. John Lotz, Washington DC-ben. Ebbe a tudománytörténeti vonulatba kapcsolódott bele Magyarországon az MTA Nyelvtudományi Intézete. Itt kezdetektől fogva jelen volt a magyar–angol téma (ma azt mondanánk, hogy *project*) mellett a magyar–francia vállalkozás. Mindkettő összefogta az országban valamennyi elérhető angol, illetve francia nyelvészt. Az angol témát Dezső László professzor irányította; a franciát pedig voltaképpen Herman József és Kelemen Tiborné professzorok (Radics Katalin – akkor – nyelvész kutató főhadsegédletével). Az angoloknak behozhatatlannak látszó előnyt biztosított a Ford Alapítvány. De nekünk, a franciásoknak is volt néhány adunk: mindenekelőtt Perrot professzor (La Sorbonne Nouvelle) és mögötte az MTA és CNRS együttműködése, valamint olyan klasszisok, mint Fónagy Iván, Csécsy Magdolna és Kassai György. Meg a két ország földrajzi és szellemi közelsége. Ennek a csapatnak volt egyik kiemelkedő résztvevője Pálffy Miklós; többen akkor ismertük meg, s azóta is fennáll emberi barátságunk és szakmai együttműködésünk. Azt hiszem, hogy ezek a projektumok nagy mértékben hozzájárultak Magyarországon az egész nyelvészet modernizálódásához, s ezen belül is egy sokoldalú és aktív alkalmazott nyelvészet kifejlődéséhez.

Az ígéret földjének a kisugárzása lehet a magyarázata a magas szintű francia szótárak és nyelvtanok megalkotásának is a kelet-közép-európai országokban; ezeknek a használata túlment az egyetemen: a művelt nagy-közönség és a nemzetközi szakemberek polcain ott voltak. A francia szótár ma is nélkülözhetetlen kulturális eszköz Magyarországon.

A távoli múltban a szótárkészítés egyéni hőstettek sorozata volt: Sauvageottól, Thienemannon át Országh Lászlóig és a Hadrovics-Gáldiig, meg az Eckhardt-szótárokig. A kiemelkedő főszerkesztők mögé azonban az ötvenes évektől egy állandó szótárszerkesztő műhely alakult az Akadémiai Kiadó központjával. Ekkoriban kezdett megújulni az egynyelvű magyar szótárak írása is az MTA Nyelvtudományi Intézetében.

Azután – a történelmi fordulat következtében – szétrobbant a tudomány és a művelődés néhány szilárdnak látszó eleme. A lexikográfiában egyrészt elszabadult a gyenge minőségű szöszedetek és hasonlók megjelenése a bevásárló központoktól az aluljárókig nevesincs kiadók “kis biznissz”-eként.

Másrészt azonban, s ez a fontos: megszületett – nem nélkülözve, természetesen, az előző korszak legjavának a tapasztalatait – egy vadonatúj lexikográfiai és lexikográfus generáció. Megjelentek kiváló szerkesztésű, élő nyelvi anyagot is közvetítő, könnyen használható és gyönyörű kiállítású kétnyelvű általános szótárak és szakszótárak. Ezeket a műveket már nemcsak a fővárosban, hanem Szegeden és Pécsen is szerkesztették.

Az én kiemelt példám a Pálffy Miklós által szerkesztett *Francia–magyar kézi-szótár* (Grimm Kiadó: Szeged, 1999). Ennek az előszava nagyon szépen mutatja, hogyan lehet világszínvonalon megalkotni egy szótárt egy ilyen – viszonylag – periferikus országban. Összefogással! Kell hozzá (a) egy tudós (és *débrouillard*) szerkesztő, (b) egy belföldi csapat, (c) egy külföldi csapat, (d) egy nemzetközi egyetemközi együttműködés, (e) egy nemzeti (akadémiai) kutatóintézet, (f) egy innovatív magán informatikai cég (g) s egy közalapítvány. Ez már a humán területeken modell értékű *big science* mintája lehet. Bocsnát az angol műszóért; ez a modell ugyanis jobbnak látszik, mint az általam ismert európai és amerikai összehasonlítható szervezetei. Az a kérdés azonban megmarad, hogy ez a szép modell hogyan fér bele a *big business* világába?

De hát legyünk csak optimisták: talán nem kell eladni a lelkét egy jó szótár írójának. Nem annyira a piaccal kapcsolatban reménykedem, hanem inkább azért, mert a magyarországi lexikográfusok mintaszerűen megszervezték saját szakmájukat: akadémiai munkabizottság, kongresszusi szekciók, sorozatok, szakkiadványok, doktori és alapképzésbeli tanfolyamok formájában. Pálffy Miklós személy szerint egyik úttörője lett a magyarországi lexikográfia mint egyetemi-akadémiai szakterület és mint elfogadott értelmiségi foglalkozás megalakításának.

S most térhetünk vissza arra a kérdésre: Hogyan csinálja?

Egy szelíd és vidám óriás: azzal ugrattam, hogy így nézhettek ki a kuruc generálisok, akiknek életük nagy részében szembefűjt a történelem szele. Csak nagy belső harmóniával, meg – helyi, szakmai stb. – viharok idején magunkat és csapatunkat egyensúlyba hozó türelemmel lehetséges a sikeres túlélés. Gondolom én. (De mit gondolhat az ünnepelt?)

Amikor dékánhelyettes volt – ez szinte kikerülhetetlen *malheur* minden kooperatív egyetemi oktató számára –, akkor a munkaidő után beült az autójába és kifurikázott a városon kívül. Ott elkezdett fotózni, s így kompenzálta az aznapi bürokratikus sérüléseit. S egyszer, azt mondják, hogy tényleg csak egyetlen egyszer bevágta az ajtót az egyetemen valami miatt; s másnap bocsnátot kért az ajtófélfától...

De hát voltak és vannak szerető családtagjai, barátai és kollegái; könyvei, lemezei; jó ízlése; kedvenc olvasmányai: Krúdy Gyula és Jung (igen: Jung a pszichiáter), na meg Szeged, Szatymaz (a családi házzal), Vállus (a nyaralóval) (s egy kicsit Pécs is); a San Giovese vörösbor (ha nincs, akkor a Chianti is megteszi), a félprofi-félhobby informatika (benne a rejtelmes kínai kultúrával).

S ahogy „öregurasan” vezetett királykék Opel Astrájából kilép hosszú fekete kabátjában, nyakán piros sállal, akkor bizony a XXI. század jelentős európai filológus-lexikográfusa jelenik meg előttünk, aki véletlenül (vagy nem is véletlenül) Szegeden éli voltaképpen úgy életét, mint egy egyetemre került Krúdy-figura.

Budapesten, 2006. december 25-én,
amikor az angyalok is a karácsonyi ajándékba vitt szótárokat olvasgatják,

Szépe György

Tavaszi

– Üdvözítő felfrissülés° –

„Panská láska, ženská chuť a marcové počasie nie sú stále.”*

LEXIKOGRÁFIA

° A fejezetek alcímeit a Pickwick „Hangulat variációk” teacsalád termékeinek fantázianeve ihlette („Derűs ébredés”, „Meghitt pillanatok” stb.). A kötet címe ugyancsak a teák világába kalauzol el bennünket: a két kifejezés egy kínai zöld tea, a *Bi Luo Chun* két lehetséges magyar fordítása.

* Szlovák közmondás, jelentése „Az úri szerelem, a női ízlés és a márciusi időjárás szeszélyes.”

Hagyomány és megújulás egy francia szólásban

Technológiailag ugyan fejlett, de számos gazdasági, politikai, etnikai, kulturális és nyelvi konfliktus által szétszabdalt világunkban ma sokkal inkább szükségünk van a hagyományos értékek által képviselt fogódzókra, mint valaha. Ilyen biztos támpontok a természetes nyelvek, különösképpen az anyanyelv, amely minden ember konstitutív jellemzője és egyben kulturális örökségünk folyamatos fejlődésben lévő egyik legszebb darabja. Kosztolányi Dezső (1971: 216–217) egy 1933-ban megjelent írásában, ami később a *Nyelv és lélek* című cikkgyűjteményében is megjelent, a mesterséges nyelvek és az anyanyelv közötti különbséget az alábbiakban fogalmazta meg:

A műnyelvek az értelem lombikjában jöttek létre. Tartósak, mint a kaucsuk kézelő és a bádogpohár. Nem hervadnak el soha, akár a papírvirágok. De nincs színük és illatjuk. Vadonatújak és merevek, mint azok a gyári áruk, melyeket az imént szállítottak haza. A nyelv varázsa azonban éppen az, hogy telis-teli van emberi tartalommal, letűnt nemzedékek életével, okos és ostoba emberek szellemével, akik az indulat hevében nyűtték és rontották szavait, s úgy hagyták ránk, az érzés megindító szeszélyével együtt. Haldokló szájakon lebegtek ezek a szavak és szerelmesek száján, akik már csak gügyögni tudtak. Minden szó ereklje. A szenvedés szentelte meg, s a szenvedély torzította el. Ami hajdan szabály volt, abból kivétel lett. Félreértésből keletkeztek gyönyörű, költői képek. Családi emlékek évezredes kincstára az élő nyelv. Azért tudunk rajta beszélni, mert hasonlít hozzánk: éppoly eleven és gyarló, mint mi. Édes hibái többet érnek a tökélynél. Jellemezhetjük vele magunkat, kik szintén hibákkal vagyunk teljesek. Szólásai körülhatároltak, de rugalmasak is, annyira tágíthatók és szűkíthetők, hogy lelkünk egész gazdagsága beléjük fér. Következetlensége is atyafiságos velünk. Alkalmas arra, hogy a mi hangszerünk legyen. Nyelvjárásai, csibészfordulatai megannyi szín, melyhez szükség esetén hozzányúlhatunk. De a műnyelveknek nincs emlékezetük, se térben, se időben. Nem emlékeznek vissza arra, hogy itt vagy ott hogy ejtették ezt vagy azt a szót. Múltjuk még oly kicsiny, hagyományuk sincsen. Ami hagyományuk van, azt az ész parancsolta rájuk. Hibásan beszélni szinte lehetetlen is őket, mert mindenki hibásan – vagyis gépiesen – beszél. Talán csak az a hiba, hogy egyáltalán beszélnek. Miképpen szólaltatunk meg így egy XVII. századi részeg kapust, egy mai léha ifjancot, egy oktondi, régimódi urat, aki állandóan nyakatekert és avatag kifejezésekkel kelti föl a figyelmet, s féktelen jókedvünkben vagy lázadó kétségbeesésünkben miképpen facsarjuk-gyötörjük ezt a halott anyagot, melyhez még sohase ért oda eleven kezével a kedély? Aztán miként selypegi a gyermek: tütü, zsizsi, dádá? A műnyelveknek nincs gyermekszobájuk.

Az általában csak szólásoknak, szólásmódoknak nevezett nyelvi egységek (pl. „dugába dől”, „kivágja a rezet”, „Nem hajt a tatár!”) különös jelleget kölcsönöznek a nyelveknek. Nyelvi örökségünk talán legérdekesebb, legegységesebb elemei, amelyeket manapság a nyelvészek a szakirodalomban eléggé elterjedt *frazéma*

műszóval azonosítanak. Fő jellemzőiként pedig az alábbi szempontokat adják meg: *a*) polilexikalitás (azaz legalább két lexikai elemből álló egységek megléte), *b*) lexikalizáció (az alkotóelemek jelentéseinek kompozicionális jelentésével szemben egy új, globális, idiomatikus jelentéstartalom kialakulása), *c*) reprodukálhatóság (annak lehetősége, hogy ezeket az állandósult szókapcsolatokat nem kell minden esetben újra és újra megalkotni, hanem analóg beszédhelyzetekben automatizált módon használhatók fel). A terminológiai, osztályozási problémákkal valamint az általános elemzési kérdésekkel kapcsolatban lásd többek között Bally (1905, 1909), Bárdosi (1999), Burger et al. (1982), Burger (2003), Casares (1950), Coseriu (1966), Fiala, Lafon, Piguet (1997), Fónagy (1982), Guiraud (1961), Makkai (1972), Martins-Baltar (1994), Martins-Baltar (1995), Nazarjan (1976), O. Nagy (1954), Rey (1977), Rey (2002). Számuk használati elterjedtségüktől függően 5 000 és 10 000 között változik. A nyelvhasználók (az átlagember-től egészen a nyelvet professzionális célokkal használó fordítókig, tolmácsokig) általában tudatában vannak az alkalmazásukkal kapcsolatos finomságok okozta nehézségeknek, idiomatikus csapdáknak, főképp ha nem anyanyelvről, hanem tanult, idegen nyelvről van szó.

Ezek az állandósult szókapcsolatok a kollektív emlékezet gyöngyszemei, és mint ilyenek szépen illusztrálják nyelvi örökségünket, a nyelvben meglévő évszázados hagyományokat. Vizsgáljuk meg az *avoir maille à partir avec qqn* 'avoir un différend, être en contestation avec qqn' (Rey & Chantreau 1997: 562) állandósult kifejezést, amelynek magyar jelentése a szótárak tanúsága szerint 'vkivel meggyűlik a baja' (Bárdosi 1997: 111; Bárdosi 2003: 22; Pálffy 2003: 686), és amely az egyik leggyakrabban használt francia frazéma (a Google keresőprogram 2006. július 31-én több mint 108 000 találatot adott ki rá a frankofón oldalakon). Megállapíthatjuk, hogy ez a mai használatban nagyon is élő szólás a benne lévő szintaktikai és szemantikai anomáliák által a francia nyelv történetének egyfajta sűrített keresztmetszete, igazi nyelvi kövület.

A határozott névelő elhagyása a *maille* főnév előtt nem tükrözi a mai nyelvtani szabályokat, használatot. Olyan szintaktikai anomáliáról van szó, amely ma archaikus jelenség a franciában. A 'vminek a fele' jelentésű klasszikus latin *medius* → vulgáris latin *medalia* szavakból származó *maille* főnév és az 'eloszt, megoszt' értelmű klasszikus latin *partiri* → vulgáris latin *partire* szavakból kialakult *partir* (= *partager*) ige ugyanakkor a szemantikai anomália szép példáit is képviselik. E szavak jelentése ui. ma az átlagos francia nyelvhasználó számára jó esetben homályos, rosszabb esetben egyenesen érthetetlen. A szókapcsolat eredetileg szó szerint azt jelentette, hogy 'megosztani, elfelezni egy fél dénárt' (= *maille*), ami a Capeting uralkodók alatt a legkisebb – és így tovább már nem osztható – fizetőeszköz volt. Ebből alakult ki a 'lehetetlen, értelmetlen osztozkodáson veszekedni, vitatkozni' átvitt, idiomatikus jelentés.

Jegyezzük meg, hogy a *maille* szó a *n'avoir ni sou ni maille* 'être sans argent' („nincs egy árva garasa sem”) ismert szólásban is előfordul:

...Charles ne nous est de rien, il *n'a ni sou ni maille* : son père a fait faillite... (Balzac 1833: 107)

Ugyanakkor használata az utóbbi időben kezd megváltozni, amint azt az Interneten talált alábbi példa is mutatja:

On nous laisse entendre que pendant des années les gouvernements des États membres *n'ont payé ni sou ni maille* à notre système de pensions; maintenant qu'ils devraient le faire, M. Kinnock propose de modifier les postes budgétaires et de créer un fonds de pension privé des sommes impayées sur le budget communautaire. Est-ce ainsi qu'on interprète l'équilibre actuariel? Ce n'est plus 'paie ce que dois' mais 'prends l'oseille et tire-toi!'. Et vive la solidarité.

http://www.unionsyndicale.org/edito/e_0103.html

A nyelvi örökséget, hagyományokat szépen illusztráló archaikus *maille* szó egyébként, immár a 'zsozsó, lé' szlenges jelentésben, néhány évvel ezelőtt ismét felbukkant a fiatalok nyelvében: *avoir de la maille* 'tele van zsozsóval/lével', *c'est de la maille* 'drága, borsos' (Goudaillier 2001: 190).

A *partir/partager* igékkel kapcsolatban pedig emlékeztethetünk néhány olyan gyakori példára, amelyekben felvillan az eredeti, archaikus jelentés: *répartir* 'fel-/meg-/szétoszt', *répartition* 'fel-/meg-/szétosztás', *départager* 'dönt', *la partition de Berlin* 'Berlin felosztása'.

Visszatérve az *avoir maille à partir* szólásra, érdemes még röviden emlékezni arra, hogy eredete egy XII. századi, Artois-ban élt költő (*trouvère*), Jean Bodel *Le Jeu de saint Nicolas* című, nyelvjárásban megírt művének alábbi komikus jelenetére vezethető vissza (274–283 sorok), amelyben tolvajok keverednek egymással pénzügyni vitába:

Li Tavreniers

Paie denier et a l'autre eure
Aras le pinte pour *maaille*;
C'est a douze deniers sans faille;
Paie un denier ou boi encore.

Auberons

Mais *le maille* prendrés ore
Et au revenir le denier.

Li Tavreniers

Veus tu faire ja le panier?
Au mains me dois tu trois partis.
Ains que de chi soies parti,
Sarai bien a coi m'en tenrai.

A kifejezés azonban – az átmeneti *avoir maille à départir* alak után – csak négy évszázaddal később, 1655-ben rögződött, igaz még vonzat nélküli alakban, Molière *L'Étourdi* című vígjátéka első felvonása VII. jelenetének köszönhetően (Molière 1964: 68).

MASCARILLE :

Moi? Monsieur, perdez cette croyance;
Toujours de son devoir je tâche à l'avertir ;
Et l'on nous voit sans cesse *avoir maille à partir*.
A l'heure même encore nous avons eu querelle
Sur l'hymen d'Hippolyte, où je le vois rebelle,
Où par l'indignité d'un refus criminel,
Je le vois offenser le respect paternel.

A nyelveket azonban nem csak a nyelvi hagyományok továbbélése, hanem a folyamatos megújulás is jellemzi, amint azt már előbb Vaugelas 1647-ben *Remarques sur la langue française* című művében, majd később Victor Hugo *Cromwell* című drámájának előszavában 1827-ben megállapította:

...c'est la destinée de toutes les langues vivantes, d'estre suiettes au changement;
(Vaugelas: 36)

...la langue française n'est point fixée et ne se fixera point. Une langue ne se fixe pas.
[...] Il en est des idiomes humains comme de tout. Chaque siècle y apporte et en emporte quelque chose. [...] les langues ni le soleil ne s'arrêtent plus. Le jour où elles se fixent, c'est qu'elles meurent. (Hugo 1858: 38)

A nyelvi örökség továbbélésének illusztrálására fent idézett *avoir maille à partir avec qqn* szólás jó példa arra is, hogy egyúttal a nyelvben végbemenő változásokat is bemutassa. Ha az ember a Google¹ keresőprogram segítségével mai használati eseteket keres az Interneten, könnyen megállapíthatja, hogy – amint azt az alábbi idézet is bizonyítja – szólásunkat természetesen szép számban használják a klasszikus 'meggyűlik a baja vkivel' jelentésében:

Reese Witherspoon aux prises avec un paparazzi

La pauvre **Reese Witherspoon** cumule les ennuis avec les paparazzis. En avril dernier, la jeune comédienne avait été prise en chasse à sa sortie de son club de gym par plusieurs photographes. Le cauchemar s'était terminé quelques kilomètres plus loin quand elle était finalement arrivée chez elle, non sans avoir failli, auparavant, sortir de la route. À la mi-août, la plainte de l'actrice avait finalement été classée sans suite par la justice, faute d'éléments à charge suffisants... Bis repetita: vendredi dernier, Reese a

¹ A franciában a *googler* 'a Google internetes keresőprogram segítségével keresni' ige egyébként maga is szép példája a folytonosság és a megújulás nyelvben való együttélésének. A francia nyelvben az új igék képzésére immár jó ideje leggyakrabban használt *-er* végződés (vö. *courriel* 'e-mail, ímél' → *courrieler* 'ímélezni') a nyelvi folytonosság megtestesítője, amely könnyedén összeházasítható a legújabb internetes technológiát megjelenítő szakterminológiával. A házasság eredménye pedig egy olyan új francia ige, amely ugyan a szótárakban még nem található meg, de a nyelvhasználatban már jelen van (vö. <http://www.dicodunet.com/definitions/google/google.htm>).

eu maille à partir avec un paparazzi qui tentait de prendre des clichés d'elle et de ses deux enfants alors qu'ils se trouvaient à Disneyland. Deux employés du parc, venus à son secours, ont alors essuyé les coups du photographe! Interpellé par la police, Todd Wallace a été inculpé pour coups et blessures et devra comparaître le mois prochain devant le tribunal. (Jordane Guignon)

<http://fr.news.yahoo.com/050907/306/4kmec.html>

Ugyanakkor egyre gyakrabban találkozunk olyan szöveggörnyezetekkel is, amelyekben nem személlyel (*qqn*), hanem valamilyen hivatalos szervvel (rendőrség, társadalombiztosítás, vevőszolgálat stb.) támadt nézeteltérés, konfliktus kifejezésére szolgál:

En tout cas, merci de vos retours d'infos pour ceux qui ont eu *maille à partir avec le NEC*.

<http://forum.hardware.fr/hardwarefr/Hardware/Topic-officiel-Graveur-DVD-NEC-ND-2500-A-sujet-602347-97.htm>

– Que pensez-vous du système judiciaire français? – Méliissa: Je n'aimerais pas *avoir maille à partir avec la justice*! La présomption d'innocence n'est jamais respectée! Des innocents sont trop souvent accusés à tort mais des coupables sont trop souvent laissés ou remis en liberté! Un type qui viole une fille se prend quoi, entre 3 et 5 ans de taule? C'est dégueulasse. La vie de la fille est foutue et lui, il se promène pénard!

<http://education.guardian.co.uk/language/resources/french/story/0,11779,682739,00.html>

A francia egynyelvű szótárak legfrissebb kiadásai – használati példa nélkül – rögzítik e jelentésváltozást (Le Petit Robert 2004: 1539).

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a nyelv legantropomorfabb elemeit képviselő szólások különösen alkalmasak a nyelvben meglévő hagyományok és megújulási folyamatok közötti kapcsolatok bemutatására. A bennük megjelenő nyelvi, kulturális örökség megismerése és ápolása már csak azért is kívánatos, mert az hozzájárulhat a közös európai nyelvi és kulturális örökség minél teljesebb megismeréséhez, őrzéséhez és ápolásához. Ugyanakkor – felhasználva a modern technikák adta lehetőségeket – kellő és értő figyelmet kell fordítanunk a nyelvekben lezajló és a szólásokat is érintő megújulási folyamatoknak, a mindenkori jelentésbeli változásoknak. Ez pedig nem csupán a szakembereket, a lexikográfusokat – és köztük a most ünnepeletet, akit e néhány gondolat jegyében tisztelettel és szeretettel köszönt egy régi barátja és lexikográfus társa – érdekli, hanem – és talán sokkal inkább – a nyelvet mindennapi szinten használókat is.

Bibliográfia

Bally, Ch. 1905. *Précis de stylistique. Esquisse d'une méthode fondée sur l'étude du français moderne*. Genève: Eggimann.

Bally, Ch. 1909. *Traité de stylistique française*. 2 vol. Paris: Klincksieck.

Balzac, H. de. 1833. *Eugénie Grandet*. Paris: Nelson Éditeurs.

- Bárdosi, V. 1997. *Francia-magyar szólásszótár. Tematikus gyűjtemény és gyakorlókönyv*. Budapest: Corvina.
- Bárdosi, V. 1999. Entre fil d'Ariane et tonneau des Danaïdes. Problèmes de classification des phrasèmes français. *Revue d'Études Françaises (Budapest)* (4). 23–33.
- Bárdosi, V. 2003. *Magyar szólástár*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Bodel, J. 1925. *Le Jeu de saint Nicolas*. Paris: Librairie Ancienne Édouard Champion, Éditeur Librairie de la Société des Anciens Textes Français, „Les Classiques français du Moyen Age”.
- Burger, H. et al. 1982. *Handbuch der Phraseologie*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Burger, H. 2003. *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Casares, J. 1950. La locución, la frase proverbial, el refrán y el modismo. *Introducción a la lexicografía moderna*. Madrid: Aguirre.
- Coseriu, E. 1966. Structure lexicale et enseignement du vocabulaire. In: *Actes du premier colloque international de linguistique appliquée*, Nancy 26–31 octobre 1964, Session II/1. Nancy: Université de Nancy, Annales de l'Est. Mémoire 31, 175–217.
- Fiala, P., Lafon, P., Piguet, M-F. (szerk.) 1997. *La locution: entre lexique, syntaxe et pragmatique. Identification en corpus, traitement, apprentissage*. Institut National de la langue française, UMR 'Lexicométrie et textes politiques', Publication de l'INALF, collection 'Saint-Cloud'. Paris: Klincksieck.
- Fónagy, I. 1982. *Situation et signification*. Amsterdam – Philadelphia: J. Benjamins Publishing Company.
- Goudaillier, J-P. 2001. *Comment tu tchatches! Dictionnaire du français contemporain des cités*. Paris: Maisonneuve & Larose.
- Guiraud, P. 1961. *Les locutions françaises*. Paris: P.U.F. (Que sais-je? 903).
- Hugo, V. 1858. Cromwell. In: *Théâtre*. Paris: Librairie de L. Hachette et Cie.
- Kosztolányi D. 1971. *Műnyelvek. Nyelv és lélek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 216–217.
- Le Petit Robert. Dictionnaire de la langue française*. 2004. Paris: Dictionnaires Le Robert.
- Makkai, A. 1972. *Idiom Structure in English*. The Hague: Mouton. (Janua Linguarum, Series Maior, 48).
- Martins-Baltar, M. (szerk.) 1994. *La locution entre langue et usages*. Actes du colloque international organisé par l'École Normale Supérieure de Fontenay / Saint-Cloud, novembre 1994, ENS Éditions Fontenay / Saint-Cloud, (Collection Langues).
- Martins-Baltar, M. (szerk.) 1995. *La locution en discours, Cahiers du français contemporain*. École Normale Supérieure de Fontenay / Saint-Cloud – CRÉDIF. 2.

- Molière. 1964. L'Étourdi ou les contretemps. In: *Œuvres complètes de Molière*. I. Paris: Garnier-Flammarion.
- Nazarjan, A. G. 1976. *Frazeologia sovremenno frantsouzskovo jazyka*. Moskva: Vischaia Chkola.
- O. Nagy, G. 1954. Mi a szólás? *Magyar Nyelvőr* (50/3–4). 110–126, 396–408.
- Pálffy, M. 2003. *Francia magyar kéziszlár*. Szeged: Grimm Kiadó.
- Rey, A. 1977. Les limites du lexique. *Le lexique: images et modèles*. Paris: A. Colin. 183–200 (8. fejezet).
- Rey, A., Chantreau, S. 1997. *Dictionnaire des expressions et locutions*. Paris: Dictionnaires le Robert.
- Rey, I. G. 2002. *La phraseologie du français*. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail.
- Vaugelas. é.n. *Remarques sur la langue française*. Nouvelle édition par A. Chassang. Bibliothèque historique de la langue française). Paris: Léopold Cerf, Éditeur.

Internet források

- <http://education.guardian.co.uk/languageresources/french/story/0,11779,6827-39,00.html>
- <http://forum.hardware.fr/hardwarefr/Hardware/Topic-officiel-Graveur-DVD-NEC-ND-2500-A-sujet-602347-97.htm>
- <http://fr.news.yahoo.com/050907/306/4kmec.html>
- <http://www.dicodunet.com/definitions/google/googler.htm>
- http://www.unionsyndicale.org/edito/e_0103.html

Modern egynyelvű francia szótárak Québecben

A franciák törődnek a nyelvükkel, óvják, védik, ápolják azt. A francia anyanyelvű québeciek méginkább ezt teszik, más szempontból azonban bizonytalanok a nyelvi identitás tekintetében (Bouchard 1998). A québeci francia nyelv szókincse javarészt Franciaországból származik, néha azonban előfordul, hogy egyes lexikai egységek már nem is használatosak a standard francia nyelvben. Ugyanakkor a québeci francia nyelv jónéhány olyan elemmel gazdagodott önálló fejlődése során, amelyeket a helyi szokások, a földrajzi- és klímaviszonyok sajátos volta alakított ki. Az angol nyelvterület és a bennszülött őslakosság nyelvi hatása sem elhanyagolható.

E körülmények ismeretében gyakorta merül fel a kérdés, hogy önálló nyelvnek tekintsük-e a québeci francia nyelvet, vagy pedig a francia egy változatának. Még a nyelvészek körében sem találunk egységes álláspontot. A lexikográfusok köre is megosztott. Ez a „vetélkedés” az egyes irányzatok között a szótárhasználó malmára hajtja a vizet. Kiváló szótárak láttak ugyanis napvilágot. Más-más koncepciót követtek ezek a munkák, így a szótárforgató kedvére válogathat, céltudatosan, az őt leginkább kiszolgáló szógyűjtemények között.

1994-ben Cajolet-Laganière (1998) napvilágra hozta egy általa végzett közvélemény kutatás eredményét, amelyben megállapítja, hogy a Québecben megkérdezett emberek nem szógyűjteményekre vágynak, még csak nem is leíró jellegű munkákra, hanem egyszerűen olyan általános szótárra, amelyben a Québecben használatos szókinccset megkülönböztetnék a más földrajzi területeken használt francia nyelvi szókinccstől. Fontossági sorrendben, véleményük szerint, meg kellene különböztetni a földrajzi helyek szerinti eltéréseket, a normától elütő formákat és a nyelvi szinteket.

Vannak Québecben kiadott szótárak, amelyeket fenntartás nélkül fogad el a közönség, ilyen például az 1930-ban napvilágot látott *Glossaire du parler français au Canada*, vagy a *Dictionnaire historique du français québécois*, amelyet a Claude Poirier vezette lexikográfus csapat alkotott a Laval Egyetemen (1998). Mivel ezek a szótárak kizárólag a québecieknek szólnak és a québeci szókinccs leírására hivatottak, ezért céljuk egyértelmű és a fogadtatás is pozitív. Hátrányuk azonban, hogy nem használhatóak általános egynyelvű szótárként, így szűk körben terjedtek el.

A québeci nyelvészek egy csoportja (Villers 1999) úgy véli, hogy a québeci szótárforgatónak olyan szótárra van szüksége, amely teljes körű leírást ad a francia nyelvről, a standard nyelvről, ugyanakkor a québeci francia nyelv sajátosságait is tartalmazza. Mindezt egy adott szótár keretein belül, ábécérendben. Valójában csak akkor érthetjük meg igazán a québeci gondolkodásmódot a szótárírás és

szótárhasználat területén, ha röviden áttekintjük a Québecben született egy nyelvű francia szótárak kezdeteit és fejlődésük történetét.

A XVIII. században Pierre-Philippe Potier, egy Belgiumból indult misszionárius kezdte meg a szószedetek gyűjtésének sorát (*Premier glossaire canadien*). Még ebben a században kezdte munkásságát Jacques Viger, de csak a XIX. század elején jelent meg az a mű, amely a *Néologies canadiennes* (1810) címet kapta. E korszakban már megjelennek azok a kiadványok, melyek főként a franciaországi francia nyelv és a québeci francia nyelv különbségeire hívják fel a figyelmet. Javarészt tankönyvekről (pl. Thomas Maguire, *Manuel des difficultés*, 1841) szószedetokról és persze szótárakról van szó. Ezekben a kezdeti próbálkozásokban már érződik a francia nyelvi norma iránti érzékenység, amely ekkor leginkább a kanadai francia szókincs elvetését kezdeményezte (Saint-Yves 2002).

A XIX. század során született munkák inkább didaktikai jellegűek, mint Boucher-Belleville, Caron, Rinfret kiadványai, amelyek semleges álláspontot képviselnek a norma kérdésében, mivel céljuk az oktatás és a nyelvi hibák kiküszöbölése. A korábbi század purista vonalát folytatják, azaz a francia nyelvi variánsokat ellenzők táborába sorolhatók Thomas Maguire, Jules-Fabien Gingras és Joseph-Amable Manseau, akiknek jócskán akadnak majd követői a XX. századi lexikográfusok soraiban (Clapin, Blanchard stb.).

A XIX. század végén már érezni lehetett, a XX. század kezdetétől pedig egyértelművé vált, hogy kedvezőek a feltételek ahhoz, hogy különféle koncepciójú szótárak szülessenek. Ez az új típusú, pozitív gondolkodást tükröző hozzáállás nagy lendületet adott a kanadai francia nyelv pontos és részletes leírását célul kitűző munkák létrejöttének. Dunn nyitja meg a glosszáriumírók sorát, az 1750 szócikkből álló kifejezés gyűjteményével, amely tartalmazza az általa hibásnak ítélt szófordulatokat. Korpuszként ő már francia irodalmi idézetekkel is szolgál, szükségesnek ítéli a neologizmusokat azokban az esetekben, amikor helyspecifikus tárgyak vagy fogalmak leírása szükséges, ellenzi a kettős szóhasználatot. Ez utóbbi esetben a francia kifejezést részesíti előnyben az angol megfelelőjénél. Clapin 4000 szócikkből álló *Dictionnaire canadien-français* című munkája, majd Dionne *Parler populaire des Canadiens français* gyűjteménye (15000 szócikk), ezt követően a *Glossaire du parler français au Canada*, a „Société du parler français” kiadványa egyértelműen korszakalkotó jelentőségűek voltak.

Clapin messzebb jut kutatásaiban, mint Dunn, szükségesnek tartja, hogy munkája enciklopédikus elemekkel bővüljön, a kanadai francia nyelvet, mint a francia nyelv egy változatát írja le. Véleménye szerint a kanadai francia nyelv a francia „anyanyelv” egy változata, annak a folytatása, amely új földrajzi viszonyok között jött létre (Saint-Yves 2002). Dionne úgy vélte, hogy a gyűjteményében szereplő szavak és kifejezések mindegyike a kanadai francia nyelvből ered. A kutatások azonban azt igazolták, hogy egy részük korábban már jelen volt franciaországi francia nyelv valamelyik dialektusában, vagy a népnyelvben. A *Glossaire du parler français au Canada* nem általános nyelvszótár, az általános szókincs

nem szerepel benne. Inkább kiegészítője egy általános nyelvi szótárnak, hiszen ez a szógyűjtemény területi felosztásban tárgyalja a specializált szókincset (technika, repülés, tájszavak stb.). A gyűjtés, amely 1902-től 1962-ig tartott és egész Québecet megmozgatta, leginkább a dialektusokból szerzett lexikai egységeket tartalmazza. Ismeretes azonban, hogy ezek a nyelvek nem rendelkeznek irodalmi forrásokkal, vagy kevés ilyen forrás áll rendelkezésre (ugyanis javarészt beszélt nyelvi formában jelennek meg), ezért a filológiai megközelítés gyakorlatilag kizárható.

1930 és 1954 között leggyakrabban folyóiratokban találkozhatunk a kanadai nyelvet érintő írásokkal (*Le Canada français*, *La Revue de l'Université Laval*). Bélisle (1954) szótára új fejezetet nyit a québeci lexikográfia történetében. A szerző megpróbál eleget tenni az összes szótárhasználó igényének. Célja a kanadai francia nyelv jellegzetességeinek leírása mellett az összes olyan lexikai egység feltüntetése, amelyeket a québeci francia nyelv is és a franciaországi francia nyelv is tartalmaz. Bélisle felhasználja a korábbi szótárak szóállományát (Dunn, Clapin, *Glossaire*), ily módon tradicionális szótári besorolást kap a nyelvészekről. A szótár több javításon ment keresztül és több kiadást ért meg, legnagyobb eredménye, hogy önálló lexikográfiai kutatásokon alapuló munka. Bélisle szótárában ötvözte az 1930-as években napvilágot látott Littré kéziszótár nomenklatúráját, és kiegészítette az általa gyűjtött, mintegy 8000 kanadai francia lexikai egységgel.

Az 1980-ban megjelent Bergeron szótár sok vitát váltott ki és sok kritika érte. Leginkább azt vetették a szerző szemére, hogy a norma kérdését teljes mértékben figyelmen kívül helyezte. A szerző célja a korábbi források felelevenítése mellett további definíciók bevétele volt. Tulajdonképpen a francia általános szótárak mintájára egy québeci francia szótárt szerkesztett.

1985 után a québeci lexikográfia új lendületet vett és az ezt követő periódusban megjelent munkák tükrözik is a québeciek szemléletváltását. Az 1985-ben megjelent *Trésor de la langue française au Québec* (TLFQ) kizárólag a Québecben használt szókincset vizsgálja, de azt részletesen. Nemcsak nyelvszótár, hanem enciklopédia is egyben. Az ezt követő szótárak, mint a *Dictionnaire du français Plus* (DFP, 1988) és a *Dictionnaire québécois d'aujourd'hui* (DQA, 1992), már komplett nyelvi szótárak. Megjelenésük után ismét kiújulnak a viták a québeci nyelv és a francia nyelvi norma, egyben a québeci identitás körül, amelynek egyik alappillére a szótár. A DFP-t ugyanazok a szerzők állították össze, mint a TLFQ-t, így tehát támaszkodhattak arra az óriási adatbázisra, amelyet a nagyszótár írásához felhasználtak. Szükséges volt, hogy az 1960–70-es években Québecben végbemenő változások után – gondoljunk a *Révolution tranquille* („Csendes forradalom”) korszakára, vagy az önálló Québecért folytatott megmozdulásokra – létrejött új társadalmi és politikai viszonyok között foglalkozzanak a nyelv kérdésével is. A nyelvi norma kérdése fontos volt korábban is, de mindeddig nem született olyan szótár, amely a nyelvészek számára is megnyugtató módon tudta volna kezelni ezt a kérdést. E tekintetben ez a szótár korszakalkotó mű. Alapul

a Franciaországban referenciaként működő *Petit Robert* szolgált. A *PR* esetében természetesen a francia standard nyelv volt a kiindulópont, a *DFP* szerzői a québeci standard nyelvet helyettesítették be a helyére, ily módon a franciaországi szókincs, mint földrajzi változat jelenik meg a szótárban (Wooldridge 1989). Így jött tehát létre az első olyan egykötetes québeci francia nyelvészotár, amely megfelelt az akkori elvárásoknak. Pozitív kritikát kapott a média, a nagyközönség és a nyelvészek körében is. Már a megjelenés időpontjában úgy gondolták a szerzők, hogy folyamatosan dolgoznak a szótáron, javítgatván azokat a pontatlanságokat, amelyek egy ilyen nagy vállalkozás velejárói: további jelentések feltüntetése, neologizmusok bevétele stb. várván az új kiadást. A *DQA* úgy is felfogható, mint a *DFP* egy második kiadása, hiszen a Robert szótárak sorába illeszkedik, Alain Rey felügyelete alatt készült. A pedagógiai szempontokat is szem előtt tartó, mintegy 40000 szót tartalmazó referencia szótár célja a mai nyelv leírása.

A *DFP* kiadásának évében jelenik meg egy másik szótár, a *Multidictionnaire des difficultés de la langue française* (Ed. Québec/Amérique), amelynek harmadik kiadása új címet visel: *Multidictionnaire de la langue française* (1997). Ez a kiadvány egy kötetben szótár, nyelvtan, a francia nyelv nehézségeit magyarázó mű, amely felhívja a figyelmet az olyan québeci kifejezésekre és angol fordulatokra, amelyeket célszerű elkerülni. Praktikus szótár mindazok számára, akik a gyakorlati nyelvhasználat során nehézségekkel küszködve egy kötetben megtalálják a szükséges válaszokat. A szerző nagy hangsúlyt fektet a nyelvi regiszterek feltüntetésére.

Az 1998-ban megjelenő kitűnő *Dictionnaire historique du français québécois* folytatja a Dunn, Clapin és az 1930-as *Glossaire* által megszabott irányvonalat. Szerzői sikerre viszik azt a vállalkozást, hogy a québeci francia szókincset nemcsak a francia regionalizmusokkal hasonlítják össze, hanem nyomon követik a szókincs fejlődését a franciaországi nyelv történetében és a québeci francia nyelv fejlődéstörténetében is, a XVII. századtól kiindulva napjainkig. Több mint 600 québeci kifejezést és ezen túl több mint 3000 Québecben használt szót tartalmaz történetiségében feldolgozott formában.

A több kiadást is megért *Dictionnaire québécois français. Mieux se comprendre entre francophones* (Montréal, Guérin, 1999), Lionel Meney munkája nyomán ismét fellángoltak a québeci francia nyelv identitása körüli csatározások. Leginkább azt vetik szemére a Québecben élő francia nyelvésznek, hogy már a címben úgy tünteti fel a québeci francia nyelvet, mint önálló nyelvet, azt sugallván, hogy itt egy kétnyelvű szótárról van szó. Elavultnak és sikertelennek minősíti több nyelvész is (Faribault 2002). A felhasználók körében és Franciaországban azonban sikeresen szerepel a szótár.

A századforduló új kihívások elé állítja a québeci lexikográfusokat. Québec lakosságának összetétele ugyanis megváltozott (ld. Montreal): sokan telepedtek le ebben a kanadai tartományban, akik még csak nem is frankofón területről származnak. Számukra a francia is és a környező területek angol nyelve is idegen

nyelv. A beáramló idegen ajkúak azonban gazdagítják a szókincset. Ebben a helyzetben már nemcsak a québeci nyelv belső törvényszerűségeivel kell foglalkozni, hanem az idegen szavak beáramlásával is. Ez a nyelvi sokszínűség természetesen hat a szótárkultúrára is. A jövőben megjelennek majd ezek az idegen eredetű kifejezések is a szótárakban, amennyiben megőrzi őket a québeci francia nyelv.

Franciaországban több frankofón szótár látott napvilágot, köztük a *Dictionnaire universel francophone* (Hachette, 1997). Québecben is folytak a kutatások, amelyek eredményeképpen létrejött a *Base de Données Lexicographique Panfrancophone* (BDLP). Az ötlet, miszerint égetően szükséges lenne a nemzetközi szintű összefogás a frankofón tudat meghatározására, még Maurice Piron (1975) belga tudóstól ered, az 1970-es évek derekáról. Az 1980-as években Bernard Quemada (1990) gyűjtötte maga köré azokat a belga, francia, svájci és québeci lexikográfusokat, akik közreműködtek a *Trésor des vocabulaires francophones* (TVF) létrehozásában. E nemzetközi kutatókból álló csapat célja az volt, hogy a francia nyelv lexikai forrásait felderítsék, és a frankofón országokban élő nyelvi variánsokat leírják. A TVF elektronikus adatbázisa szolgált tehát a BDLP alapjául. A TLFQ-t létrehozó kutatók 1991 óta foglalkoztak a kérdéssel Québecben, végül 1995-ben Claude Poirier, a TLFQ csapat vezetője a Laval Egyetemen, és Michel Francard (Louvain-la-Neuve-i Egyetem, Belgium) elfogadták, hogy folytatják a Quemada által elkezdett munkát. Tíz ország/földrajzi terület lexikográfusai vettek részt a nagyszabású kutatásban (Poirier 2003): Akádia, Algéria, Belgium, Burundi, Kamerun, Franciaország, Marokkó, Québec, Réunion és Svájc.

Az elektronikus feldolgozás lehetősége komoly távlatokat nyitott a szótárkultúrában. Québecben létrejött a „Réseau des corpus lexicaux québécois” öt egyetem részvételével: Université Laval, Université de Montréal, Université du Québec à Montréal, Université du Québec à Rimouski, Université de Sherbrooke.

A legújabb munka, Hélène Cajolet-Laganière és Pierre Martel *Dictionnaire français québécois d'usage standard*ja várhatóan 2007-ben jelenik meg elektronikus és papíralapú formátumban. A szerzők állítása alapján ez lesz az első québeci általános nyelvi szótár, amely kizárólag québeci adatbázisra épül (kb. 50 millió lexikai egység). A szótárban helyet kapó szókincs 20%-a québeci francia szó, leginkább az időjárásra, a szociális és politikai viszonyokra, az építkezésre, a növény- és állatvilágra vonatkozó szókincs. A szerzőpár a québeci francia standard nyelvre koncentrált a szótár készítése során, így főként a választékos stílusban írott szövegek (irodalmi, tudományos, sajtónyelvi és adminisztratív) feldolgozása dominált. A kötet 60000 szócikket tartalmaz (300000 jelentés) és igyekszik eleget tenni a szótárforgatók igényeinek, amelyeket felmérések alapján teszteltek és közvélemény-kutatást folytattak. A Sherbooke Egyetem Franqus kutatócsoportjának munkája már részben elérhető Interneten.

Igazságtalan lenne az észak-amerikai kontinens francia nyelvű lakóival szemben, ha csupán Québecre szorítkozna a kutatás a lexikológia és a lexikográfia területén. Ne feledkezzünk meg például Akádiáról sem, ahogy ezt a legújabb

québeci szótárak teszik, mint például Yves Cormier, *Dictionnaire du français acadien* (Montréal, Ed. Fides, 1999). Ennek a szótárnak is volt előzménye, a *Glossaire acadien*, amelyet Pascal Poirier szerkesztett (1928–1953) és amely 1993-ban új kiadást ért meg Pierre Guérinnek köszönhetően. Mindkét szótár nagy hangsúlyt fektet arra, hogy a francia nyelvű közösség kulturális szokásainak méltó teret adjon.

Québeci francia szótárak (időrendi válogatás a teljesség igénye nélkül)

- Pierre-Philippe Potier. 1743–1758. *Façons de parler proverbiales, triviales, figurées, etc. des Canadiens au XVIIIe siècle.*
- Jacques Viger. 1810. *Néologie canadienne, ou Dictionnaire des mots créés en Canada et maintenant en vogue.*
- Thomas Maguire. 1841. *Manuel des difficultés les plus communes de la langue française, adapté au jeune âge, et suivi d'un recueil de locutions vicieuses.*
- Jean-Baptiste Boucher-Belleville. 1855. *Dictionnaire des barbarismes et des solécismes les plus ordinaires en ce pays, avec le mot propre ou leur signification.* Montréal: Imp. de Pierre Cérat.
- Jules-Fabien Gingras. 1860. *Recueil des expressions vicieuses et des anglicismes les plus fréquents par un membre de la Société typographique de Québec.*
- Oscar Dunn. 1880. *Glossaire franco-canadien et vocabulaire de locutions vicieuses usitées au Canada.* Québec: Imp. Côté et Cie.
- Napoléon Caron. 1880. *Petit vocabulaire à l'usage des Canadiens-français contenant les mots dont il faut répandre l'usage et signalant les barbarismes qu'il faut éviter pour bien parler notre langue.* Trois-Rivières: Imp. Journal des Trois-Rivières.
- Sylva Clapin. 1894. *Dictionnaire canadien-français ou Lexique-glossaire des mots, expressions et locutions ne se trouvant pas dans les dictionnaires courants et dont l'usage appartient surtout aux Canadiens-français.* Montréal-Boston: C. O. Beauchemin et fils – Sylva Clapin.
- Raoul Rinfret. 1896. *Dictionnaire de nos fautes contre la langue française.*
- Narcisse Eutrope Dionne. 1909. *Le parler populaire canadien français.*
- Etienne Blanchard. 1914. *Dictionnaire de bon langage.*
- Adjutor Rivard, Louis Philippe Geoffrion, Stanislas Lortie et al. 1930. *Glossaire du Parler Français au Canada.* Québec: Société du parler français au Canada.
- Louis Alexandre Bélisle. 1954, 1971, 1974. *Dictionnaire général de langue française au Canada.*
- Marcel Junot et Claude Poirier. 1977–. *Trésor de la langue française du Québec.*
- Louis Alexandre Bélisle. 1979. *Dictionnaire du français nord-américain.*
- Léandre Bergeron. 1980. *Dictionnaire de la langue québécoise.* Montréal: VLB.

- Claude Poirier et coll. 1985. *Dictionnaire du français québécois : volume de présentation*. Sainte-Foy: Les Presses de l'Université Laval.
- Claude Poirier. 1988. *Dictionnaire du français plus : à l'usage des francophones d'Amérique*. Montréal: Centre Éducatif et Culturel
- André Clas et Emile Seutin. 1989. *J'parle en tarmes : dictionnaire de locutions et d'expressions figurées au Québec*. Montréal: Sodilis.
- Pierre DesRuisseau. 1990. *Dictionnaire des expressions québécoises*. Québec: Bibliothèque Québécoise.
- André Dugas et Bernard Soucy. 1991. *Le Dictionnaire pratique des expressions québécoises : Le français vert et bleu*. Montréal: Les éd. Logiques Inc.
- Claude Boulanger. 1992. *Dictionnaire québécois d'aujourd'hui*. Saint-Laurent: DicoRobert.
- Trésor de la langue française au Québec, Dictionnaire historique du français québécois*. 1998.
- Marie-Eva de Villers. 1997. *Multidictionnaire de la langue française*. Montréal: Ed. Québec/Amérique.
- Britta Scheunemann. 1998. *Le québécois de poche*. Chennevières-sur-Marne: Assimil évaison.
- Claude Poirier (sous la direction de). 1998. *Dictionnaire historique du français québécois: monographies lexicographiques de québécismes*. Sainte-Foy: Presses de l'Université Laval.
- Me'lčuk. 1999. *Dictionnaire explicatif et combinatoire du français contemporain*. Les Presses de l'Université de Montréal.
- Lionel Meney. 2003. *Dictionnaire québécois-français*. Montréal: Guérin.
- Hélène Cajolet-Laganière et Pierre Martel. (készülőben) *Dictionnaire français québécois d'usage standard*. Université de Sherbrooke.

Bibliográfia

- Bouchard, Ch. 1998. *La langue et le nombril. Histoire d'une obsession québécoise*. Boucherville: Fides, Nouvelles études québécoises.
- Cajolet-Laganière, H. 1998. Attentes et besoins du public québécois en matière de dictionnaires de langue. *Les marques lexicographiques en contexte québécois*. Québec: Office de la langue française, 69.
- De Villers, M-E. 1999. Lexicographie pour une appropriation du français du Québec. *Québec français* (113), 99–102.
- Faribault, M. (ismertető): Lionel Meney. 2002. Dictionnaire québécois français. *Recherches sociographiques* (43/3).
- Piron, M. 1975. *Bulletin de l'Académie royale de langue et de littérature françaises*, (t. LIII / 2), Bruxelles, 111–122.
- Poirier, C. 2003. *Base de Données Lexicographiques Panfrancophone, Document de présentation*. Université Laval, Québec, 4.

- Quemada, B. 1990. Trésor informatisé des vocabulaires francophones. In: Clas, A., Ouoba, B. (szerk.) *Visages du français. Variétés lexicales de l'espace francophone*. Paris – London: Aupelf et John Libbey, 142.
- Saint-Yves, G. 2002. *L'évaluation des canadianismes : Porte d'entrée à la lexicographie du français au Canada*. www.bmlisieux.com/colloque/styvesco.htm.
- Wooldridge, R. 1989. (ismertető). Dictionnaire du français plus: à l'usage des francophones d'Amérique. In: Poirier, C. (szerk.) *University of Toronto Quaterly* (59), 176–178.

Termes techniques d'origine wallonne du lexique hongrois

Les premiers monuments relatifs aux contacts hungaro-wallons du Moyen Âge sont la chronique rédigée en français de Jean de Stavelot et celles de langue latine d'Adriaen van Oudenbosch et de Cornelius Menghers de Zantfliet, qui rapportent unanimement l'arrivée, au mois de juillet 1447, d'un groupe de pèlerins de la Hongrie lointaine pour visiter les célèbres reliques exposées à Aix-la-Chapelle. Les pèlerins hongrois visitèrent aussi la ville de Liège et étonnèrent les magistrats et les membres du chapitre liégeois de leur parler wallon impeccable (*qui parloient parfaitement romans liegeois*). Ils révélèrent à leurs hôtes que leurs ancêtres s'étaient immigrés, chassés par la famine, du territoire de l'évêché de Liège en Hongrie vers le milieu du XIe siècle. Les visiteurs et leurs hôtes de Liège ont cru retrouver les traces de l'immigration dans les anciennes chroniques et archives liégeoises, et à leur demande, l'évêque de la ville, Jean de Heinsberghe émit une charte à l'intention du palatin de Hongrie et de l'évêque de la ville d'Eger confirmant le fait de l'immigration des anciens Liégeois et y attirant l'attention des notabilités hongroises (Bárczi 1937 : 399–409 ; Székely 1964).

Quoique les historiens liégeois du XIXe siècle (Dewez) aient démontré qu'aucune preuve écrite ne justifiait l'immigration des Hongrois en Wallonie et des Wallons en Hongrie au XIe siècle et que les changements phonétiques et morphologiques du wallon aient également exclu la survivance du *romans liegeois* qu'auraient parlé les ancêtres des pèlerins (Bárczi 1937 : 410), la présence de seigneurs, de citoyens, de commerçants, de colons et d'artisans d'origine wallonne dans les diverses régions du royaume de Hongrie médiéval, en particulier dans les environs d'Eger et de Hegyalja, reste cependant un fait acquis, attesté par nombre de chartes de l'époque (Székely 1964 : 7–19). La commune de Tállya près d'Eger, fondée sans doute par des immigrants wallons et portant un nom d'origine wallonne (Tailles), est mentionnée dans une charte émise en 1261 (*Tal-lya*, Mogor, item *Tallya* Nagy dicta) et dans une autre, émise en 1273, comme un habitat wallon (ville *Talya* latine) (Bárczi 1937 : 411). Or, on peut faire remonter la plupart des mots hongrois d'origine wallonne justement à cette période.

Il n'est pas surprenant de voir que la plupart des mots hongrois d'origine wallonne peuvent être qualifiés de termes techniques d'usage quotidien, relatifs à la viticulture, à l'horticulture ou à un métier quelconque, étant donné que les immigrants wallons comptaient parmi eux un grand nombre de colons, d'agriculteurs, de viticulteurs et d'artisans. Et comme les colons wallons et lotharingiens parlaient non pas une *koiné* littéraire mais un dialecte local de l'ancien français, leurs termes conservés par le hongrois présentent les particularités phonétiques

et sémantiques de l'ancien wallon, fort différentes des autres dialectes de la *langue d'oïl*.

Il existe neuf termes dans le stock lexical hongrois (*furmint, kilincs, lakat, must, mustár, paraj, póré, szekrény, zománc*) dont l'origine wallonne (lotharingienne) peut être justifiée d'une façon satisfaisante par des critères phonétiques, sémantiques et socioculturels.

furmint < ancien wallon *formint*, **fourmint*. Le mot désigne en hongrois un vin demi-doux blanc d'origine de Tokaj où les viticulteurs wallons ont acclimaté, après s'être établis en Hongrie du Nord-Est, le cépage du même nom. Le mot conservé par le hongrois présente les caractéristiques phonétiques de l'ancien wallon : la fermeture de *o* accentué en [u] ; la présence de *i* dans la syllabe nasale au lieu de *e* fermé de l'équivalent francien *forment, froment*. Le maintien du *t* final prouve que les viticulteurs wallons avaient dû arriver dans la région de Tokaj avant la fin du XIIe siècle.

Le terme wallon *formint* est en définitive la forme dialectale de l'ancien français commun *froment* 'blé, céréales' (< lat. *frumentum*) ayant subi la métathèse *fro-* > *for-*. En ancien et moyen français il existait aussi le vocable *fromentel* désignant un excellent cépage de Champagne et le vin fait de ce raisin (Wartburg 1922 : 828) ; le cépage en question s'appelait de ce nom parce qu'il était fané, avant le pressurage, sur de la paille de blé pour en augmenter le contenu de sucre (Gombocz–Melich 1938 : 577 ; Bárczi 1980 : 168, 173). La provenance wallonne du mot hongrois *furmint* peut s'expliquer aussi par le fait qu'au Moyen Âge la viticulture était fort répandue dans la vallée de la Meuse et que le mot était employé par des viticulteurs wallons qui auraient pu en arriver dans notre pays.

kilincs < ancien wallon *clinche*. Le mot hongrois est attesté dès le début du XVe siècle sous forme de *kelinch* ('pessulum', *Schl. Szj.* 1080)¹ et au sens de 'poignée, loquet, cadenas'. Le *MNYTESZ*² considère le terme comme un emprunt d'origine douteuse mais finit par le faire remonter à l'ancien français du Nord-Est *clinche*, variante dialectale du « français littéraire » *clenche* 'poignée, loquet' (Benkő 1970 : 489).

Pour des raisons phonétiques, à cause du maintien du *i* dans la syllabe nasale et de l'affriquée *tš*, on peut tenir pour certain que le hongrois *kilincs* est de provenance wallonne, emprunté au parler des colons wallons avant le milieu du XIIIe siècle. Le terme hongrois n'a pas dû provenir d'un des dialectes centraux de la *langue d'oïl*, par exemple du francien *clenche*, car dès le XIIe siècle dans ceux-ci la syllabe nasale *en* avait la valeur de *ā* et le *tš* avait passé à *š*. Selon l'*Atlas linguistique de la Wallonie* une forme dénasalisée *clitche* se rencontre partout en Wallonie de l'Est alternant avec les formes *clike* et *clinke* dans les parlers de la Wallonie

¹ *Schläggl Szójegyzék*. Szamota, I. (éd.) 1894. *A schläggl magyar szójegyzék*. Budapest.

² Benkő, L. (réd.) *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. éd. cit.

de l'Ouest (Haust, Lechanteur 1976 : 77–78). Ces formes qui gardent bien le phonétisme de l'ancien wallon *clinche* constituent un témoignage précieux en faveur de l'origine wallonne du hongrois *kilincs* malgré ses variantes *kelléncs*, *kölléncs*, *këlincs*, *kalincs* etc., formées par une voie phonétique intérieure. La forme *kilincs* a dû se produire par l'introduction d'un *i* dans le groupe consonantique initial (le hongrois tend à éviter les groupes consonantiques en position initiale), voyelle due à l'effet régressif du *i* de la dernière syllabe.

lakat < ancien wallon *loquet*. Le terme est attesté au début du XVe siècle sous forme de *lakath* (« sera : *lakath* » *Schl. Szj.* 1073) ayant le sens de 'cadenat, serrure' (Benkő 1970 : 709). Le mot wallon dont la forme phonétique est identique à l'ancien français *loquet* avait un sens différent de son homophone français : tandis que celui-ci signifiait, la plupart du temps, 'poignée, serrure à poignée' et qu'il est en définitive l'emprunt de l'anglo-saxon *loc* (cf. anglais *lock* 'serrure, cadenas'), celui-là avait le sens de 'cadenas'. La provenance wallonne du mot hongrois est confirmée d'une part par ce dernier sens qui a survécu jusqu'à nos jours en hongrois, et de l'autre, par le maintien du *t* final qui se prononçait également *t* en wallon au XIIIe siècle, mais qui s'était perdu en ancien français littéraire dès la fin du XIIe siècle. Le *o* ouvert accentué du mot wallon est passé à *a* en ancien hongrois et le second *a* du mot *lakat* est l'effet de l'harmonie vocalique, caractéristique du phonétisme hongrois. Le mot *lakat* pouvait signifier 'serrure, serrure à poignée' au Moyen Âge, mais d'ordinaire il avait le sens de 'cadenas', sens qui est maintenu dans l'usage de nos jours.

must < ancien wallon *most* 'moût'. Le mot est attesté en hongrois dès 1395 – « *mustu[m]* : *must* » (*Beszt. Szj.* 818)³ – au sens de 'jus de raisin, moût' (Benkő 1970 : 980). Bien que le *MNYTESZ* tienne *must* pour un mot « migrant » – cf. anglais *must*, allemand littéraire *Most*, bavarois *mošt*, ancien français *most*, *moust*, italien *mosto*, tous dérivés du latin (*vinum*) *mustum* – et qu'il accepte à la fois sa provenance du latin, du bavarois ou de l'italien (Benkő 1970 : 980), pour des raisons phonétiques, à cause du maintien de la chuintante et du *t* final, on peut supposer la provenance du mot *must* plutôt du wallon du XIIIe siècle. « Seul le dialecte wallon a conservé l's jusqu'à nos jours : liégeois *tiësse*, *tchèsté*, *mèsté*, *rèspouse* [...] » (Remacle 1948 : 74). Il est à remarquer que dans la plupart des dialectes de la *langue d'oïl* l's devant occlusive sourde s'était amui vers la fin du XIIe siècle et que le *t* final est également tombé au XIIIe siècle.

mustâr < ancien wallon *mostard*, **mostardi* 'moutarde'. Le mot a dû faire son apparition en hongrois vers le XIIIe siècle et il est attesté dès 1416 : « *Ha hùtotoc lènd mikent mustar mag* » (*Münch. K.* 46)⁴ (Benkő 1970 : 980). Le condiment « fait de grains de sénévé broyés avec du vinaigre ou du moût de vin » doit sans

³ *Besztercei Szójegyzék*. Finály, H. (éd.) 1892. *A beszterczei szószedet*. Budapest.

⁴ *Münchener Kódex*. Farkas, J. v. (éd.) 1958. *Der Münchener Kódex*. Wiesbaden.

doute son nom à l'ancien français *mostarde*, dérivé de *most* 'moût', et signifiant très tôt et le condiment et le sénevé (Bloch, Wartburg 1968 : 422).

Selon le *MNYTESZ*, le mot *mustár* a dû provenir en hongrois soit de l'ancien français, soit du moyen haut allemand *mostart*, *musthart*, éventuellement de l'italien *mostardo* (Benkő 1970 : 980–981). Cependant le terme existait aussi en Wallonie dès le XIIIe siècle sous forme de *mostardi*, *mostard* (Remacle 1972 : 110). Selon l'*Atlas linguistique de la Wallonie*, dans la partie est de la Wallonie on se sert même de nos jours d'une *mostardi à treûs potêts* qui réunit une salière, un poivrier et un moutardier (Lechanteur 1976). Les termes wallons *mostardi*, *mostard* présentent les mêmes caractéristiques phonétiques que leur étymon *most*, c'est-à-dire le maintien du *s* devant l'occlusive dentale, ce qui rend plausible la provenance du mot hongrois *mustár* de l'ancien wallon. Le passage de la voyelle *o* à [u] avait pu se faire encore dans l'idiome-source.

paraj < ancien lotharingien *paray* ~ *porei*. Le mot est attesté en hongrois dès 1395 – « *por[r]um : paraÿ* » (*Beszt. Szj.* 411) – au sens de 'poireau' (Benkő 1976 : 100). Il prendra bientôt aussi la signification de 'légumes', en particulier celle d' 'épinard'. À partir du milieu du XVIe siècle, le mot connaîtra dans le hongrois commun la variante *paréj* avec le sens de 'toutes sortes de mauvaises herbes' (Benkő 1976 : 100). Le *MNYTESZ* fait remonter *paraj* au francien *porrey* ~ *porray* 'poireau' sans expliquer le changement de *o* > *a* en hongrois et suppose que le terme a pu passer en hongrois par l'intermédiaire d'agriculteurs français ou wallons, venus en Hongrie au XIIIe siècle (Benkő 1976 : 100). Pour des raisons phonétiques, il est tout à fait plausible que le mot hongrois *paraj* tire son origine de tel ou tel dialecte de l'est de la *langue d'oïl* (lotharingien *parei*~*porei*, wallon *porai*), sa provenance du lotharingien est la plus probable.

póré < ancien wallon *porai* 'poireau, porreau'. Le *MNYTESZ* considère le terme comme un emprunt à l'allemand *Porree*, qui à son tour était venu de l'ancien français *porrey* (Benkő 1976 : 255). Étymologiquement il est identique au mot *paréj*, et tous deux remontent en fin de compte au latin tardif *porratum* (et non pas à *porrum* comme le *MNYTESZ* le suppose). Cependant la provenance de *póré* (*hagyma*) de l'ancien wallon *porai* ne rend pas nécessaire son emprunt par l'intermédiaire de l'allemand *Porree*. La correspondance phonétique régulière entre les deux mots peut corroborer son origine wallonne directe, indiquant l'usage de cette sorte de légume dans l'horticulture des Wallons qui, une fois établis en Hongrie, l'ont ensuite fait connaître aux habitants de leur nouveau pays.

szekrény < ancien wallon *scrin* 'coffre, écrin'. Dans un premier temps, le terme wallon emprunté avait dû aboutir en hongrois à la forme intermédiaire **szëkrin* d'où s'est formé d'une part *szekrín(y)* > hongrois moderne *szekrény* ~ *szökrény*, d'autre part *szëkrën* > *szëkrény* > *szökröny* (Bárczi 1980 : 171). Le mot *szekrény*, attesté pour la première fois en 1416 : « *zekrenyebe* », garde d'abord son sens d'origine 'coffre', puis prendra la signification d' 'armoire' (1521) (Benkő 1976 : 703).

La provenance wallonne du mot hongrois *szekrény* est confirmée par des critères phonétiques. À l'opposé de l'évolution phonétique de la plupart des dialectes de la *langue d'oïl*, où un *e* prosthétique apparaît devant les groupes initiaux *sp*, *st*, *sk*, le wallon conserve, après une finale vocalique, des formes sans voyelle prosthétique (*scrîre*, *stâve*) et il n'a remplacé ce son par une voyelle épenthétique qu'après consonne (*one supène*) (Remacle 1948 : 40–41). La forme *scrin* – ancien anglais *scrin*, anglais moderne *shrine* 'coffre', allemand *Schrein* 'même sens' – est donc tout à fait régulière en Wallonie alors que dans le domaine central de l'ancien français, par exemple en francien, la forme *escriin* (français moderne *écriin*) est de règle.

Le groupe consonantique initial *scr-* s'est dissolu en hongrois par l'introduction de la voyelle épenthétique *e* : *szekr-*. Le sens actuel 'armoire, munie de portes' de *szekrény* est dû à l'évolution sémantique intérieure du hongrois.

zománc < ancien wallon **smalz*, **smāz*. Le mot hongrois *zománc* 'vitrum metallicum, émail' est attesté dès 1490 sous forme de *zmalczos* : « Cuppa de cristallo *Zmalczos* » (Szamota, Zolnai 1902–1906). Les formes *zomantz*, *somancz* sont attestées dès 1570. Alors que le *MNYTESZ* tient *zománc* pour un mot « migrant » et qu'il le met en rapport avec l'anglais *smalt*, le moyen haut allemand *smelz*, l'allemand *Schmelz* et l'ancien français *esmal*, *esmail* (Benkő 1976 : 1195–96), G. Bárczi le fait remonter à l'ancien wallon **smalz*, **smāz* même si ces formes ne sont pas attestées étant donné que le wallon n'est un idiome écrit qu'à partir du début du XVIIe siècle (Bárczi 1980 : 169). Mais le terme technique a dû exister puisque la vallée de la Meuse était un des centres importants de la manufacture d'émail au Moyen Âge.

Le terme hongrois *zománc* ainsi que ses variantes dialectales *zomálc*, *szomálc* peuvent parfaitement être dérivés de l'ancien wallon **smalz*. La dissolution du groupe consonantique initial en hongrois est conforme à la règle (la voyelle épenthétique *o* entre *z* et *m* s'explique par l'harmonie vocalique), et l'équivalence du hongrois *c* et du wallon *z* est aussi incontestable, vu que les deux graphèmes désignent la même affriquée *ts*. La terminaison *-álc* a pu donner en hongrois *-ánc* (cf. *süldisznó* > *sündisznó*). Le terme *zománc* du hongrois est donc dû au vocabulaire technique des colons wallons qui ont importé ce procédé d'arts décoratifs de leur pays natal.

Bibliographie

- Bárczi, G. 1937. A középkori vallón-magyar érintkezésekhez [Contributions aux contacts wallons-hongrois du Moyen Âge]. *Századok*. 399–416.
- Bárczi, G. 1980. A magyar nyelv francia jövevényszavai [Les termes français empruntés par le hongrois]. In: Bárczi, G. *A magyar nyelv múltja és jelene*. Budapest : Gondolat.

- Benkő, L. 1967, 1970, 1976 (réd.). *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* [Dictionnaire historique et étymologique de la langue hongroise] I–III. Budapest : Akadémiai.
- Bloch, O., Wartburg, W. v. 1968. *Dictionnaire étymologique de la langue française*. Paris : PUF.
- Gombocz, Z., Melich, J. 1938. *Magyar Etymologiai Szótár. Lexicon critico-etymologicum linguae hungaricae*. Budapest.
- Haut, J., Lechanteur, J. 1976. *Atlas linguistique de la Wallonie*. Liège.
- Remacle, L. 1948. *Le problème de l'ancien wallon*. Liège : Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, CIX.
- Remacle, L. 1972. *Documents lexicaux. Extraits des archives de Stoumont, Rahier et Francochamps*. Liège : Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, CCV.
- Szamota, I., Zolnai, Gy. 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár* [Dictionnaire de documents hongrois]. Budapest.
- Székely, Gy. 1964. Wallons et Italiens en Europe centrale aux XIe–XVIe siècles. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Historica*. 3-73.
- Wartburg, W. v. 1929–2002. *Französisches Etymologisches Wörterbuch*. Basel, Bonn, Leipzig, Paris, Tübingen : Klopp et al.

Néhány olasz eredetű szakszavunkról

Ebben a tanulmányban a sokat tárgyalt olasz-magyar szókölcsonzéseknek egy speciális, a szaknyelvekre vonatkozó területére kalandozom el.

Az olasz szavaknak a magyarba való bekerülése igen régi időktől kezdve folyamatosan tart. A bekerülés volumene a két nép és nyelv közötti kapcsolati intenzitás függvénye, a bekerült szavak jellege pedig tanúskodik e kapcsolatok tartalmáról is. Mint ismeretes, az első biztosan olasz eredetű, közvetlen átvételek már az Árpádok idejétől datálhatók (pl. *riva* > 'rév' 1192; *fazzuolo* > 'fátyol' 1250 körül; stb.); folytatódik bekerülésük a XIV. században (az olasz Anjouk évszázadában) is (például *saraceno* > 'szerecsen' 1387 körül, de tulajdonnévként talán már 1138-ban; stb.; az adatok az EWUng-ból valók). Jelentős periódusa az olasz szavak beáramlásának a török elleni háborúk hosszú korszaka. A Habsburg-birodalomban való együttélés korától kezdve azután egyre növekedik a nem közvetlenül az olaszból bekerült (például éppen a német által közvetített) szavak száma, ill. az olasz eredetű, de a magyarba kibogozhatatlan utakon, esetleg többszörös közvetítéssel is bekerült „nemzetközi szavak” száma (gondoljunk például a zenei szaknyelv terminológiájára). A XX. század hatvanas-hetvenes éveitől kezdődően, és elsősorban a világban zajló globalizációs folyamatokkal párhuzamosan hazánkban zajló „rendszerváltozás” óta (vö. Vig 2006: 163–165) rendkívüli mértékben feléledtek a hagyományos olasz-magyar kapcsolatok, melyek tartalma ezúttal elsősorban gazdasági-politikai, kulturális és turisztikai (pl. gasztronómiai) jellegű (pl. *ravioli*, *tiramisu*, *pizzéria*, *sztracsatella*; *maffiózó*; *paparazzo*; tükröfordítások: *caffè lungo* > 'hosszú kávé'; *penne* > 'tollhegy'; stb.).

A köznyelv mellett azonban, és ez a korábbi időszakokra is igaz, a szaknyelvek is „importáltak” szép számban olasz eredetű szavakat. Ezek rendszerint (éppen a peremszókincshez való tartozásuk miatt) nem szerepelnek az általános jellegű értelmező és/vagy etimológiai szótárakban; a lexikonokban megtalálható magyarázataik viszont rendszerint nem tartalmazznak éppen nyelvészeti szempontból releváns megállapításokat (pl. az első előfordulás helyét és idejét stb.). Jellemző még a szaknyelvi szavakra az is, hogy rendszerint a nemzetközi szókincshez tartoznak, és így pontos eredetüknek, egy-egy nyelvbe való bekerülésük idejének megállapítása gyakran megoldhatatlan feladatot jelent.

Az alábbiakban megpróbálkozom bizonyos szakterületek néhány olasz eredetű speciális kifejezésének leírásával.

Vulkanológia

Elöljáróban megjegyzem, hogy nem ejtek itt most szót a régebben meghonosodott olyan szavakról, mint *láva* és *tufa*, hiszen ezek általános szótárainkban és lexikonjainkban is szerepelnek (ill. ld. még Lukács 2004).

breccsa (< *breccia*) „*ol*, *geol* szögletes törmelékekből álló, durvább szemű megszilárdult üledékes kőzet” (Bakos 2002); ugyanaz Tótfalusi (2004) szerint is. Általános nyelvi szótáraink közül az ÉKSz-be került be, olasz eredetű nemzetközi szóként. Az Interneten a Google kereső magyar lapjain¹ kb. 411 eset fordul elő.

fumarola A szó jelentése ÚML II: 451 és Bakos (2002) szerint „vulkáni tevékenységgel kapcsolatos forró gáz- vagy gőzkitörés”, Révai VIII: 201–202 és Tótfalusi (2004) szerint viszont „vulkánokon olyan nyílások, melyek kiválóképpen vízgőzt lövellnek ki.” Az olasz eredeti jelentése csak ‘gőzkitörés’ (DISC, ZING). Megegyeznek ugyanakkor magyar forrásaink az olasz eredet tekintetében. A Google szerint kb. 320 esetben fordul elő. Jókai a *fumarol* változatban használta (Jókai-szótár I: 293).

lapilli „*ol*, *geol* tűzhányó kitörésekor a felszínre vetett apró (borsó-mogyoró nagyságú) kőzetdarabok” (Bakos 2002); ugyanaz Tótfalusi (2004) szerint is, ÉKSz-ben olasz eredetű nemzetközi szó. Az eredeti olasz többes szám a magyarban is többes értelmű. A Google kb. 175 magyar lapon találta meg a szót.

mofetta „a vulkáni utóhatások legvégső nyilvánulásaként jelentkező széndioxidkiömlés [...] A szénsavas savanyúvizek is gyakran M.-jelenségekkel függnek össze.” (Révai XIII: 824). Nyelvi szótárainkban Bakos (2002) és Tótfalusi (2004) szerepelteti olasz eredetű címszóként. Bulla (1954: 47) és Wikipédia szerint vannak száraz *mofetták* (ezek széndioxid-gázt lehelnek ki) és nedves *mofetták* (ezek adják a savanyúvizet, melynek neve Erdélyben ‘borvíz’, a Felvidéken ‘csevice’). Megjegyzendő, hogy a hazai sajtónyelvben² az utóbbi évtizedekben nem a geológia szakszókincséhez tartozó ‘kigőzölgés’, hanem inkább a ‘medence’, ill. a ‘szárazfürdő [mint intézmény]’³ jelentésben bukkan fel (Magyarországon ilyen csak Mátraderecskén működik).⁴ A Google keresőben a *mofetta* alakra kb. 12100, a *mofeta* változatra pedig kb. 57 előfordulás szerepel. Utóbbiak közül jó néhány erdélyi vonatkozású (pl. Sugásfürdő, Szentimrefürdő), és mivel a románban a szó megfelelője *mofetă* ‘kigőzölgés, mofetta’ (Bakos 1991), valószínűleg ennek hatása érezhető az erdélyi regionális köznyelvben tehát gyakran egy -*t*-vel írt változaton; a szó egyébként nem címszó az EMSzT-ben. Az olasz eredeti szóalak a ‘kigőzöl-

¹ Ebben a tanulmányban mindig a Google magyar lapjairól van szó.

² Kossuth Rádió, 1996. szept. 28; RTL Klub, 2000. máj. 3 (a műsorban elhangzott a *mofetta* megnevezéseként a ‘buborékos barlang’ kifejezés is); „Heti Válasz”, 2001. jún. 29: 49.

³ „Megépült itt ez a mofetta”; „ide a mofettába járni kellett” (Kossuth Rádió, 1996. szept. 28); „a gáz a faburkolattal fedett gödörben – mofettában – összeáll”; „Az új [...] létesítmény a mostani mofetta mellett emelkedik majd, és az egyik szárnyában két – erdélyi fajta – mofettát alakítanak ki” („Heti Válasz”, 2001. jún. 29: 49)

⁴ A már az 1940-es években észlelt jelenséget az 1990-es évektől hasznosítják gyógyászati célokra (<http://hu.wikipedia.org>; „Heti Válasz”, 2001. jún. 29: 49).

gés' jelentésű *mofeta*⁵, ami GDLI szerint egy délolasz (Tótfalusi (2004) szerint a nápolyi) tájszóláson keresztül jutott az olaszba a XVIII. században. Első előfordulását a GDLI 1683-ra teszi (Lionardo di Capua: *Lezioni intorno alla natura delle mofete*). A szó eredetét ZING, DISC a latinban látja (*mephitis* 'bűzös kigőzölgés'), DELI szerint azonban G. Alessio bebizonyította az oszk származást.⁶

soffioni (< *soffioni*) „így nevezik Toszkána környékén a szénsavval és kénhidrogénnel kevert vízgőz-kigőzölgést” (Révai XVII: 2); az ÜML, Bakos (2002) és Tótfalusi (2004) ezt a terminust semelyik variánsában sem ismeri. A Google adatai: *soffione* 0, *soffione* 5; *soffioni* 5, *soffioni* 7 darab. Egyelőre nem dönt el, hogy az -e vagy az -i végű alak kerül(t)-e be nyelvünkbe, ill. hogy az -i végűt egyes vagy többes számként fogjuk-e fel.⁷ A szó eredeti olasz alakban való irodalmi használatára Jókai Mórtól lehet idézeteket hozni.⁸

szolfatára (< *solfatara*) „A vulkánikus területeken [...] szállnak fel különböző gázok és gőzök [...] Ezek közül azokat, amelyekből vízgőzzel keverve nagyobb mennyiségű kénés gázok jönnek a felületre, sz.-nak nevezik a Nápoly környékén, Pozzuoli mellett lévő régi vulkáni kráter után” (Révai XVII: 693); „<ol. 'kénbánya': utóvulkáni működés; a vulkáni kitörés lezárulása után 100–200 °C-os kén-tartalmú gázokat szolgáltat” (ÜML VI: 267). Bakos (2002) és Tótfalusi (2004) is (mindkettőben *solfatara* utal *szolfatára*-ra) aljelentésekként elkülönítik magát a kitörést, ill. a helyet, ahol ez zajlik. A Google-ban a meghonosodott magyar alak kb. 206 esetben szerepel, de ugyanitt kb. 3710 eset van az eredeti *solfatara* alakra, amit nyilván gyakori tulajdonnévként való (t.i. a Nápoly melletti nevezetességre vonatkoztatott) használata magyaráz. Jókai az olaszos *solfatara*, *solfatára* alakokban használja a szót (Jókai-szótár II: 289).

A *soffioni* és a *szolfatára* szavak az olaszban is előfordulnak – elsődlegesen – tulajdonnévként (ld. Révai definícióit) és köznevesült tulajdonnévként is; az ebből a kettősségből fakadó bizonytalanságok a magyar átvételnél, használatokban is érezhetők.

A felsorolt vulkanológiai szakszavak némelyikének a köznyelvben való viszonylagos ismertsége a turizmussal is összefüggésben állhat: az Olaszországot

⁵ Egyéb alakváltozatok a GDLI szerint: *mofetta*, *moffetta*, *mufeta*, *muffeta*. Jókai *moffetta* változatban használja a szót (Jókai-szótár II: 85). – *Moffetta* még a húsevő emlősök körébe tartozó bűzös borz neve is (lat. *Mephitis*).

⁶ Alessio, G. 1962. Problemi di etimologia romanza e romaica. In: *Romania. Scritti offerti a F. Piccolo nel suo LXX compleanno*. Napoli. 25–96.

⁷ „A soffioni sokféle gázt tartalmaz”, ill. „Soffioni: 100 °C körüli hőmérsékletű bórsavas gőzkilehelések” (www.foldrajz.ttk.pte.hu/index.php?d=termeszettematikak)

⁸ „[a természettudósok] leírták a turandaghi sárhányókat, [...], az izlandi soffionekeket ...”; „S ha a szükséglet egykor oly nagy lesz, [...] mesterséges »soffionékat« furatunk ...” (*A jövő század regénye*. I–III. é.n. Budapest: Révai. II. kötet: 64, 73.)

(ill. a *mofetta* esetében az erdélyi tájakat) leíró útikönyvekben – mint látványosságok nevei – ezek szerepelhetnek (ld. pl. *la/a Solfatara* (Fajth 1969: 542), *lapilli* (Fajth 1969: 535); *Solfatara-kráter* (Lonely Planet/Olaszország 2005: 720); *lapilli* (Lonely Planet/Olaszország 2005: 735, 738)).

Tűzszerészet

Az utóbbi évtizedben különösen terjedőben van Magyarországon is az ünnepelésekhez kötődő, magánszemélyek általi petárda-durrogatás szokása, mely gazdasági kapcsolatok révén egyértelműen köthető Itáliához.⁹ Mindennek máris nyelvi hatása is van: 2005 végén a magyar közmédiákban¹⁰ figyeltem fel például a *bombetta*, *bombetta telep*, ill. a *római gyertya* kifejezésekre. Az Interneten megtalálható¹¹ az említett pirotechnikai eszközök bemutató leírása is: a *bombetta* (Google: kb. 101 eset) a *bomba* szó kicsinyítő-becéző képzős alakja; a *bombetta telep* elnevezés (Google: kb. 49 előfordulás) pedig „arra utal, hogy olyan termékről van szó, ami nem 1 lövést produkál, hanem egymás után többet is. Egy ilyen telep lehet pl. 7, 16 [...] vagy akár 600 lövéses is. [...] Fajtájuktól függően különféle virágformákat, csillogásokat, csikokat alakítanak ki az égen.” A *római gyertya* (Google: kb. 574 előfordulás) esetében a *candela romana*¹² szin-tagma tükörfordításáról van szó; ez is „több bomba kilövésére alkalmas pirotechnikai eszköz, ahol a termékek egy hosszú vetőcsőben egymás tetejére, időzítő elválasztó fokozattal vannak bekészítve. Működésük jellege sajátos hatást jelent egy tűzijáték koreográfiájának összképében. [...] Klasszikus elhelyezési formái [...] a legyező forma, de lehet egyenesen felfelé, X alakban akár több helyre, vagy egy pontba irányulóan.” Az említett honlapok szerint van egyébként *vulkán* („A vulkán külseje leginkább süvegcsukorra emlékeztet. [...] Működése kezdetén kb. fél méter magasságban szórja a szikrákat, ami az idő teltevel egyre magasodik, elérve egészen a 4 métert.”) és *bomba* („Ezt a terméket egyesével külön-külön rakjuk bele a megfelelő méretű vetőcsőbe”) elnevezésű pirotechnikai termék is; így tehát lehetséges, hogy e régen meghonosodott szavaink is bővülnek majd ezekkel a speciális aljelentésekkel. Szintén felbukkan egyes honlapokon (Google: kb. 48 esetben) a (szintén tükörfordítás) *római fáklya* (< *fiaccola romana*, a Google olasz oldalain kb. 72 előfordulással) elnevezésű termék: ez egy ‘kb. tenyérnyi méretű lapos tartóban lévő gyertyaféle, melyet elsősorban kerti utak szegélyként való megvilágítására használnak.’¹³ Feltétlenül megemlítenő azonban,

⁹ Ld. például a különböző események kapcsán a sajtóban gyakorta emlegetett, Balatonfüzfőn működő NIKE-Fiocchi nevű céget.

¹⁰ MTV1, Híradó, 2005. dec. 28. este, ill. Kossuth Rádió, Déli krónika, 2005. dec. 26; továbbá Kossuth Rádió, délelőtti magazinműsor, 2005. dec. 29.

¹¹ <http://www.freeweb.hu/stone3/telepites.html>; <http://pv.battanet.hu/render1.htm>; stb.

¹² Az olasz csendőrség honlapján: www.carabinieri.it.

¹³ Megköszönöm Szabó Győzőnek a referenssel kapcsolatos segítségét.

hogyan – ahogyan az az alábbi idézetekből kitűnik – Jókai Mór idejében másféle referensre vonatkozott ez a szintagma: „Abban a pillanatban két tűzkerék és négy római fáklya kezdte el szórni színes sziporkáit, s a démoni világítás közepette ott állt Fertőy alakja ...” (*Politikai divatok*)¹⁴; „Egy pillanat múlva lobogott, ropogott, süstörékelt valamennyi tűznap, római fáklya, bengáli fény, az elsütő röppentyűk iramodtak szerteszéjjel ...” (*Egy játékos, aki nyer*).¹⁵

Építészet

A **terrazzo** szóra elsősorban Ráday Mihály népszerű televíziós városvédő műsorát nézve figyelhettünk fel. Általános magyar nyelvi szótárainkban nem szerepel címszóként, és nem szerepel a világhálón is elérhető MTA-nagyszótári irodalmi adatbázisban sem (www.nytud.hu/hhc/). A Google keresőprogramban kb. 10000 előfordulása van jelezve (de ebből sok a mi szempontunkból egyáltalán nem releváns találat, pl. tulajdonnév, mint Hotel Terrazzo stb.). Olasz eredetűnek jelölve szerepelteti Bakos (2002) és Tótfalusi (2004) is. Az (Msz 1997: 258) szerint a *terrazzo* „eredetileg mészt, újabban cement kötőanyagú padlóburkolat, amelybe mozaikhoz hasonlóan apró, többnyire szabálytalan alakú köveket döngölnek”; (Sebestyén 1983: 141) definíciója is hasonló: „kemény színes zúzalékból (színes márványörleményből), festékből, vízből, cementből a helyszínen készített műkőszerű, csiszolt koptatórétegű, monolit jellegű hideg padlóburkolat.” Az olasz szóról a GDLI azt közli, hogy regionális – elsősorban Velence és Nápoly környéki – szóval van dolgunk, gyakori elnevezése éppen *terrazzo alla veneziana* vagy *pavimento alla palladiana* (GDLI XX: 951–952) éppen Palladiótól – 1570-ből –, továbbá Sansovinótól hoz idézeteket az olasz első előfordulásokra). DISC-ben és ZING-ben a *terrazzo* ‘teraszt’ szócikke aljelentéseként szerepel (‘tipikusan teraszoknál használt, jól szigetelő burkolat’), a definícióban mindkét szótár használja szinonimaként a *pavimento alla veneziana* kifejezést.

Gyógyszerészet

Az **albarello** (**alberello**)¹⁶ „a Közel-Keleten és Spanyolországban kenőcsök és por alakú orvosságok tárolására szolgáló, kerámiából készült patikaedény, ill. ennek Itáliában a XV. századtól a XVIII. század végéig a majolikának nevezett anyagból

¹⁴ mek.oszk.hu/00800/00821/html/jokai30.htm-48k-

¹⁵ mek.oszk.hu/00800/00842/html/jokai11.htm-32k-

¹⁶ Az olasz Google-ban *albarello* 44000, *alberello* 159000 előfordulással szerepel, de utóbbin belül a legtöbbször nem a patikaedényről, hanem az *albero* ‘fa’ kicsinyítő képzős alakjáról van szó.

[...] készült megfelelője”¹⁷; ezek átlagosan 18 cm magasak, és hengeres alakjuk közepe táján elszűkülnek a biztonságosabb fogás érdekében. Magyar szótáraink közül csak a Bakos (2002) említi „albarelló-edény” változatban, olasz eredettel. A Google-kereső több mint 500 előfordulást jelez. Az olasz szó alakváltozatainak jelentése, ill. etimológiája vitatott. A DELI *alberello*-ról *albarello*-ra utal, ami alatt előbbi első előfordulásaként Boccaccio (Decameron) 1375-öt jelöli meg¹⁸, utóbbiéként pedig egy XV. század végi munkát.¹⁹ Meg van említve az is, hogy az *albarellus* alak szerepel a középkori latinban (Modena 1305, Ravenna 1357); ezen a ponton tehát nem zárhatjuk ki magyar szavunk esetleges latin eredetét sem, jóllehet ez a szóalak nem címszó a különböző latin kezdésű latin-magyar (és latin-német) kétnyelvű szótárakban (Finály 1884, Györkösy 1970, Harmatta 1987, Georges 1913). DELI részletesen leírja a szó eredeztetése, értelmezése körüli vitákat, különös tekintettel a szónak ‘fehér nyár(fa)’ jelentésére is (GDLI-ben két *albarello* és három *alberello* címszó szerepel: mindkettő jelentése ‘fehér nyár’ is és ‘tégely’ is). Az etimológiával kapcsolatos probléma elsősorban A. Pratinak az *Archivio Glottologico Italiano* (1942) 36–37. oldalain leírt magyarázatához nyúlik vissza: a híres nyelvész szerint ugyanis ezek a tárolóedények eleinte az *alberello*, azaz a ‘fehér nyár’ faanyagából készültek volna. Ez azonban, bizonyítékok híján, egyáltalán nem meggyőző. A DELI kritikával illeti Prati magyarázatát, de maga is vitatható értelmezést fűz a szóhoz, melynek eredeti jelentése szerinte *vaso dell'imbianchino* (‘a szobafestő edénye’ < lat. *albārius*) lenne (ezt az állásfoglalást a GDLI-ben is felemlített *imbiancare due muri con un medesimo alberello* – azaz kb. ‘két legyet üt egy csapásra’ – közmondásszerű szólás bizonyítaná, melynek lelőhelye A. Firenzuola /1493–1543/ *Opere* c. munkája). DELI-vel ellentétben GDLI az *alberello* változatot tartja gyakoribbnak, elsődlegesnek.

A **lancetta** szó régtől ismert jelentése ‘kétélű kis orvosi kés’ (ÉKSz); ‘kétélű szűrő-vágó műszer, oltáshoz, érvágáshoz, kisebb tályog felnyitáshoz’ (Orvosi lexikon). Bakos (2002) és Tótfalusi (2004) is ugyanebben a jelentésben veszi fel (előbbinél nem kétélű, hanem „háromszög alakú”). A magyarban 1694-re datálható első előfordulása (EWUng). Régebbi alakja elsősorban *lancéta* (és írásváltozatai); de az EWUng feltünteteti a *lancséta* és a *lanczet* alakokat is. Jókai a *lancéta*, *lancéta*, *lancetta* alakokban is használta (Jókai-szótár II: 8); az Orvosi lexikon szerint egyéb változatai: *lancette*, *lancea*. Az oltáskor használt eszköz nevének magyar(osabb) megfelelője lehetett korábban az ‘(oltó)gerely’ szakszó. A *lancetta*

¹⁷ <http://www.terebess.hu/keletikultinfo/lexikon/alba.html>

¹⁸ „Senza che, la casa mia era piena di fornelli, e di lambicchi, e di pentolini, e d’ampolle, e d’alberelli”, idézi a GDLI I: 287. Ugyanez ugyanitt utolsó irodalmi példaként Manzontól vesz példát: „Frugan per tutto: ripassan vasi, vasetti, ampolle, alberelli, barattoli ...”

¹⁹ La Valva, M.P. 1968. *Cosmetica in ottave volgari del tardo Quattrocento. Studi di Filologia Italiana.* 311–382.

szót (melynek mai kiejtése néhány megkérdezett patikus szerint ingadozik az olaszos, ill. a magyar olvasat szerinti ejtés között) az ÉKSz kiveszőben lévő szóként veszi fel, nem rögzíti azonban azt az újabb aljelentését, amelyben sajnálatos módon manapság valószínűleg egyre többen megismerhetik: a vércukormérésre ma már otthon is használt eszközök egyik alkotóelemét, az ujjbegyszűrőt/vérvételi lándzsát jelöli.²⁰ A Google kb. 398 lapján még inkább a régebbi jelentésben ('kis orvosi kés') fordul elő. Az olasz szótárak közül DISC és ZING csak a *bisturi* (azaz 'kis operálókés') jelentést veszik fel. Ami a magyarba való bekerülést illeti, a konkrét kicsinyítő képzős alakot illetően kizárhatjuk a latint (jóllehet az alap szó kétségtelenül a latin *lancea(m)*, Finály (1884), Györkösy (1970⁴) és Georges (1913) sem tüntetik fel ezt a képzett formát. ÉKSz olasz, Bakos olasz-francia, Tótfalusi francia > német eredetűnek jelöli. A DELI az 'érvágás eszköze'-ként²¹ a XIII. századra teszi a lancetta szó első előfordulását²², egy kései (talán utolsó?) használatára a GDLI D'Annunzio (1863–1938) egyik regényéből idéz.²³ Az etimológiával kapcsolatban DELI azt közli, hogy a kicsinyített alak „potrebbe rappresentare il fr[ancese] lancette”, de bizonytalanságot okoz az, hogy ez az alak a franciában a XII. századtól jelen van ugyan, de 'orvosi eszköz' jelentésben való használatára csak 1314-ből származik az első példa: ennél viszont az első olasz adat korábbi. A magyarba tehát valóban bekerülhetett a szó mind az igen gyakori francia > német úton, mind az olaszból. Az első esetben azonban – a francia kiejtésnek megfelelően is – talán inkább mássalhangzóra kellene végződjön a szó (az EWUng-ban felsorolt korai alakok között meg is jelent a *lanczet* forma); az -a, de különösen az -etta végződés azonban inkább az olasz eredetet látszik megerősíteni (ilyen származásra utal a szintén az EWUngban megadott *láncséta* alak).

Bibliográfia

- Bakos, F. 1991. *Román–magyar kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 Bakos, F. 2002. *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 DEI 1950–1957 = Battisti, C., Alessio, G. *Dizionario etimologico della lingua italiana*. I–V. Firenze: Barbèra.

²⁰ <http://www.arteria.hu/termekcatalogus.php?mc=1&sc=60&sortby=&f=101;>
http://www.mcd.hu/diab_abc/klm.html: „az ujjbegyszűrőhöz használt lándzsák összefoglaló elnevezése”

²¹ „strumento con cui gli antichi chirurgi praticavano il salasso”

²² „Con una lancetta si graffi [la callosità] infino che sanguini.” G. Rosso: *Libro del cavallo o della mascalcia* (kézírásos mű a Biblioteca Palatina anyagából); idézi a Crusca-szótár.

²³ „Egli rivedeva le lancette luccicanti nell'astuccio di pelle verde, rivedeva la donna che portava via dalla stanza il catino pieno di di sangue, rivedeva la mano legata da un nastro nero.”

- DELI 1979–1988 = Cortelazzo, M., Zolli, P. *Dizionario etimologico della lingua italiana*. I–V. Bologna: Zanichelli.
- DISC 1997 = *Dizionario italiano Sabatini-Coletti*. Firenze: Giunti.
- ÉKsz 2003 = *Magyar értelmező kéziszótár*. Pusztai, F. (szerk.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ESTG 1977 = *Enciclopedia scientifica tecnica Garzanti*. Milano: Garzanti.
- EMSzT 1975–. = *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. I–XII.
- EWUng 1993–1997. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. I–II. Benkő, L. (szerk.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fajth, T. 1969. *Itália*. Budapest: Panoráma.
- Finály, H. 1884. *A latin nyelv szótára*. Budapest: Franklin Társulat.
- GDLI 1961–2002 = *Grande dizionario della lingua italiana*. I–XXI. Battaglia, S., Barberi Squarotti, G. (szerk.) Torino: UTET.
- Georges, K. E. 1913. *Ausführliches Lateinisch-Deutsches Handwörterbuch*. I–II. Hannover–Leipzig: Hahnsche Buchhandlung.
- Györkösy, A. 19704. *Latin–magyar kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Harmatta, J. 1987. *A magyarországi latinság szótára*. I. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jókai-szótár. I–II. é.n. Budapest: Unikornis Kiadó.
- Lonely Planet/Olaszország. 2005. Budapest: Park Kiadó.
- Lukács, A. 2004. *La lingua speciale della vulcanologia*. Szakdolgozat. Budapest: ELTE BTK Olasz Tanszék.
- Msz 1997 = *Művészeti szótár*. Végh, J. (szerk.) Budapest: Corvina.
- ÚML = *Új Magyar Lexikon*.
- Nsz = az Akadémiai Nagyszótár Interneten elérhető írott szövegeket tartalmazó korpusza (www.nytud.hu/hhc/)
- Orvosi lexikon*. 1972. Hollán, Zs. (szerk.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Révai Nagy Lexikona*.
- Sebestyén, Gy. 1983. *Épületipar IV. Épületszerkezetek*. Budapest: Akadémiai Kiadó. /Műszaki értelmező szótár 40./
- Tótfalusi, I. 2004. *Idegenszó-tár*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Vig, I. 2006. Új olasz jövevényszavak az írott magyar köznyelvben. *BÁR*. 159–167.
- ZING 1996 = *Vocabolario italiano Zingarelli*. Bologna: Zanichelli.

Terminológiai munka az Európai Unió Tanácsának magyar nyelvi fordítóosztályán

A(z)¹ IATE (alias JATE): Interactive Terminology for Europe

Az Európai Unió hivatalos nyelveinek száma a legújabb, 2004-es bővítést követően húszra² emelkedett. A munkanyelvek száma ennél jóval szerényebb és intézményfüggő, ugyanakkor a jogalkotási aktusok csak az Európai Unió Hivatalos Lapjában történő kihirdetéssel válnak hatályossá. Ezzel az EU a világon a legtöbb nyelvi szakembert, fordítót és tolmácsot foglalkoztatja. A szakszerű fordítási és konferenciatolmácsolási tevékenységnek egyidejűleg terméke és alapfeltétele a számos szakterület pontos terminológiájának kidolgozása és adatbázisban történő rögzítése. E tanulmány egyrészt a terminológus mindennapi munkáját, másrészt a legújabb terminológiai adatbázis, a IATE – az Európai interaktív terminológia³ – bemutatását tűzi ki célul a felhasználó és a terminológus nézőpontjából.

Bármely terminológiai adatbázis töltögetése több módon képzelhető el, a Tanácsnál konkrétan a következő módokon: a fordítás megkönnyítése érdekében a terminológus vagy preventív és proaktív módon előzetesen kutat ki egy szakszót/szakkifejezést (a saját gyakorlatomban ez eddig egyetlen terminus esetében fordult elő), vagy utólag, saját fordítások alapján összeállított szószedet szolgál a kiindulópontul (ez is ritka, időhiány miatt), vagy *a helpline* logisztikai szolgáltatás gyümölcse lesz az alaposan dokumentált, egyeztetett *terminus technicus*, ez utóbbi eset a leggyakoribb. Tehát az az ideális eset, amikor a szakterminológia a szakfordítói munkának egyrészt terméke, másrészt kiindulópontja: egy szakszöveg fordítása során felmerült és kikutatott, szakértők által megerősített *terminus technicus*okból a fordító saját adatbázist hoz létre, amelyre azután a későbbiekben támaszkodik, a Tanácsnál időhiány miatt csak ritkán fordul elő.

¹ Jóllehet a rövidítés angol, az intézmények magyar fordítói és terminológusai belső szaksargonjukban magyarították a kiejtést, ezért a továbbiakban a névelőhasználat ezt tükrözi.

² Határozat született arról, hogy 2007. január 1-től az ír nyelv is hivatalos nyelv lesz. Az ír nyelv esete sajátos: az alapszerződések és az elsődleges joghoz tartozó egyes jogi aktusok mindig is hozzáférhetők voltak ír nyelven, míg a másodlagos jog vagy a Hivatalos Lap nem. Az ország csatlakozásának idején az ír kormány ebbe a rendszerbe gyakorlati okok miatt egyezett bele. 2007. január 1-jétől azonban a másodlagos jog körébe tartozó egyes EU-jogszabályok is hozzáférhetők lesznek ír nyelven.

ld. <http://europa.eu/languages/hu/document/59>

³ És akár *in medias res* is kezdhethetnénk: miért nem „Európai intézményközi adatbázis”? Erre a metaterminológiai kérdésre a későbbiekben válaszolok.

A magyar nyelvi osztályon jelenleg ketten vagyunk fő terminológusok, hetente váltjuk egymást; fő feladatunk a *helpline*, ami azt jelenti, hogy a fordítók személyesen vagy e-mailben tudatják, milyen problémás kifejezésre bukkantak, amelyre a források hierarchikus kutatása dacára sem találtak kielégítő megoldást, vagy sokféle, esetlegesen ellentmondó megoldást találtak. Azaz a munkatársak által kikutathatatatlannak ítélt terminológiai kérdések megoldása (*mission impossible*) hárul ránk, ami egyben azt is jelenti, hogy csúcsidőszakban (az évnek legalább a felében) egyik pillanatról a másikra hol a Közös kül- és biztonságpolitika (KKBP), hol a veszélyes vegyi anyagok vagy az északi-tengeri halfajok ívási időszakának témakörében kell jártasnak mutatnunk magunkat, mindezt mondjuk egy környezetvédelmi szöveg vagy a Jogi Szolgálat jogalap-érvlistájának fordításával szimultánban.⁴ A keresések elsősorban az Interneten történnek, a legmegbízhatóbb

⁴ Egyetlen, csúcsidőszaki nap (2006. november 14.) *helpline* kérdéseit és általam javasolt megoldásait adom meg a következőkben:

Az Európa Tanács ajánlásaira a következőképp hivatkozunk, pl. az Európa Tanács Rec(2000)19. számú ajánlása; A tökemegfelelőségi irányelv fordításakor hasznos lehet a PSZÁF Validációs kézikönyv link: www.pszaf.hu/resource.aspx?ResourceID=pszafhu_vkkelso; biosafety, biosecurity=biológiai biztonság, biológiai védelem; British subjects=a Brit Nemzetközösség tagjai; DDA= az Egyesült Nemzetek Leszerelési Ügyek Főosztálya; electric plant=erőmű; Electronic Reporting System=ERS=elektronikus jelentési rendszer; energy manager, energy audit=energetikai vezető, energetikai átvilágítás; FSU=a Szovjetunió volt tagköztársaságai; full name and possible parallel and auxiliary names ((HÉA=hozzáadott értékadó) irányelv)=teljes, valamint esetlegesen párhuzamos név és kiegészítő név; Geneva Office of the DDA=az ENSZ Leszerelési Ügyek Főosztályának Genfi és New York-i Hivatala; honour-related crimes=becsület elleni bűncselekmények; Melange: a highly toxic rocket fuel component=egy rendkívül mérgező rakétaüzemanyag-komponens, a Melange; Micro States=miniállamok; Mtoe = millió tonna olaj egyenérték; NPT Prep Com process=az atom-sorompó-szerződés előkészítő bizottságának folyamata; NSG (Nuclear Suppliers Group) nuclear co-operation suspension clause=a Nukleáris Szállítók Csoportjának az együttműködés felfüggesztéséről szóló záradéka; NWS=atomfegyverrel rendelkező állam; Office of the Personal Representative on NP=a főtisztár/főképviselő tömegpusztító fegyverek elterjedése elleni küzdelemért felelős személyes megbízottjának hivatala; Pelindaba NWFZ Treaty=az atomfegyvermentes-övezetről szóló Pelindaba-szerződés; professional, public and private transport=tömegközlekedés, hivatásos szállítás és magán szállítás; prudential assessment=felügyeleti értékelés (tökemegfelelőségi irányelv); radio-nuclide stations network=radioizotópos állomások hálózata; Regulatory Board of the Energy Community=az Energiaközösség Szabályozó Testülete; remote sensing data for vessels=hajóadatok távérzékelése; Residents of undefined citizenship=nem meghatározott állampolgárságú személyek; ring-fenced vessels=pontosan körülhatárolt hajók; Southeast European Cooperative Initiative=SECI center=a Dél-Kelet-Európai Együttműködés Kezdeményezés Központja; Sphygmomanometer=vérvnyomásmérő; system for remote sensing of vessels=hajó-távérzékelő rendszer; system for the electronic reporting of data=elektronikus adatszolgáltatási rendszer; Vessel Detection System=VDS=hajójelző rendszer.

webhelyek a kormányportál⁵, a tudományos-egyetemi oldalak, és a terminológiai kutatás szempontjából csak ezek után következik az Eurlex a kihirdetett uniós jogi aktusokkal⁶ (hiszen ezek fordított szövegek), a CCVista⁷, valamint a Tanács belső, AIS-nek nevezett szöveges adatbázisa.

A magyar minisztériumi és szakintézményi szakértőkkel (akik első körben a szövegek címzettjei) való konzultáció magától értetődő követelménynek tűnik, ámde a rendelkezésünkre bocsátott 536 szakértőt felvonultató szakértői táblázat még az Igazságügyi Minisztérium Fordításkoordináló Osztályától, azaz 2004. előttről származik, azóta nem volt frissítve, amiből adódik, hogy:

- a) a szakértő ma már elérhetetlen, vagy
- b) nem válaszol a megkeresésre
- c) a töredék válaszadó ezt általában jelentős fáziseltolódással teszi, jellemzően a jogszabály-előkészítés utolsó fázisában, amikor a fordító/terminológus már minden kifejezést kikutatottnak vél. Ekkor visszajön a szöveg telejavítással, amihez tartanunk kell magunkat.

Nem egyszer előfordul, hogy a szakértői megoldások ellentmondanak egymásnak, vagy ha egyeznek, hibásak: nemrég előfordult olyan eset is, amikor két-
tő egybehangzó szakértői véleményt egy terminus kapcsán a jogász-nyelvészek eufemisztikusan „szakértői túlkapásnak” minősítettek: az angol szakkifejezésnek egyszerűen nem az ekvivalense volt a megadott magyar kifejezés. Más nyelvek fordítói beszámoltak olyan esetről is, amikor szakértőik kifejezett vagy burkolt politikai/lobby célzattal kívánták a célnyelvi ekvivalenst torzítani. Ezen túlmenően egyeztetni kell a Magyar Köztársaság Állandó Képviselőtének (ÁK) munkatár-
saival, más intézmények terminológusaival, és a közösségi vívmányok (az *acquis*) szövegeiben előforduló terminusokat is figyelembe kell venni

Jóllehet még a Tanács Központi Terminológiai Szolgálatának vezető munkatársai szerint is elvben és a gyakorlatban is „a fordítóé az utolsó szó”, hiszen az ő neve szerepel a dokumentumon, ez nem mindig valósul meg, a szakértők (ideértve a jogász-nyelvészeket is) sokszor felüljavítják a szöveget. Az ideális eset az lenne, ha a tanácsi munkacsoportokban részt vevő, konkrét *dossziéval* (újabb intézményi szakzsargon) megbízott magyar szakértőket lehetne megkeresni.

A fenti munka eredménye lesz a IATE feltöltése. A IATE előzményei:

1962–68-ig az EGK tagállamai kifejlesztették az Euterm-et, valamint 1964-ben bevezették a Dicautom-ot. E két adatbázis egyesítéséből jött létre az

⁵ A hatályos magyar jogszabályok ingyenes elektronikus változata,
<http://www.magyarorszag.hu/kereses/jogszabalykereso>

⁶ <http://eur-lex.europa.eu/en/index.htm>

⁷ <http://ccvista.taie.be/>

Eurodicautom, amelyet az Európai Bizottság nyelvi szolgálata 1973-ban kezdett fejleszteni. Az Eurodicautom 11 + 1 nyelven létezik⁸ (a +1 a latin!⁹). Az Európai Parlamentnek is volt saját terminológiai adatbázisa, a 12 nyelvű Euterpe.

A IATE harmadik fő forrása az Európai Unió Tanácsának TIS (= Terminological Information System of the Council of the European Union) nevű adatbázisa volt (ezt már szintén nem fejlesztik tovább).

Ezen adatbázisok nyilvánosak voltak és csak az Eurodicautom mintegy 5,5 millió szakszót/szakkifejezést tartalmazott. Az adatbázisok egyesítése 2003-ban történt meg, ezzel létrejött az egységes intézményközi terminológiai adatbázis, amely a IATE nevet kapta. Küldetése a fent hivatkozott adatbázisok központosítása, a párhuzamosságok megszüntetése, az esetlegesen ellentmondó és/vagy nem egyértelmű és/vagy hiányos információk kiiktatásával a dokumentumkészítés fordítási szakaszának felgyorsítása, ezáltal a termelékenységnak, következésképp a költséghatékonyságnak – a dokumentumok minőségének javításával egyidejű – növelése.

A IATE a jelen pillanatban csak az uniós intézmények nyelvi szakemberei, valamint eseti alapon történő döntés után egyes tagországi minisztériumok számára elérhető¹⁰, ám a Bizottság határozatot¹¹ hozott az adatbázis nyilvánossá tételéről, amelynek eredeti határideje 2006. vége volt, a legújabb információk szerint azonban a nyitás csak 2007. első negyedévének végére várható.

A IATE fejlesztése 2001-ben vette kezdetét, és 2005 volt az első olyan teljes naptári év, amikor az adatbázis „teljes gözzel” üzemelt, azaz a szoftver összes funkciója működőképes volt és 21 nyelven¹² folyt folyamatosan a feltöltése. A IATE 2006. november 3-án pontosan 1 574 377 szócikket és 8 711 561 terminust tartalmazott, amelyek intézményi megoszlását az alábbi táblázatok részletezik: ebből az is kiderül, hogy a „terminus” szakkifejezést szélesen értelmezik:

⁸ Még mindig elérhető nyilvánosan a <http://ec.europa.eu/eurodicautom/Controller> elérési útvonalon, de fejlesztése a IATE-ra való átállás miatt befejeződött.

⁹ A finnek a nyelvi zűrzavar elkerülése végett és 2006. második félévében, a finn elnökség alatt hangsúlyozottan a latin egyedüli közvetítő nyelvként történő bevezetését javasolják, http://atrium/home/nib/view.asp?id_new=119, és a Tanács honlapján hetente adnak közre latinul összefoglalót „Conspectus rerum Latinus” címmel, http://www.eu2006.fi/news_and_documents/newsletters/en_GB/newsletters/

¹⁰ Például döntés született arról, hogy Románia és Bulgária csatlakozását megkönnyítendő a román és a bolgár külügyminisztérium hozzáférést kap az adatbázishoz.

¹¹ A Bizottság közleménye a Tanácsnak, az Európai Parlamentnek, a Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának: Új keretstratégia a többnyelvűség ösztönzésére, CELEX: 52005DC0596/HU, http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/hu/com/2005/com2005_0596hu01.pdf

¹² Egyedül a Tanácsnál folyik ír nyelven is az adatbázis bővítése. Jelentősegteljes, hogy a legújabb számítástechnikai szakkifejezések szócikkei ír nyelven is ki vannak töltve!

Tanács (Council)	176 713
Bizottság (COM)	997 643
Európai Parlament (EP)	280 885
Európai Beruházási Bank (EIB)	16 179
Európai Bíróság (CJEC)	8 577
Európai Számvevőszék (ECA)	1 712
Az Európai Unió Szerveinek Fordítóközpontja (CdT)	91 409
Régiók Bizottsága/Európai Gazdasági és Szociális Bizottság (COR/EESC JS)	15
Az Európai Unió Tanácsa Katonai Törzse (Council EUMS)	1 244

A „terminusok” megoszlása típus szerint:

Rövidítés ¹³ (Abbrev)	565 534
Formula ¹⁴ (Formula)	100
Kötött szókapcsolat (Phrase)	136 729
Rövid megnevezés (Short form)	2 870
Terminus technicus/szakszó (Term)	8 006 328

Az adatbázis két csatornán, egyrészt a világhálón, másrészt az intézmények intranetjén érhető el, a szerver Luxemburgban található. Ebből adódik jelenleg két fő probléma: a lassúsága, valamint az, hogy a bejelentkezés után elméletileg csak 130 perc után szűnik meg az összeköttetés (*time-out delay*), a valóságban azonban a rendszer sokkal hamarabb „kidobja” a felhasználót.

Az adatbázisba történő bejelentkezés után (a kinyitását követően valószínűleg ugyanolyan egyszerű eljárással, mint egy elektronikus postaládába) a kereső felület ugrik be. A felhasználó név mellett található az, hogy az illető milyen minőségében kezeli a IATE-t. Ez természetesen a jogosultságok behatárolását is jelenti.

Mit tehet az egyszerű felhasználó? Ha egy adott forrásnyelvi szakkifejezés összes nyelvi változatát szeretné látni, a ‘Source language’ mezőben lehet beállítani a forrásnyelvet; ha az ‘any’-t állítjuk be, a rendszer automatikusan hozzárendeli az adott kifejezést egy nyelvhez. Ha csak a magyar megfelelőre vagyunk kíváncsiak, a ‘Target language’ mezőben a HU-t kell beállítani. Az ‘Institution’ mezőben az ‘any’ beállításakor az adatbázis az összes létező ekvivalenst kiadja, de lehet

¹³ Ami alatt szoros értelemben vett rövidítéseket, mozaikszavakat és szóösszevonásokat kell érteni.

¹⁴ Ami alatt kémiai képleteket vagy matematikai formulákat kell érteni.

szűkíteni a keresést a 'Council'-ra vagy a 'COM' (Bizottság) stb.-re is. Érdemes az 'any'-t meghagyni alapbeállításnak, ugyanis ha több ekvivalensre bukkanunk (ami a magyar esetében ritka), a szócikk teljessége vagy hiányossága és/vagy a megbízhatósági kód alapján dönthetünk.

A 'Looking for' mezőbe írjuk be a kérdéses kifejezést. A 'Matching' mező használata:

'exact match': a teljes kifejezést pontosan be kell írni

'exact string': a kifejezés egy részét pontosan be kell írni

'all words': elég a főbb szavakat beírni, minden olyan terminust megkeres, amelyben az adott szavak együttesen fordulnak elő

'any word': több szó beírása esetén a szavakat egyenként és egyben is keresi (nem javasolt a használata, mert túl sok találatot ad, és a terminus megtalálásában általában nem segít)

'fuzzy': az elgépett és hasonló szavakra is rákeres (szintén nem túl hasznos a kereséshez).

A 'Domain' mező gyakorlatilag használhatatlan, ugyanis a hármas szintű szakterületi besorolások a CT szerint is megbízhatatlanok. (Fontos megjegyezni, hogy sajnos nincs valamiféle intézményfeletti központi terminológiai szolgálat, hanem minden intézménynek megvan (vagy nincs) a sajátja, ami jelentős mértékben a terminológiai egységesítés ellenében, de mindenesetre a munka gyorsítása ellenében hat.) A 'Reliability code'-ot érdemes 0-án hagyni. A megbízhatósági kódoknak egyébként igen nagy jelentősége van: a 0 a törlés előtti állapotot jelenti, az 1-es kód vagy azt, hogy az ekvivalenst automatikus terminuskivonatolóval vették be, vagy azt, hogy nem anyanyelvi hozta létre a forrásnyelvi szócikkfejet vagy írta be az ekvivalenst. Legújabb (2006. november végi fejlemény), hogy ha anyanyelvi ír be egy ekvivalenst, a rendszer automatikusan 2-es kóddal látja el, ami tehát nem informatív a kutatás mélységét és a terminus megbízhatóságát illetően. 3-as kódot rendelnek a terminológusok azokhoz az ekvivalensekhez, amelyeket kikutattak, de vagy nem találtak anyanyelvükön komoly szakmai (kormányzati és/vagy tudományos) honlapokon és/vagy releváns statisztikai gyakorisággal alátámasztott megoldásokat, vagy az ekvivalenst még szakértőkkel és/vagy jogásznyelvészekkel egyeztetni kell.

A keresési eredmények változatos képet mutatnak: ha a forrás- és a célnyelvi mezőt az 'any'-n hagyjuk, egyetlen szakszóra is sokszor több, a különböző intézmények által létrehozott szócikk ugrik be; a képernyő bal oldalán megjelenik, hogy milyen nyelven vannak meg a célnyelvi ekvivalensek, középen maga az ekvivalens, jobb oldalon pedig az intézmény kódja és a megbízhatósági kód. Például a 'power supply'-ra 14 megoldás ugrik be, ezek megoszlása a következő: 8 db COM-os szócikk, eltérő számú és különféle célnyelvi kombinációkban, köztük 1-es megbízhatósági kóddal a „tápáramforrás” ekvivalens 'Finance – Electronics and electrical engineering' szakterületi besorolással, valamint az „erőforrás” ek-

vivalens 1-es megbízhatósági kóddal és 'Defence – Transport – Land transport' szakterületi besorolással; 3 db Council szócikk, 2 db CdT szócikk és 1 db EIB, ezekben nincs magyar megfelelő.

Ha a fordító informatikai szöveget fordít és az 'external/internal supply' magyar megfelelőjét keresi, ettől bizony nem lesz okosabb.

Minden fordítónak van lekérdezési jogosultsága, ám az adatbázis bővítéséhez, változtatásához, törléshez az egyes nyelvi szolgálatoknál csak korlátozott számú munkatársnak van joga, a Tanács magyar nyelvi osztályán csak két „fő” terminológusnak (egyébként ez osztályonként eltérő). Ezen túlmenően az intézményspecifikus terminológia gazdája az adott intézmény (pl. az intézmény Eljárási Szabályzatának, szervezeti felépítésének terminusai¹⁵, a munkacsoportok és bizottságok elnevezései stb.). A közérdekű terminológiát pedig az intézmények felosztották egymás között, például a Tanács felelős az országnevekért, a személyzeti szabályzatok és a nemzetközi megállapodások terminológiájáért, vagy a Cdt az ügynökségek hivatalos elnevezéséért. Ezek tehát az adott intézmény számára kötelező és adott határidőre elvégzendő projektek.

A IATE ezen kutatások eredményeként bővül; tematikus projektekre, például a hozzáadott értékadó (HÉA)-irányelv terminusainak az adatbázisba történő bevitelére, csak a völgydőszakokban van idő.

A terminológiai munka nemcsak szakmai, hanem politikai irányelvekre is épül, melyek közül a legfontosabb az, hogy egy adott intézmény által létrehozott elektronikus szócikk ennek az intézménynek a tulajdonát képezi. Ebből következik a „legjobb gyakorlat”¹⁶ alaptétele, nevezetesen:

- a) A duplikátumok elkerülése végett a IATE feltöltésekor ellenőrizni kell, hogy az adott szócikk nem létezik-e már;
- b) Ha a szócikk nem létezik, lehet csak létrehozni új kártyát, angol vagy francia forrásnyelven (a IATE-specifikus szakzsargonban a 'problem language'-en)
- c) Ha létezik a szócikk, az adott intézménynél dolgozó terminológusnak a saját intézménye szócikkét kell előnyben részesítenie (erre a szócikken külön mezőben található jelzet szolgál, például Council, COM stb.).

Jóllehet a Tanács a TIS-nek a IATE-ba történő importálása előtt megtisztította a TIS-t, a terminológus gyakorta szembesül azzal a ténnyel, hogy:

- a) a terminus megvan, csak más 'domain'-hez=szakterülethez tartozik, mint amelyhez a terminológus szeretné hozzárendelni, következésképp a létező,

¹⁵ Például az angol *unit* megfelelője a Bizottságnál az „egység”, míg a Tanácsnál az „osztály” szó.

¹⁶ Amely szókapcsolat maga is *terminus technicus*nak minősül, az angol *best practice* és a francia *meilleures pratiques* nyomán (amivel a magyar uniós szakzsargon kialakulási folyamatát is szemléltettem).

az elvben nyelvfüggetlen fogalommeghatározás a probléma szempontjából nem releváns. A fenti példán szemléltetve a terminológusi fejtörést: az ‘external/internal supply’=„külső/belső tápegység” számítástechnikai szakkifejezést szerettem volna beírni az adatbázisba, de ez lehetetlen volt, mert

- 1 a pontos szakkifejezést tartalmazó szócikk nem volt az adatbázisban, amelyet ki lehetett volna egészíteni a magyar ekvivalenssel, csak az előbb ismertetett ‘power supply’; ekkor kellene logikusan létrehozni új kártyát, ámde
2. mivel a ‘supply’ vagy a ‘power supply’ már számos szócikk szócikkfejét alkotja, ráadásul az előbb látott elektronika – hardverépítés szakterülettel, sőt kettő magyar megfelelő is van (amelyek persze nem felelnek meg a célnak), új szócikk nem hozható létre, ellenkező esetben a CT vagy törölteti, vagy hosszú érvlistára van szükség a CT meggyőzésére, ami nem teljesen az idő- és költséghatékonyság irányában hat.
- b) a magyar megfelelők ugyanakkor legalábbis rejtélyesek, automatikusan generáltak, vagyis az ekvivalensen és a hivatkozáson kívül (amely sokszor elavult és/vagy félrefordítást tartalmaz) nem tartalmaznak sem definíciót, sem kontextust, sem egyéb megjegyzést.
- c) a rossz szócikk nem törölhető, mivel X számú nyelvi ekvivalenst és definíciót tartalmaz, a törléshez annyi nyelvi osztállyal és intézménnyel való hosszas intézményközi egyeztetés szükségeltetne, ahány ekvivalens megvan.

Mivel a szócikkhez általában már több nyelven meg van adva a definíciónak megfelelő ekvivalens, a szócikk nem törölhető és a szakterület sem változtatható meg. A CT útmutatása alapján azonban új szócikket ekkor sem lehet létrehozni: olyan szakterülethez írjunk be terminust, amely terminus nem oda tartozik, feltéve, hogy a definíció elég széles (sic!). Ekkor azt a szóbeli tanácsot kaptuk, hogy a CT-t kérjük, változtassák meg a szakterületet, ami megint azt a problémát veti föl, hogy egyes nyelvekben megadott ekvivalensekhez jó lehet a szakterület, másokhoz viszont nem, tehát a változtatás csak újabb problémát vet föl.

Sokszor előfordul, hogy a forrásnyelven nincs semmilyen definíció, csak a kötelező mezők: a szakterület, a terminus-mező és a megbízhatósági kód van kitöltve, a szócikk tehát erősen hiányos (hivatkozás hiányában az alapbeállítás az, hogy a hivatkozás X intézmény Y nyelvi szolgálata).

Újabb eset az, amikor a definíció nem felel meg a terminológus céljainak.

Ha nincs tanácsi szócikk, de a forrásnyelvi terminusra más intézmény által létrehozott szócikk már létezik, ezt a szócikket kell bővíteni újabb nyelvi információkkal. A fő probléma jelenleg az, hogy az „új” nyelvek esetében angol forrásnyelvvél a másodlagos joganyagból terminuskivonatoló program segítségével a Bizottság mintegy 10 x 20 000 terminust vitt be a IATE-ba (hogy milyen kri-

tériumok alapján válogatták ki a terminusokat, azt nem lehet tudni). Ez nagy tömegű adatot jelent, amelyek esetében azonban csak a szakterület, az ekvivalens és a hivatkozás-mező¹⁷, valamint a megbízhatósági kód van kitöltve. Szakszerű meghatározás, információgazdag szövegkörnyezet és megjegyzések hiányában, valamint az ilyen esetben 1-es megbízhatósági kód láttán a fordítók nem bíznak meg ezekben a kártyákban még akkor sem, ha egyébként teljesen jók. Mivel a kártyák tulajdonosai a létrehozó intézmények, más intézmény terminológusa csak definíciót írhat hozzájuk (ami természetesen a legtöbb időt igénylő munka, ugyanakkor a kártya 'admin info' részében továbbra is a létrehozó intézmény fog szerepelni, magyarul: sehol sem fog megjelenni, hogy egy bizottsági kártyához egy tanácsi terminológus kutatott ki és írt definíciót), az esetlegesen hibás „ekvivalens” külső terminológus nem törölheti, nem módosíthatja, ugyanígy nem módosíthatja a hivatkozást sem. Ezt a helyzetet csak intézményközi terminológiai együttműködéssel lehet feloldani, ami még az e-mail korában is nyilvánvalóan lassú és nehézkes. A problémát jeleztük a CT-nek, minek folyamányaként a CT tájékoztatása szerint ezeket a kártyákat valószínűleg törölni fogják (ami áttörést jelentő előrelépés lesz a IATE megtisztítása, konszolidációja és végső soron a szakmai megbízhatóság irányában).

Feltételezzünk egy ideális esetet: van tanácsi kártya, jó a domain, csak a HU hiányzik. A terminológus feladata a definíció megadása, uniós kontextus keresése, megbízható hivatkozások felkutatása, a mélylink megadása. A teljesen kitöltött, információgazdag kártya ekkor a legmagasabb, a 4-es megbízhatósági kódot kapja. Ezt érzékelteti a *social inclusion* szócikk:

Entry Number	904777	
Domains:	2826 – Social affairs	Note:
Problem language	En	
Cross references	803011 (Related)	
787910 (Antonym)		
cs da de el en es et fi fr hu it nl pl pt sk sv		

Definition: A *social exclusion* fogalma egyszerre jelenít meg egy folyamatot, a folyamat eredményeként előálló állapotot, valamint egy viszonyt. A *social inclusion* ezek együttes meghaladását jelenti: vonatkozik a kirekesztődést előállító strukturális-hatalmi viszonyok átalakítására (mégpedig a hatalomból kiszorulókkal és eszközökkel való felruházása révén), vonatkozik a kirekesztettség állapot megváltoztatására (helyzetjavító komplex szociálpolitikai programok révén), és vonatkozik egy olyan társadalompolitikai keret megteremtésére, amely kiterjeszti a társadalmi tagság fogalmát és terjedelmét mindama területekre és csoportokra, amelyeket és

¹⁷ A hivatkozások néha régen eltörölt jogszabályokra utalnak, tehát nem relevánsak.

akiket a hagyományos jóléti programok mindeddig vagy el sem értek, vagy legfeljebb a társadalom perifériáján tartottak. Azaz, a *social inclusion* röviden a társadalmi részvétel és részesedés újrászabályozását, valamint a társadalmi tagság terjedelmének kiszélesítését jelenti.

Reference: Szalai Júlia: A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon www.szmm.gov.hu/downl...¹⁸

Term Group: 1	Council	Reliability: 4
Term:	társadalmi befogadás	
Reference:	Európai szociális dimenzió: online Fogalomtár Corvinus Egyetem moodle.disabilityknow...	
Note:	A „társadalmi befogadás” a „társadalmi kirekesztés” ellentéte.	
Context:	„A társadalmi befogadás támogatása a kirekesztés felszámolását szolgáló intézkedéseket jelenti, mint például: – iskolakerülők beiskolázása – munkanélküliek elhelyezkedésének támogatása – szakképzettség növelése – lakhatási körülmények javítása – egészségügyi ellátás javítása – családi válságkezelő programok”	
Context Reference:	Európai szociális dimenzió: online Fogalomtár Corvinus Egyetem moodle.disabilityknow...	
Customers:	CEDEFOP	

Term Group: 1	Council	Reliability: 4
Term:	társadalmi beilleszkedtség	
Reference:	Szalai Júlia: A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon www.szmm.gov.hu/downl...	
Note:	A „társadalmi beilleszkedtség” a „társadalmi kirekesztettség” ellentéte.	

Term Group: 1	Council	Reliability: 4
Term:	társadalmi beilleszkedés	
Reference:	Szalai Júlia: A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon www.szmm.gov.hu/downl...	
Note:	A „társadalmi beilleszkedés” a „társadalmi kirekesztődés” ellentéte.	

A terminológia helyzetének érzékeltetésére, valamint a terminusok kialakításának, a megnevezések születésének fázisaira, mint cseppben a tenger, kiváló példa az adatbázis nevének, valamint az adatbázis alkotó *alapentitás*nak az elnevezése.

¹⁸ A hivatkozásokat felhasználóbarát megoldásként mélylinkben adjuk meg, jóllehet ez a jogászok szerint szerzői jogi aggályokat vet föl.

A IATE magyar elnevezésére az alábbi webhelyen még megmaradt az angol rövidítés és a frappáns, mert értelmező fordítás („Megjegyzés: a IATE nevű új intézményközi adatbázisra való áttérés miatt az Eurodicautom frissítése véget ért. A további változásokról folyamatosan tájékoztatást adunk.”)¹⁹ Ezek után következett a terminológusok intézményközi egyeztetése, amely a szó szerinti fordítás politikáját tükrözve az „Európai interaktív terminológia” megnevezést gyártotta az adatbázisra. Bizonyosra vehető, hogy – mint oly sok esetben – ez utóbbi, csak írott szövegekben használt hivatalos megnevezés el fog válni a köznyelvitől (*intézményközi adatbázis*), valamint a szakzsargonról (magyarul: *IATE*). Az *alap-entitás* esete: a köznyelvi szótárírás során megszokott lexikográfiai elnevezések (szócikk, szócikkfej stb.) helyett a következőket találjuk: a IATE egyik forrásában, a TIS-ben a 11 nyelven egy fogalomnak megfeleltetett ekvivalensek és az összes hozzájuk tartozó mező együttesének a *card=carte*='kártya' volt a hivatalos írásbeli és szóbeli szakzsargonbeli megnevezése. A IATE-ban már megjelenik az *entry=entrée*='szócikk' megnevezés ugyanerre a valóságra, amelyet azonban kizárólag a IATE-statisztikák lekérdezésekor használnak, a szóbeli szakzsargonbeli elnevezés továbbra is a *card* maradt. Ugyanakkor ha a célnyelvi megfelelő és a hozzátartozó összes mező együttesét akarnánk megnevezni, bajban lennénk, mert erre hivatalos gyűjtőnév nincs!²⁰

Összefoglalás

A IATE monstre vállalkozás, melynek küldetése az intézményeknél elszigetelten létezett terminológiai adatbázisok egyesítése, a párhuzamosságok megszüntetése, a terminológiai egységesség megvalósítása, ezáltal a végfelhasználók jobb kiszolgálása, hozzájárulás a fordítások minőségének javításához. Tisztítása (belső szakzsargonnal: „konszolidálása”) létrejötte óta erőteljesen folyik, ám még mindig rengeteg duplikátumot, ellentmondásos kifejezést tartalmaz, és a terminológusok életét sem könnyíti meg. Kinyitását az uniós szövegeket fordító „külsősök” igénylik, ám a benne található adatokat a leírtak fényében kell értelmezni és kezelni, ekkor valóban a fordítás elengedhetetlen segédeszközzé válik.

¹⁹ <http://europa.eu/languages/hu/document/71>

²⁰ Az uniós szaknyelvek és szakzsargonok szövevényének kifejtése egy másik izgalmas és kiterjedt téma.

Hivatkozások

<http://europa.eu/languages/hu/document/59>

<http://www.magyarorszag.hu/kereses/jogszabalykereso>

<http://eur-lex.europa.eu/en/index.htm>

<http://ccvista.taiaex.be/>

<http://ec.europa.eu/eurodicautom/Controller>

http://www.eu2006.fi/news_and_documents/newsletters/en_GB/newsletters/

http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/hu/com/2005/com2005_0596hu01.pdf

<http://europa.eu/languages/hu/document/71>

<http://www.3sz.hu/pm/tanulmanyok/szalaijuli.doc>

<http://moodle.disabilityknowledge.org/mod/glossary/view.php?id=325&mode=date&hook=&sortkey=UPDATE&sortorder=desc&fullsearch=0&page=10>

Nyár

– Határtalan derű –

„Na kukovo leto!” *

NYELVÉSZET

* Szerbhorvát kifejezés, jelentése „Majd ha fagy!”

A mondat lelke az állítmány

En acceptant de participer au jury d'une thèse intitulée *Contribution à l'étude du prédicat : la phrase nominale en hongrois* le récipiendaire de cette étude ne soupçonnait sans doute pas, à cette époque, que des années plus tard ce sujet resurgirait... Alors que dans de nombreux domaines la langue hongroise apparaît comme la langue idéale en raison de sa morphologie pourquoi, en effet, s'attarder sur des phénomènes qui se caractérisent par l'absence même de ces marques morphologiques? Les structures en présence dans la phrase nominale sont des groupes nominaux au nominatif, autant dire que la morphologie de ceux-ci brille par la marque Ø. Et si la phrase nominale représentait une sorte d'épure de la phrase hongroise?

S'efforcer de souligner les spécificités de la phrase nominale hongroise n'est pas complètement dénué d'intérêt, en particulier quand la recherche se développe dans le cadre de la linguistique contrastive. En effet, dès que l'on consulte des ouvrages descriptifs de chacune des deux langues, le lecteur se trouve confronté à des angles d'approche différents. Dans les ouvrages descriptifs du hongrois, à l'usage des hungarophones, [les ouvrages descriptifs destinés aux non-hungarophones n'adoptent pas la même stratégie] tant à la rubrique des types de phrase, qu'à celle des types de prédicat aucune mention n'est faite de phrase nominale ni de prédicat nominal. Aux yeux d'un descripteur hungarophone, la phrase nominale hongroise ne constitue pas spécialement un domaine spécifique. La rubrique qui permet, en revanche, d'approcher et d'envisager ce domaine est celle qui aborde la paradigme du verbe être. En français, dans des ouvrages descriptifs, par exemple (Riegel et al 1997: 453) au chapitre traitant *Les types de phrase* (XI) la dernière section (9) intitulée: *Phrases atypiques*¹ s'avère fort intéressante, car elle regroupe sous une même rubrique *Les phrases nominales. Les énoncés à un et à deux termes* (9.2) que les auteurs caractérisent ainsi: « On appelle phrase nominale une phrase sans verbe, » ..., définition exemplifiée par :

1. *Fin de l'épisode* (phrase nominale qualifiée de phrase déclarative)
2. *Les toilettes?* (phrase nominale qualifiée d'interrogative)
3. *Vos papiers!* (phrase nominale qualifiée d'impérative)

« La phrase nominale est particulièrement utilisée dans des énoncés exclamationnels » :

¹ F. Lefeuve utilise la terminologie *phrase averbale*.

4. *Génial, ce film! – Ciel! Mon mari!* (457)

Quant aux énoncés à un seul terme (9.2.2), ils sont ainsi caractérisés et exemplifiés : « Un terme nominal, mot isolé ou groupe solidaire, peut constituer à lui seul une phrase nominale. »

5. *Lâche! – Sauvé! – Mille amitiés. – Bon voyage!* (458)

6. *Chauds, les marrons! – Génial, ce livre! – Combien ce bijou?* (459)

Ces derniers exemples (6) étant ceux d'énoncés à deux termes, aussi appelés « constructions binaires » (9.2.3).

Une telle citation, bien que réduite, se révèle néanmoins assez exemplaire des problèmes qui peuvent surgir lors de l'emploi de la terminologie *phrase nominale* en français et qui requièrent alors, en contraste, de spécifier ce qu'elle recouvre en hongrois. On le pressent les arguments doivent porter d'une part sur le fait qu'il s'agit bien d'une phrase et qu'elle est nominale, bien que dépourvue de verbe elle comporte un prédicat, et que d'autre part, le verbe et particulièrement le verbe *être* constitue un élément important dans la description de cette séquence dans les deux langues.

La séquence qui est appelée du nom de *phrase nominale* en hongrois, a-t-elle véritablement un statut de phrase? Est-il possible de l'opposer à un *syntagme nominal*, et ainsi de souligner ce qui différencie le syntagme nominal de la phrase nominale?

7. A törzsvendég
8. Egy lelkiismeretes olvasó
9. Egy pocsolya emlékiratai
10. A halhatatlanok
11. Változatok

Ces exemples, tirés de titres de *Egyperces novellák* de Örkény, illustrent différentes structures possibles d'un syntagme nominal hongrois, mais en aucune façon ils ne peuvent constituer des phrases, et des phrases nominales en particulier. C'est vers Benveniste que nous nous tournerons pour rechercher un critère qui permet de fonder la notion de phrase. Une structure est caractérisée comme une phrase si, elle possède les « deux caractères formels indépendants » qui spécifient « un énoncé assertif fini » : « 1° il est produit entre deux pauses ; 2° il a une intonation spécifique, "finale" [...] » (Benveniste 1950: 154). « Caractérisée sommairement, la phrase nominale comporte un prédicat nominal, sans verbe ni copule, [...] » (Benveniste 1950: 151)

Aux yeux du francophone qui la repère facilement dans tous les textes hongrois qu'il lit, la phrase nominale est très bien représentée dans la langue hongroise, elle se réalise en effet dans des phrases simples mais aussi dans des phrases complexes, sa structure peut comporter deux ou un constituants : « Mais il

n'est pas nécessaire, pour la constitution d'un énoncé assertif à un seul terme, que ce terme coïncide, ..., avec une forme de nature verbale. En d'autres langues il pourra coïncider avec une forme nominale. » (Benveniste 1950: 156) Ces constituants apparaissent au singulier comme au pluriel, avec un ordre non contraint. Les phrases ainsi construites sont de type varié, assertives ou non, elles se rencontrent dans tous les types de textes, en d'autres termes leur champ de réalisation est extrêmement vaste et varié, aussi bien à l'écrit comme à l'oral.

12. *Minden perc drága*
13. *[–Inkább csupa felnőtt.] Mindjárt mély a víz.*
14. *[És nézd meg a hajamat, drágám.] Nem szöke, hanem ősz.*
15. *[–Erre mit mondott ?]*
[– Hogy ezt nem kell kiírni,] mert természetes.
16. *Mennyi a gumimatrac bérleti díja?*
17. *És ki az a Paula, [akinek úgy megörültél?]*
18. *Mi az utolsó kívánsága? [Kérdezte a szakaszvezető.]*
19. *A budapesti lépcsőházak világítása nem kielégítő, mert...*
20. *A vadászat a legnemesebb szenvedély*
21. *[Olvasás közben azon kaptam magam,] hogy a régi hírek ugyanolyan érdekesek, mint a frissek.*
22. *[...avason azért,] mert Oravecz szerint a szalonna csak akkor szalonna, ha avas.*
23. *[...úgy látszik,] hogy az értékek nem állandóak, és...*
24. *[– Tudod jól,] hogy a macska nem az enyém, hanem a társbérőlméké*

En comparaison avec la formulation de Riegel et al (1994) concernant le français, en hongrois la phrase nominale comporte un prédicat, il s'agit d'un *prédicat nominal*, celui-ci peut être un substantif, un adjectif, un pronom qui peut apparaître seul ou comme tête dans une structure plus complexe.

25. *Rövid az élet*
26. *A lány hasa meztelen.[...] Nem is ruha ez, csak borogatás.*
27. *Annyi a holmim,[...]!*
28. *Ő is ilyen.*
29. *Mire jók és hogyan használhatók a korpuszok?*
30. *A púder anyámé.*
31. *[A nyanya az ágy szélén ült.]Milyenféle dolog a ludvérc, kedves néni?*
32. *Az itt következő történet [az első szótól az utolsóig] alávaló, piszkos, szemtelen hazugság.*

Le verbe *être* constitue un point essentiel et crucial dans une recherche contrastive abordant l'étude de la PN en hongrois et les traductions françaises correspondantes. *Être* est-il un verbe comme les autres ? S'il l'est comment se fait-il qu'il soit absent des phrases nominales hongroises et présent dans les traductions

françaises correspondantes. Les écrits de E. Benveniste nous paraissent là encore pertinents pour la compréhension du problème du verbe *être*.

A la base de l'analyse, tant historique que descriptive, il faut poser deux termes distincts que l'on confond quand on parle de « être » : l'un est la « copule », marque grammaticale d'identité ; l'autre, un verbe de plein exercice [...] Quand on parle du verbe « être », il faut préciser s'il s'agit de la notion grammaticale ou de la notion lexicale... (Benveniste 1960: 187,188)

En hongrois, la prise en compte de la distinction entre notion grammaticale ou copule et notion lexicale ou verbe d'existence permet clairement de séparer phrases nominales et phrases existentielles et ceci étant posé, en contraste alors en français, de tels critères permettent de mieux aborder et cerner l'analyse des structures qui renvoient à l'expression de l'existence d'une part et d'autre part à celle du domaine nominal spécifique de l'attribution et de l'identification.

En hongrois relèvent du domaine de l'existentiel toutes les expressions de localisation, qu'elles soient spatiale, temporelle ou d'appartenance.

33. *Persze vannak, nagyon-nagyon ritkán, kivételek.*
34. *Mindig van remény.*
35. *Itt nagy divat a kriptaeépítkezés; van egy méregdrága parcella, ahol minden jobb családnak megvan a kriptája.*
36. – *Hol itt a gúny?*
– *A hanghordozásodban van a gúny.*
37. *Tél van?*
38. *[Kedves Viktor, kérdeztem,] mikor van megint föllépése.*

Le critère de la négation en hongrois semble lui aussi pouvoir servir d'argument pour justifier cette distinction posée entre *être d'existence* et *être copule*. En effet, dans le cadre de la phrase nominale, la négation utilisée est *nem*, cette forme unique est commune à la phrase nominale (exemples 14, 19, 23, 24) et c'est aussi celle que l'on rencontre dans les phrases verbales (41). A l'opposé, *nincs* au singulier et *nincsenek* au pluriel sont des formes spécifiques utilisées pour la négation du verbe *être d'existence*.

39. *Magyarázat nincs.*
40. *Ha Paula nincs, ott....*
41. *[Ott nem égne gyertyák.] Nincs se Rauschenigg professzor, se másmilyen híresség, se languszt, se lazac; egybesült disznóhús van, amit....*
42. *Nincsenek buta emberek, csak rossz Egypercesek!*
43. *Nincs olyan macska a világon, [amelyért én hanyag öltözékben szaladgálnék az utcán.]*
44. *Itt nincs éneklés.*
45. *Nincs zenei hallása, [de nem szeretne szégyent vallani;]*
46. – *Magának nincs valami betegsége?*

La distinction opérée par Benveniste entre les deux valeurs de *être*, confortée par la morphologie de la négation en hongrois conduit donc à séparer clairement dans cette langue l'expression de la phrase existentielle de celle de la phrase nominale. Ainsi la reconnaissance et la prise en compte de la phrase nominale peuvent être facilitées pour des non-hungarophones et son analyse mieux appréhendée.

En prenant en considération les exemples de phrase nominale comportant deux constituants, bien sûr tous deux nominaux, on observe que la structure de l'un des constituants est comparable à celle du groupe nominal hongrois canonique. Sa structure comporte un noyau, c'est-à-dire un substantif, il est accompagné à sa gauche d'un déterminant (13, 25, 30). A cette structure minimale peuvent s'ajouter des déterminations supplémentaires par le biais d'un adjectif à la gauche immédiate (32) du substantif ou d'affixes de possessifs sur le substantif (27) voire une combinaison des deux types de qualification associée à une relation adnominale (16). Quant à l'autre constituant, dans le cas où il s'agit d'un substantif, il n'est jamais précédé d'un déterminant défini, il peut par contre avoir à sa gauche un adjectif (32). Outre le substantif, des adjectifs ou des pronoms peuvent apparaître en cette position (12, 15, 16, 24, 30). Pour ces types de phrase nominale apparaît donc une dissymétrie de structure entre les deux constituants de la phrase, celui dont la structure est comparable à celle d'un groupe nominal hongrois canonique peut fonctionner comme le sujet, l'autre comme prédicat.

En contraste, les constituants nominaux co-présents avec le verbe d'existence sont dépourvus de déterminant de type défini, au singulier comme au pluriel (33, 34). La traduction de ces deux exemples utilise souvent en français « il y a ».

Dans ce domaine, la linguistique contrastive est-elle prête à tirer partie des spécificités de chacune des deux langues? De notre point de vue, la réponse est positive sous réserve qu'elle sache se situer dans une optique de linguistique générale. En effet, la distinction entre *être copule* et *être verbe d'existence* doit être établie clairement et de façon explicite. Partant de cet état de fait, il est alors possible de questionner l'emploi de ce verbe *être*: comme simple trait d'union, copule, entre deux expressions nominales, c'est l'expression de la phrase nominale en hongrois. Ce même verbe peut-il être glosé par *exister*? Dans ce cas, en hongrois il est lexicalement réalisé, il peut renvoyer en premier à l'existence véritable; s'il est associé à des expressions de localisation, alors il permet de situer par rapport au temps et à l'espace, dans l'expression du rapport d'appartenance il se traduit généralement en français par le verbe « avoir ».

Contrairement aux autres, l'exemple (20) contredit la description des structures données pour nos exemples de phrases nominales. En effet, les deux constituants de cette phrase ayant comme noyau un substantif, celui-ci est dans les deux cas accompagné d'un déterminant défini, leurs structures ne sont pas exactement superposables, l'un des substantifs est qualifié à sa gauche par un adjectif au superlatif, la relation dans ce type de structure est dite d'identification

(*azonosítás*), contrairement aux exemples précédents dont la relation est celle d'attribution (*tulajdonítás*).

Sous l'œil du francophone, les spécificités liées à la présence d'un prédicat nominal au sein d'une phrase sont un chemin contrastif moins banal pour mener vers l'étude de la prédication. Tout d'abord, la prédication n'est pas l'apanage de la catégorie verbale. La référence aux personnes ne suit pas un modèle régulier. Le hongrois exemplifie excellemment la dissymétrie liée à la référence de la 3e personne: la « non-personne » de Benveniste, « l'absent » des grammairiens arabes. Référence à la personne, au temps, au mode, autant de paramètres habituellement conjoints au verbe: apprendre à ne pas les lui associer et donc à les dissocier de la prédication, la prédication nominale en hongrois y contribue.

Des deux valeurs de la relation prédicative au sein des phrases nominales, la valeur d'identification est peut être la plus typique: deux expressions nominales renvoyant à un même référent alors que pour la valeur d'attribution, l'une des deux expressions nominales renvoie à un concept si l'on utilise la terminologie de Frege.

Mais que l'on ait affaire à l'un ou l'autre type, nous avons précédemment fait remarquer que l'ordre respectif des deux constituants est parfaitement libre. A ce propos, nous retrouvons la pertinence de l'analyse pour toutes les phrases du hongrois qu'elles soient de type verbal ou nominal. Contrairement à la structure de la phrase française, celle de la phrase hongroise ne s'organise pas à partir des fonctions grammaticales sujet prédicat. Ce qui organise la structure de la phrase hongroise c'est l'articulation thème rhème, c'est-à-dire que vient en premier ce dont on parle (topic), puis ce que l'on en dit (propos) vient ensuite. Couplé à ce niveau interviennent aussi les notions de connu et nouveau (thème, rhème). Il nous semble que le domaine de la phrase nominale doit lui aussi servir de champ d'expérimentation pour l'ordre des constituants dans la phrase.

En prenant en considération ces quelques lignes, mais aussi toutes celles portant de près ou de loin sur la phrase nominale et la prédication, le titre de cette étude aurait dû être :

Az állítmány a mondat lelke.

Sources

Les exemples utilisés sont essentiellement pris dans *Macskajáték*, *Egyperces novellák* de Örkény István, soit dans *A Szerető* (*L'Amant*, Marguerite Duras), Ádám Péter (trad.).

Références bibliographiques

- Bencédy, J. et al. 1976⁴. *A Mai Magyar Nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Benveniste, É. 1950. La Phrase Nominale. *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, XLVI; repris dans *Problèmes de Linguistique Générale* 1. 1966. Paris: Gallimard. 151–167.
- Benveniste, É. 1960. « Être » et « Avoir » dans leurs fonctions linguistiques. *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, LV; repris dans *Problèmes de Linguistique Générale* 1. 1966. Paris: Gallimard. 187–207.
- Charrier-Gouesse, M.-J. 1987. Contribution à l'étude du prédicat: la phrase nominale en hongrois. Thèse de doctorat soutenue à Paris 7. Directeur: A. Culioli.
- Charrier-Gouesse, M.-J. 1988. A propos des deux types de phrase nominale en hongrois. *Etudes Finno-Ougriennes* XXI. 89–104.
- Charrier-Gouesse, M.-J. 2004. La phrase nominale hongroise: encore des questions. *Syntaxe et Sémantique* 6. 125–138.
- Décsy, Gy. 1961. Nominalsatz und Existenzaussage im Ungarischen. *Ural-Altaische Jahrbücher* 33. 41–51.
- É. Kiss, K., Kiefer, F., Siptár, P. 1998. *Új Magyar Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Gauthiot, R. 1908–1909. La phrase nominale en Finno-Ougrien. *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris*. XV. 201–227.
- Hjemslev, L. 1948. Le Verbe et la Phrase Nominale. *Mélanges de philosophie, de littérature et d'histoire ancienne offerts à J. Marouzeau*. 253–281. Paris; repris dans *Essais Linguistiques*. 1971. Paris: Editions de Minuit. 174–200.
- Keszler, B. (éd.) 2000. *Magyar Grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiefer, F. 1967. *On Emphasis and Word Order in Hungarian*. La Hague: Mouton.
- Kiefer, F. (éd.) 1992. *Strukturális Magyar Nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lefevre, F. 1999. *La phrase averbale en français*. Paris: L'Harmattan.
- Le Goffic, P. 1993. *Grammaire de la Phrase française*. Paris: Hachette.
- Nyéki, L. 1998. *Grammaire pratique du hongrois d'aujourd'hui*. Paris: Ophrys-Pof.
- Riegel, M., Pellat, J.-C., Rioul, R. 1994. *Grammaire Méthodique du Français*. Paris: PUF.

- Rouveret, A. (éd.) 1998. « ÊTRE » et « AVOIR » *syntaxe, sémantique, typologie*. Saint-Denis: Presses Universitaires de Vincennes.
- Sauvageot, A. 1965. *Premier Livre de Hongrois*. Paris : Imprimerie Nationale-Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Tompa, J. (éd.) 1961–1962. *A mai magyar nyelv rendszere I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Amit a fordító megtalál a szótárban – és amit nem

Bevezető

A gyakorló fordítók tapasztalatból tudják, hogy *nem mindent* találnak meg a szótárban azon információk közül, amelyekre az adott forrásnyelvi szöveg sikeres fordításához szükségük lenne. A francia *voiture* főnév esetében például a szótár megadja az ‘autó’ és ‘kocsi’ jelentést is, azt az információt azonban nem tartalmazza, hogy egy Balzac-szöveg fordításakor a *voiture* csak a ‘kocsi’ megfelelővel fordítható, és azt sem mondja meg a fordítónak, hogy egy modern regény magyar szövegében az ‘autó’ vagy inkább a ‘kocsi’ megfelelőt szerepeltesse-e. Ha ezt tudja is a fordító, nem a szótárból tudja. Ha nem tudja, a szótár nem fogja neki megmondani. A sikeres fordításhoz nemcsak nyelvtudásra, hanem általános műveltségre, nyelven kívüli ismeretekre is szükség van. „A fordítás óriási olvasottságot, széleskörű tájékozottságot igényel. A tudatlan fordító – aki nem [...] olvas –, tökéletlen fordító. Könyvekkel is fordítunk, nemcsak szótárakkal” – figyelmeztet a francia nyelvű fordításkritika legismertebb képviselője, a tragikusan fiatalon elhunyt Antoine Berman (Berman 1995: 68).

Egy konkrét példa

„Épp Sam Sephard amerikai drámaíró egyik darabját fordítom – írja Göncz Árpád *Hűtlen-hűségesen* című tanulmányában.¹ – Könnyű szöveg, majdhogynem iskolás; aki csak egy kicsit is jártas az angol nyelvben, játszva megérti.

EMMA. *Hova mégy?*

WESLEY. *Nem is tudom. Talán Alaszkába.*

EMMA: *Alaszkába?*

WESLEY. *Oda. Miért ne?*

EMMA. *Alaszkában mi van?*

WESLEY. *Ott a...*

... *frontier*. Szótár nélkül is tudom: a ‘határ’. Vagy ‘határvidék’. Csak épp hogy a *frontier*-nek – amerikai mű esetében – ennél sokkal több a jelentéstartalma: az

¹ Talán kevesen tudják, hogy Göncz Árpádot közismert politikai tevékenysége mellett kiváló műfordítóként is számon tartjuk: legolvasottabb fordítása J. R. R. Tolkien *A gyűrűk ura* című regénytrilógiája, emellett olyan angol és amerikai szerzők műveit fordította magyarra, mint John Updike, Malcolm Lowry, E. M. Forster, Nat Turner stb.

Egyesült Államok történelmének hőskorát idézi, a szűzföldek meghódítását, a szabad földfoglalás korszakát, az úttörők nemzedékeinek évszázados előnyomulását a Csendes-óceán, a nyugati part felé. A *frontier* nem vonal, még csak nem is államhatárhoz kötött fogalom: áldozatos, jövőteremtő emberi erőfeszítés, a 'nagy vállalkozás' földrajzi színtere, a szó minden hangulati velejárójával. A *frontier* az *frontier* – se több, se kevesebb. Amit a magyar szövegben mégis hiába írnék le; aki az Egyesült Államok történetében nem járatos, annak a szó semmit sem mond. Írjam hát azt (a szó pontos szótári értelmében): Ott a 'határ'? Vagy: Ott a 'határvidék'? Vagy – az átlagos Amerika-ismeretre appellálva: Ott a 'Vadnyugat'? Reménytelen. [...] A 'határ', a 'határvidék' magyar megfelelőjét, a 'gyepű'-t sem választhatom, annyira más kort, más történelmi alaphelyzetet idéz, hiszen a *frontier*, a 'határ' lezáró, elválasztó értelmével szemben, a hozzá fűződő képzetek révén épp a határtalan, táguló nyitottságot érzékelteti. Így hát szomorúan bár, de kénytelen vagyok lemondani a szótár kényelmes menedékéről [...]. »Ma ott a jövő« – írom le végül, némi szakmai lelkiismeret-furdalással. [...] S aggódva várom jól képzett, tehát szigorú kritikusomat, aki a feltétlen szövegűség kritériuma alapján fejemre olvassa a 'jövőt' (A szövegben nem ez áll. A *frontier* nem ezt jelenti!), s kimondja a kurta kis mondat fölött a megfellebbezhetetlen ítéletet: – Ezt másként is lehetett volna fordítani! Hát persze hogy lehetett volna. Mint minden mást; sokféleképpen. Sőt: meg is lehetett volna magyarázni. Például: »Ott van a mai úttörők előnyomulásának színtere«. Lehetni mindent lehet. Csak éppen nem szabad." (Göncz 1991: 14–15)

Azért idéztünk ilyen hosszan Göncz Árpád tanulmányából, mert nagyszerű példája annak a teoretikus diszkurzusnak, amire a leíró fordítástudománynak olyan nagy szüksége volna: itt maga a fordító mondja el, magyarázza és indokolja meg, *mit miért* csinált. A fordításelméletnek ugyanis nem az a dolga, hogy a fordítók feje fölött gyártson különböző teoretikus konstrukciókat, hanem az, hogy megnézze és elgondolkodjon azon: *mit csinálnak* a fordítók, milyen stratégiákat, eljárásokat, módszereket alkalmaznak stb., majd e megfigyelések alapján próbáljon meg a konkrét fordítói gyakorlatból kiindulva, arra reflektálva, azt általánosító, a fordítókat segíteni próbáló, ún. *praxeologikus* elméleteket konstruálni. Ezért a

² Sam Shepard amerikai író *Curse of the Starving Class* című drámájáról van szó, amelyet Göncz Árpád *Az az átkozott éhezés* címmel fordított le. A dráma *Az elásott gyermek* című két kötetes válogatásban jelent meg 1989-ben az Európa Könyvkiadónál. Az idézett párbeszéd az I. kötet 44. oldalán az alábbi változatban olvasható:

„EMMA: Hova készülsz?

WESLEY: Nem is tudom. Talán Alaszkába.

EMMA: Alaszkába?

WESLEY: Oda hát. Miért ne?

EMMA: Mi van Alaszkában?

WESLEY: Most az a vadnyugat.”

fordítástudomány számára különösen értékesek azok a feljegyzések, naplórészletek, műhelytanulmányok stb., amelyekben ismert műfordítók írnak, gondolkodnak, elmélkednek saját fordítási tevékenységükről.

Miért érdemel figyelmet ez a magyarázat a fordításelmélet szempontjából? Azért, mert a fordító azt a *hermeneutikai utat* írja le benne, amelyet bejárt, és amelynek eredményeképpen egy konkrét szövegrész fordítása közben eljutott a szótár által megadott szójelentéstől [*signification lexicale*], „*langue*”-szintű formális megfelelőtől valamilyen szövegbeli értelemig [*sens discursif*]. Amint láttuk, a *frontier* szó fordítására először a ‘vadnyugat’, majd később a ‘jövő’ főnevet tartotta a legalkalmasabbnak – olyan célnyelvi elvivalensnek, amely magyarul a legjobban, legpontosabban képes kifejezni azt, amit a szerző a *frontier* szóval mondani akart. Természetesen a szótárban egyik sem található a *frontier* szó magyar jelentései között. Ez a példa jól mutatja, mennyire nem szótárból dolgozik a fordító. A *szótár által megadott szójelentésből a fordító elkerülhetetlen hermeneutikai (megértő-értelmező) tevékenysége nyomán alakul ki a szövegbeli (diszkurzív) értelem*. Úgy is mondhatnánk, hogy az értelem [*sens*] nem más, mint az olvasó (fordító) által interpretált lexikális jelentés. De hogyan, milyen megfontolások alapján alakítja át a fordító a szótárban megadott jelentést szövegbeli értelemmé? Mielőtt megpróbálnánk ezen elgondolkodni, érdemes röviden, tézisszerűen megfogalmaznunk néhány alapállítást, posztulátumot.

Néhány traduktológiai posztulátum

(1) A szótár és a grammatika (igaz, hiányosan és tökéletlenül) a nyelv [*langage*] *struktúráját*, a szöveg, a diszkurzus viszont a nyelv [*langage*] *működését* reprezentálja valamilyen konkrét nyelven [*langue*] keresztül. Willard V. Quine már több mint fél évszázada, 1953-ban kijelentette, hogy a lexikográfus azzal foglalkozik, hogy nyelvi *formák* közötti viszonyokat állapítson meg. Alain Rey francia lexikológus ugyancsak úgy vélekedik, hogy „a szótár tárgya a nyelv, nem a szöveg” (Rey 1977: 122).

(2) A fordításelmélet egyik legfontosabb oppozíciója a formális megfelelés ↔ szövegekivalens, amelyet – szigorúan nyelvészeti kritériumok alapján – először John C. Catford fogalmazott meg (Catford 1965: 32). A szótár a fordító számára formális (lexikális) megfelelőket ad meg *két nyelv között*, a fordító viszont arra törekszik, hogy ekvivalenciát hozzon létre két különböző nyelvű *szöveg között*. Olyan paradoxon ez, amelyet nem lehet elégszer hangsúlyozni, és amelyet a fordítással foglalkozó kutatók még mindig nem vesznek kellőképpen tekintetbe. E diszkurzív ekvivalenciák egy része – a nyelvhasználatot figyelő lexikográfusok munkája nyomán – visszakérül a szótárba. Noha a szótár a szójelentéseket mindenfajta kontextus nélkül adja meg, a szövegbe bekerülve a szavak a lexikális jelentéseken keresztül valamilyen *diszkurzív értelmet* fejeznek ki, pontosabban „egy jelentést hordozó szituációt reprezentálnak” (vö. Arcaini 1980: 11).

(3) Az olyan nyelvi jelenségeket, mint a *szinonímia* vagy a *poliszémia* a nyelvtudománynak – amely itt francia terminológiával élve inkább *science du langage*, és nem *linguistique* – és a fordításelméletnek nemcsak a nyelv, hanem a szöveg, a *diszkurzus szintjén* is tanulmányoznia kellene. A bemutatott főnév ékes példája annak, hogy a szótár a nyelv szintjén élesen megkülönböztet egymástól olyan lexikális jelentéseket, amelyek a szöveg szintjén szinte összemosódnak és egyfajta diszkurzív szinoním viszonyba kerülnek egymással. A *határ*, a *jövő* és a *vadnyugat* főnevek a „nyelv” szintjén nem szinonímák (kontextustól függetlenül nem állhatnak egymás helyett), hiszen egyetlen szinonímaszótárban sem szerepelnek egymás szinonímájaként. Az elemzett szövegrészletben azonban, mint láttuk, a fordító a *frontier* [‘határ’] szót „jövővel” [*future*], korábban pedig a „vadnyugattal” [*Wild West*] fordította le, ezért a *határ*, a *jövő* és a *vadnyugat* főnevek *ebben a konkrét esetben* egymással felcserélhető lexikai egységek, vagyis *diszkurzív szinonímák*. Nyilvánvalóan egyetlen szinonímaszótártól sem várhatjuk, hogy ezeket a szavakat a *langue* szintjén is szinonímákként kezelje. Ha így tenne, azzal nem megkönnyítené, hanem – éppen ellenkezőleg – megnehezítené a fordító dolgát, mert azt a tévhitet ültetné el benne, hogy ez a három főnév *minden* kontextusban szabadon felcserélhető egymással. Tudomásul kell vennünk, hogy a szótár nem tartalmazza – és nem is tartalmazhatja – a diszkurzív szinonímákat: ezek a fordító döntéseinek eredményeként jelennek meg egy adott szövegben.

Logos

A szótár – természeténél fogva – mesterséges produktum, amelyben az egyes szócikkek szigorúan betürendbe állítva és mindenféle kontextusból kiragadva követik egymást. Nullával egyenlő a valószínűsége annak, hogy egy magyar anyanyelvű beszélő valaha is egymás után fogja kimondani az „ért” igét és az „értágító” főnevet, amelyek pedig a szótárban egymást követik. A szöveg viszont – francia szóhasználatával élve – „hiteles nyelvi dokumentum”, amely valamilyen módon mint cseppben a tenger reprezentálja a szóban forgó nyelvet. A szöveget alkotó szavak immár nem kontextusuktól megfosztott szótári jelentésegységek, hanem olyan diszkurzív elemek, amelyek egymással bonyolult referenciahálózatot alkotnak és ilyen módon valamilyen *értelmet* hoznak létre. Noha meglehetősen nehéz egy szót mindenfajta kontextus nélkül elképzelnünk, a kétnyelvű szótárak úgy kezelik a forrásnyelv szavait, mint verbális *jeleket*, amelyeknek egy vagy több lexikális *jelentésük* van, s amelyeknek többé-kevésbé pontosan meg lehet adni a megfelelőit egy másik nyelven.

A fordító soha nem nyelveket, hanem mindig *konkrét szövegeket* fordít, és az ekvivalencia, amelyet a két szöveg különböző pontjain létrehoz, több-kevesebb sikerrel mindig a *diszkurzus szintjén* valósul meg. Éppen ezért a fordító soha nem takaríthatja meg magának a lefordítandó szöveg értelmezését. Ez az értelmezés elsősorban abból áll, hogy a szótár által megadott lexikális megfe-

leléseket megpróbálja átalakítani olyan *üzenetté*, amelynek valamilyen globális értelme van, és ezen üzenet újrakifejezéséhez próbál nyelvi eszközöket keresni a célnyelvben. Az értelmezés műveletéhez a szótár által megadott formális megfelelők legjobb esetben is csak kiindulópontként szolgálhatnak a fordító számára: az ekvivalencia kialakításának bonyolult folyamata során egyáltalán nem biztos, hogy automatikusan mindig a szótár által megadott formális megfelelők közül fog egyet választani. Hogy az ekvivalencia kialakítása milyen módon, milyen lépésekben történik, mennyire tudatos és mennyire ösztönös, hogyan keverednek benne a racionális és irracionális összetevők stb., az a fordítástudomány és a kognitív pszichológia talán legnagyobb rejtélye.

A fordítástudomány feltevése szerint egy-egy fordítási ekvivalencia a fordító agyában roppant összetett, többé vagy kevésbé tudatos, sokszor teljesen intuitív *trial-and-error* típusú döntés-sorozat eredményeként születik meg. Az ekvivalenciák kialakítása e feltevés szerint lineárisan, pontról pontra történik: a fordító a szöveg adott pontjához érve mérlegeli a rendelkezésére álló nyelvi kifejezőeszközöket (ha nem talál ilyet, akkor megpróbál *létrehozni* egy célnyelvi ekvivalenst), majd tudatos megfontolások alapján (vagy akár teljesen intuitív módon) dönt ezek valamelyike mellett, elvetvén ezzel a szöveg adott pontján virtuálisan számba jöhető összes többit. Furcsa paradoxonnak tűnhet, de éppen a nyelvpárokon dolgozó gépi fordítás bizonyította be azt az igazságot, hogy a fordítás pusztán a nyelv síkján nem lehetséges (vö. Lederer 1976).

A fordítónak soha nem egy nyelv lebeg a szeme előtt fordítás közben, hanem grafikai jeleket lát egy fehér papírlapon. Az interpretálás folyamata akkor kezdődik, amikor ezekhez a grafikai jelekhez a fordító nem csak a megfelelő nyelvi fogalmakat társítja hozzá, hanem azokat a nyelven kívüli valóságokat is, amelyekre ezek a grafikai jelek utalnak. (Lederer 1987: 13)

E nyelven kívüli ismeretek és tapasztalatok nagyságától és mélységétől függően *alakul át a nyelvi jelentés diszkurzív értelemmé*, amely – szembeállítva az általános, „mindenki számára adott” nyelvi (lexikális) jelentéssel – teljesen személyes, konkrét szöveghez és egyénhez kötött.

Göncz Árpád maga is érzi, hogy a *frontier* legpontosabb fordítása ebben a (mint ahogy minden más) kontextusban a *frontier* lenne: „A *frontier* az *frontier* – se több, se kevesebb” – írja. Azt azonban ő is pontosan tudja, hogy ez a gyakorlatban nem járható út. A fordításelmélet számára azért fontos ez a kijelentés, mert alátámasztani látszik azt az elképzelést, amely szerint a fordítási ekvivalenciák keresése során a fordító minden esetben a – szótár által megadott – formális megfelelőkből indul ki:

A fordító az ekvivalencia keresését a formális megfeleléseknél kezdi, és csak akkor folytatja a nem azonos jelentésű formális megfelelőkhöz vagy a formális megfelelést megsemmisítő strukturális és szemantikai csúsztatásokhoz [*shifts*], ha az azonos jelentésű formális megfelelő nem létezik vagy nem képes biztosítani az ekvivalenciát. (Ivir 1981: 58)

Ez a feltevés ugyan elméletileg meglehetősen nehezen bizonyítható, a gyakorlat mégis azt bizonyítja, hogy nem teljesen alaptalan. A fordításelmélet mindebből az alábbi következtetéseket szűrheti le:

(1) A *frontier* szó legpontosabb „fordítása” a ‘frontier’. Ez azonban nem fordítás, hanem szintiszta tautológia. Emellett nem oldaná meg a probléma lényegét, hiszen a magyar olvasó számára a *frontier* pusztá jelölő, az ő számára (még ha megnézi is a jelentését a szótárban) nem tapadnak hozzá azok a konnotációk, amelyeket az amerikai olvasó ért hozzá a szó jelentéséhez. A ‘gyepű’ viszont ősi magyar konnotációkat keltene, nem pedig modern amerikaiakat. Könnyen elképzelhetjük a magyar olvasó megdöbbenését és zavarát, ha Wesley utolsó mondata az idézett dráma magyar fordításában így hangzana: „Ott a gyepű”. Nincs más választásunk, bele kell törődnünk a megváltoztathatatlanba: „ha két különböző nyelven beszélünk a világról, akkor soha nem pontosan ugyanarról a világról beszélünk.” (Mounin 1963: 74)

(2) Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a fordító nem nyelveket, hanem szöveget fordít, és nem szavakat (*mots*) kódol át szolgai módon egyik szövegből a másikba, hanem fogalmakhoz és képekhez (*idéés*) keres lexikalizálódott célnyelvi ekvivalenseket. Hogy egy nyelvnek *mire van* lexikalizálódott szava vagy kifejezése, az nagymértékben függ a szociokulturális tényezőktől. Amit az egyik nyelv egyetlen szóval ki tud fejezni, azt egy másik csak körülményes, suta körülírásokkal képes érzékeltetni. A *Lefordíthatatlan szavak és kifejezések szótára* szerint például a japán *tashinamu* ige jelentése:

Önzetlenül alárendelni önmagunkat valamilyen célnak vagy tervnek, függetlenül attól, hogy az végül sikerrel jár-e vagy sem, és hogy e cél elérése érdekében tett erőfeszítésünkért kapunk-e valamilyen jutalmat vagy sem. Spirituális értelemben jelentése közel áll a szolgálat [*ministry*] keresztény eszméjéhez. A cél nagyon egyszerű is lehet, például valaki végigjár egy parkot vagy útvonalat, és hetente egyszer összegyűjti a mások által eldobált szemetet. [...] Tettéért nem vár semmiféle jutalmat vagy elismerést. (Rheingold 2000: 226–227)

E szó jelentései a *Nouveau Dictionnaire Pratique Japonais-français* szerint: ‘szeretni, örömet lelteni valamiben’ (*aimer, prendre plaisir à*). Azonban, mint láttuk, a *tashinamu* ige jelentése ennél sokkal bonyolultabb – valamilyen terv, cél vagy elképzelés iránti személyes elkötelezettséget, odaadást, önfeláldozást, önzetlenséget is magában foglal. Ha ennek a magyarázatnak a fényében vizsgáljuk meg újra e japán ige jelentését, akkor már egyáltalán nem lehetünk annyira biztosak abban, hogy az leszűkíthető a ‘szeretni, örömet lelteni vmiben’ jelentésre: a szótári jelentés nem tartalmazza az önzetlenség, az *action gratuite* mozzanatát. Mit csináljon ilyenkor a fordító? Ha megtartja az idegen szót, akkor magyarázkodni kénytelen. Ha lefordítja, akkor célnyelvi szövegéből eltűnik az idegenség, a *couleur locale*. Erre a kérdésre nem lehet egyértelmű választ adni, a megoldás nyilván függ a lefordítandó szövegtől is. El lehet képzelni olyan kontextust is, amelyben a fordító így fordítaná: Tedd meg *önmagadért*. (Ha így jár el, akkor a

szót magát ugyan nem, de a fogalmat, a képzetet, az *idée*-t többé-kevésbé sikerült visszaadnia.)³

(3) Minek alapján választja ki a fordító a (számára) legekivალensebb(nek tűnő) célnyelvi megfelelőt? A helyzet, a *situáció* alapján. A fordító ugyanis „mindenekelőtt *situációt* fordít, s csak másodsorban mondatot. Azt fordítja, amit lát, hall, megért és átél” – írja Göncz Árpád. Mivel egy szöveg „minden mondata *situációhoz* kötött, fordításban [...] *más* lesz, mint az eredeti, de úgy más, hogy az adott *situációban* és nyelven *ponytosan ugyanazt* fejezze ki, mint amaz.” (Göncz 1991: 21). A fordító tehát a szöveg szavai által leírt *situáció*, valamint saját beleérző képessége, szövegérzékenysége, általános és nyelvi intelligenciája, nyelvtudása, gyakorlata stb. alapján tudja eldönteni, anyanyelvének melyik szavával fejezheti ki a legpontosabban a forrásnyelven megfogalmazott mondanivalót, melyik célnyelvi szóval helyettesítse az adott szövegben, kontextusban, *situációban* a szerző által használt szót vagy kifejezést.

Konklúzió

A modern nyelvfilozófia álláspontja szerint nem tartható az az elgondolás, hogy minden egyes fogalomnak megvan a maga pontos nyelvi kifejezése (jelölője), és megfordítva: minden egyes nyelvi megfogalmazás, minden egyes jelölő csak egyetlen fogalmat képes felidézni.

A megfogalmazások különbözősége mind szemantikai, mind lexikai szinten tetten érhető. Ugyanannak a fogalomnak különböző megfogalmazások feleltethetők meg, de ugyanígy ugyanahhoz a szóhoz különböző fogalmak kapcsolódhatnak. (Schlanger 1996: 77)

Ez az oka annak, hogy a *frontier* szónak alig néhány célnyelvi megfelelője van a szótárakban, és lényegesen több szinonímája képzelhető el a különböző szövegekben. A fordító nem csinál mást, mint megpróbálja szavakba foglalni a *situáció* alapján benne kialakuló fogalmat. Nyelvfilozófiai terminusokkal ez a művelet a fogalom szavakba öntése („*la mise en mots des idées*”, vö. Schlanger 1996: 127). De nemcsak foglaimink mások, hanem a szavaink is, ugyanazt a fogalmat a különböző emberek más-más szóval fejezik ki – ez az oka annak, hogy az egyazon

³ A *The Guinness Book of World Records* szerint a világ „legtömörebb” szava a tűzföldi bennszülött óslakók nyelvében található *mamihlapinatapei* főnév, amelynek jelentése: „mélyen egymás szemébe nézve mindketten arra várnak, hogy a másik kezdeményezze azt, amit mindketten szeretnének, de egyikük sem meri elkezdni” (Rheingold 2000: 80). Érdekes, hogy a magyar „szemez(get)és” főnév és a francia „zyeuter” ige is – talán kicsit könnyedebb, frivolabb módon – nagyjából ugyanezt fejezi ki. Eszerint a világ legtömörebb szavának tartott *mamihlapinatapei* szó más nyelvekben, például a franciában és a magyarban is megtalálható.

forrásnyelvi szövegről a különböző fordítók által különböző időkben készített fordítások olykor szinte a felismerhetetlenségig eltérnek. Ha egyformák lennének a fogalmaink és a szavaink, akkor minden fordító mindig ugyanúgy fordítana: a különböző fordítók által készített célnyelvi szövegek az utolsó betűig teljesen megegyeznének. Ez lenne az emberi fejlődés csúcspontja, az automatizálás kiteljesedése, a beláthatatlan jövő víziója? A (fordító)gép dolgozik, az ember pihen. Az lesz majd az igazán „szép új világ”...

Bibliográfia

- Arcaini, E. 1984. L'auxiliaire comme problème de traduction. In: Wilss, W., Thome, G. [Hrsg.]: *Die Theorie des Übersetzens und ihr Aufschlußwert für die Übersetzungs- und Dolmetschdidaktik*. Tübingen: Günter Narr. 9–19.
- Berman, A. 1995. *Pour une critique des traductions: John Donne*. Paris: Gallimard.
- Catford, J. 1965. *A Linguistic Theory of Translation*. London: Oxford University Press.
- Göncz, Á. 1991. Hütlen-húségesen. In: *Gyaluforgács*. Budapest: Pesti Szalon Könyvkiadó. 13–24.
- Ivir, V. 1981. Formal Correspondance vs. Translation Equivalence Revisited. In: Even-Zohar, I., Toury, G. (szerk.) *Theory of Translation and Intercultural Relations*. Tel Aviv: The Porter Institute for Poetics and Semiotics. 51–59.
- Lederer, M. 1976. Synecdoque et traduction. *Études de Linguistique Appliquée* (24), 13–41.
- Lederer, M. 1987. La théorie interprétative de la traduction. In: Capelle, M.-J., Debyser, F., Goester, J.-L. (szerk.) *Retour à la traduction*. Numéro spécial de *Le Français dans le Monde*. Paris: BELC. 11–16.
- Mounin, G. 1963. *Les problèmes théoriques de la traduction*. Paris: Gallimard.
- Rey, A. 1977. *Le lexique: images et modèles. Du dictionnaire à la lexicologie*. Paris: Armand Colin.
- Rheingold, H. 2000. *They Have a Word for It. A Lighthearted Lexicon of Untranslatable Words & Phrases*. Louisville, Kent: Sarabande Books.
- Schlanger, J. 1996. *Un art, des idées*. Paris: L'Harmattan.

A francia és a magyar fókusz-konstrukcióról

Köztudott, hogy egy szintaktikai összetevő kiemeléséhez, „fókuszba állításához” a magyar nyelv – strukturális sajátágaiból adódóan – egészen más grammatikai eszközöket használ, mint a francia. Míg a magyarban egy argumentum vagy körülményhatározói szerepű kifejezésnek az ígét közvetlenül megelőző, úgynevezett „ígevivői” pozícióban kell lennie ahhoz, hogy fókuszba kerüljön¹, a franciában általában egy speciális grammatikai konstrukció, a kiemelő szerkezet (*construction clivée*) révén helyezhető fókuszba az összetevő²:

- (1) a) Ma 'Miklóst ünnepeljük.
b) C'est 'Miklós que nous fêtons aujourd'hui.

A két szerkezet közti szintaktikai eltérés arra a magyar és a francia nyelv közti alapvető különbségre vezethető vissza, hogy míg a magyar úgynevezett „szabad szórendű” nyelv, ahol egy mondat szórendi változatai rendszerint információs szerkezeti különbségeket takarnak, a franciában erős tendencia figyelhető meg az alapszórend (*ordre canonique*) megtartására.³ Amint azt az (1b) példa mutatja, a francia mondatban a hangsúlyos mondatrész rendszerint az ige után áll – a kiemelő szerkezetet alkotó összetett mondat éppen ezt teszi lehetővé, azáltal, hogy a fókuszban álló mondatrész egy azonosító funkciójú létige (*copule*) mögé kerül.

A strukturális különbségek ellenére a fentiekben illusztrált magyar és francia mondattípusról azt szokás feltételezni, hogy alapvetően ugyanazokkal a szemantikai és pragmatikai tulajdonságokkal rendelkeznek. Egyrésről mindkét mondat típus alapvető funkciója a kimerítő azonosítás: a fókuszba helyezett összetevő azt az individuumot vagy objektumot nevezi meg, amelyről a mondat többi része valamit állít, ugyanakkor kizárja az állításból az adott individuum vagy objektum számára potenciális alternatívaként szóba jövő összes egyéb individuumot vagy objektumot.⁴ Ezért nem folytatható egyik mondat sem így:

- (2) a) # És Marit is.
b) # Et Mari aussi.

¹ A magyar fókusz szakirodalma igen nagy: a teljesség igénye nélkül említjük meg itt É. Kiss (1999) és Kálmán (2001) munkáit. A francia kiemelő szerkezetek sajátosságairól lásd többek között Clech, Rebuschi, Rialland (1999)-et és Doetjes, Rebuschi, Rialland (2004)-et.

² A példákban a főhangsúlyos szavakat a ' jel előzi meg.

³ A francia mondat szórendje és információs szerkezete közti összefüggésekről lásd Lambrecht (1994)-et.

⁴ Ezt a fajta fókuszt ezért kontrasztív fókusznak is szokás nevezni.

Másfelől, amint azt a nyelvtanok megjegyzik, az ilyen fajta fókusz mindkét nyelvben bizonyos előfeltevés kíséri, amelyet a mondat fókuszon kívül eső része hordoz. Ennek megfelelően (1a) és (1b) egyaránt előfeltételezi azt az állítást, hogy ma ünnepel valakit a közösség. Ha tekintetbe vesszük a fókuszkörzében betöltött szerepét, ez az előfeltétel felfogható a beszélő és a hallgató előzetes közös tudásának is, vagyis a fenti mondatok nagy valószínűséggel egy olyan kontextusban jelennek meg, ahol a hallgató és a beszélő számára ismert tény, hogy valakit ünnepel a közösség.

Ebben a tanulmányban azt vizsgálom, hogy vajon minden esetben fenntartható-e az előbbieken megfogalmazott analógia a francia kiemelő szerkezet és a magyar fókuszkörzében való mozgathatóság szemantikai sajátosságait és pragmatikai funkcióját illetően. Amellett fogok érvelni, hogy míg a kimerítő azonosítás alapvető jellegzetessége a francia kiemelő szerkezeteknek, addig a magyarban egy argumentum vagy egy körülményhatározó szintaktikai fókuszkörzében helyezése nem feltétlenül jár kimerítő azonosítással. Ugyanakkor léteznek a franciában is olyan szerkezetek, amelyek formailag az argumentum-fókuszra emlékeztetnek, valójában azonban az egész mondaton átívelő fókuszként értelmezendők.

Az (1)-es és (2)-es példákban szereplő szerkezetek tipikusan argumentum- vagy adjunktum-fókusztesztetnek meg, vagyis azt a célt szolgálják, hogy egy többé-kevésbé körülírt halmaz valamely elemét azonosítsák, miközben a halmaz többi elemét kizárják a mondat többi része által kifejezett állításból. Az (1)-es mondatok eszerint – kissé leegyszerűsítve – azt fejezik ki, hogy a beszélő és a hallgató közös ismerősei közül Miklóst és csakis őt ünnepli a közösség. A mondat által kifejezett „új információ” tehát annak a személynek a kimerítő azonosítása, akit a közösség ünnepel. A fókuszkörzének mint grammatikai fogalom persze értelmezhető más módon is: Lambrecht (1994) például egy tágabb értelmezést fogad el, amelynek alapján fókusznak tekinthető a mondat minden olyan része, amely új információt hordoz. Eszerint háromféle fókuszkörzéről beszélhetünk: argumentum- (és adjunktum-) fókuszkörzéről (*argument focus*), igei csoport-fókuszról (*VP focus*) és mondatfókuszról (*sentence focus*). Az első típusról már szó esett az előzőekben; a második típus az úgynevezett topik-komment szerkezetű mondatokat jellemzi, és a fókuszkörzének a klasszikus értelemben vett kommentet fedi le, míg a harmadiknak a tartománya maga az egész mondat.⁵

Az alábbi mondatok az igei csoportot lefedő fókuszkörzést illusztrálják a vizsgált két nyelvben⁶:

⁵ A mondat-fókusz valójában úgynevezett thetikus állításnak felel meg: ennek fogalmáról lásd többek között Kuroda (1972)-t.

⁶ Ezúton kívánok köszönetet mondani Marie-Josèphe Gouesse-nek a tanulmányban szereplő példák lektorálásáért, és a hozzájuk fűzött értékes megjegyzésekért.

- (3) a) Holnap Miklós 'dedikálni fogja a 'szótár 'legújabb 'kiadását.⁷
 b) Demain Miklós, il va dédicacer la dernière édition du dictionnaire.

Hogy ezekben a mondatokban az új információ a predikátum-résznek felel meg, az úgynevezett kérdés-tesztrel is igazolhatjuk, hiszen a magyar mondat és francia megfelelője egyaránt adható válaszként egy „Mit fog Miklós csinálni holnap?”-típusú kérdésre.

Ugyanerre a kérdésre azonban más szórendű mondatokkal is válaszolhatunk a magyarban:

- (4) Holnap Miklós a 'szótár 'legújabb 'kiadását fogja 'dedikálni.

A (4)-es mondat szintaktikailag egy argumentum-fókusznak felel meg, hiszen az ige tárgya a fókusz pozíciójában foglal helyet.⁸ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez a mondat eltérő prozódiai sajátságokkal rendelkezik, mint a vele analóg argumentum-fókuszos mondat, amely a „Mit fog dedikálni Miklós holnap?” kérdésre válaszol:

- (4') Holnap Miklós a 'szótár 'legújabb 'kiadását fogja dedikálni.

A (4') példában a fókuszban álló összetevő (*a szótár legújabb kiadását*) irtóhangsúlya nemcsak az utána következő segédige, hanem a további mondatrészek hangsúlyát is törli. A (4)-es mondatban ugyanakkor megmarad a *dedikálni* ige mondathangsúlya, hiszen új információt hordozó elemről van szó.

A (4)-es mondatnak megfelelő francia kiemelő szerkezet nem adható válaszként egy állítmányra irányuló kérdésre:

- (5) A: Qu'est-ce que Miklós va faire demain ?
 B: #C'est la dernière édition du dictionnaire qu'il va dédicacer.⁹

⁷ A magyar mondat hangsúlyozását bizonyos szabályszerűségek szabják meg, némi szabadságnak is teret engedve. A tanulmányban szereplő mondatok jelölése sok esetben egy lehetőséget ad meg a sok közül, a fakultatív hangsúlyozási lehetőségek azonban nem befolyásolják a megfogalmazott általánosításokat. A francia mondatok hangsúlyviszonyait nem jelöltem, mert ezek sokszor teljesen más szabályokat követnek, mint a magyar mondatok, ugyanakkor a francia mondat szintaktikai szerkezete az esetek többségében egyértelműen megszabja a hangsúlyozás mikéntjét.

⁸ Erre a jelenségre Kenesei (1998) hívja fel a figyelmet: megállapítja, hogy a magyarban bizonyos típusú ígék esetén az ige valamely vonzatának fókusz-pozícióba történő mozgatása is eredményezhet VP-fókuszot.

⁹ A példamondatokban szereplő # jel annyit tesz, hogy a mondat grammatikus ugyan, de nem alkot koherens diskurzust a szövegelőzményével.

A franciában viszont – a magyarral ellentétben – lehetőség van egy teljes igei csoport kiemelésére is, mégpedig egy olyan szerkezettel, amely strukturálisan és szemantikailag is összefüggésbe hozható a *c'est ... que*-típusú kiemeléssel¹⁰:

(6) Ce qu'il va faire, c'est de dédicacer la dernière édition du dictionnaire.

A (3)–(4)-es mondatok, valamint a (6)-os példa közös tulajdonsága az, hogy az állítmány (vagyis az ige és bővítménye által alkotott összetevő) hordozza bennük az új információt; ezt mutatja az is, hogy ugyanarra a kérdésre válaszolnak. Mindegyikük megjelenhet továbbá olyan kontextusban, ami kizáró vagy kontrasztív azonosítást követel, de nem kötelező jellemzőjük a kizáró azonosítás:

(7) A: Holnap Miklós előadást tart?

B₁: Nem, 'dedikálni fogja a 'szótár 'legújabb 'kiadását.

B₂: Nem, a 'szótár 'legújabb 'kiadását fogja 'dedikálni.

(8) A: Est-ce que Miklós va tenir une conférence demain ?

B₁: Non, il va dédicacer la dernière édition du dictionnaire.

B₂: Non, ce qu'il va faire, c'est de dédicacer la dernière édition du dictionnaire.

A következőkben olyan szerkezeteket vizsgálok, amelyeknek minden eleme új információként jelenik meg egy adott kontextusban. Ilyen kontextust alkotnak többek között a „Mi történt?”, „Mi a baj?”, „Mi ez a zaj?”-típusú kérdések. Amint az alábbi példák mutatják, a magyarban olyan mondatok is válaszolhatnak ilyen kérdésre, amelyekben fókuszban van az egyik összetevő:

(7) A: Mi történt?

B: Egy 'madár szállt be az 'ablakon.

(8) A: Mi ez a zaj?

B: Egy 'autó állt meg a 'ház előtt.

A válaszok szórendje és az ige előtti összetevő irtóhangsúlya egyaránt mutatja, hogy az *egy madár* és *egy autó* kifejezések fókusz-helyzetben vannak. A (7B) és (8B) példák olyan kijelentéseknek felelnek meg, amelyek egy új individuum megjelenéséről („szituációba kerüléséről”) tudósítanak; az ilyen mondatok igen gyakran tartalmaznak térbeli lokalizációt. Ugyanilyen kijelentést persze igekezdő mondatokkal is megfogalmazhatunk a magyarban:

(7) B': 'Beszállt egy 'madár az 'ablakon.

(8) B': 'Megállt egy 'autó a 'ház előtt.

¹⁰ A francia terminológia *phrase pseudo-clivée*-nek hívja az ilyen típusú mondatokat.

Mivel ezeket a szerkezeteket tipikusan új, a beszélő és a hallgató számára nem ismert individuumok bevezetésére használjuk, a fókuszban szereplő kifejezésnek határozatlanoknak kell lennie. Az alábbi mondatok ezért agrammatikusak, amennyiben a (7A) és (8A) kérdésekre adjuk őket válaszként:

(7) B": #A madár szállt be az ablakon.

(8) B": #Az autó állt meg a ház előtt.

A (7B) válaszok francia megfelelői a következő lehetőségeket engedik meg, illetve zárják ki:

(9) A : Qu'est-ce qui s'est passé ?

B₁ : Y a un oiseau qui est entré par la fenêtre.

B₂ : #C'est un oiseau qui est entré par la fenêtre.

A (9)-es mondatokból első ránézésre az a következtetés vonható le, hogy a franciában egy szituációra vonatkozó kérdésre nem adható válaszul *c'est... qui* szerkezet, míg egy prezentatív konstrukció adekvát válaszként funkcionál. Ez azonban csak részben igaz. Doetjes, Rebuschi, Rialland (2004: 533)-ből származik a következő példa:

(10) A : Qu'est-ce qu'il y a ?

B : C'est le petit qui est tombé dans l'escalier.

Amint a szerzők megjegyzik, a fenti (10B) mondat csak látszólag kiemelő szerkezet, valójában úgynevezett „explikatív” vonatkozó mondat¹¹, amely két módon, *c'est que*-konstrukció, illetve prezentatív szerkezet alakjában parafrázálható:

(11) a) C'est que le petit est tombé dans l'escalier.

b) Y a le petit qui est tombé dans l'escalier.

Az explikatív mondat tehát sajátos jelentéstartalommal bír: a mondat egésze új információt jelenít meg a hallgató számára, ezért – szemben az azonosító kiemelő szerkezet egyik alapvető tulajdonságával – nem fókusz-előfeltevés szerkezetű. Mindezen túl bizonyos szintaktikai és referenciális megkötések is megkülönböztetik a kiemelő szerkezettől. Amint Doetjes, Rebuschi, Rialland (2004) rámutat, egy explikatív mondatban csak alanyi vagy direkt tárgyi főnévi kifejezés jelenhet meg a *c'est* és *qui* morfémák között. A vizsgálataimban szereplő példamondatok tesztelésekor informánsom arra is felhívta a figyelmemet, hogy

¹¹ Doetjes, Rebuschi, Rialland (2004) az ilyen típusú mondatokat „csonkolt kiemelő szerkezeteknek” (*truncated cleft constructions*) tekinti, vagyis olyan kiemelő szerkezetként elemzi őket, amelyekből hiányzik a coda-rész. Eszerint a (10B) mondat például a következő módon egészíthető ki:

C'est le petit qui est tombé dans l'escalier qui me tracasé.

csak határozott referenciájú kifejezés jelenhet meg explikatív mondatban. Ezzel magyarázhatjuk, hogy a (9B₂) mondat nem adható válaszként a (9A) kérdésre. A mondat ugyanis csak azonosító kiemelő szerkezetként elfogadható, egy ilyen értelmezésben viszont nem adekvát válasz egy szituációra vonatkozó kérdésre. Ha viszont határozott kifejezés szerepelne a mondatban, akkor a kérdés és a válasz alkotta diskurzus koherens volna:

(12) A : Qu'est-ce qui s'est passé ?

B : C'est le chien qui est entré dans la pièce.

A (12B) példa magyar megfelelője – a (7)-es példákkal analóg módon – csak igekezdő mondat lehet:

(13) a) #A kutya jött be a szobába.

b) Bejött a kutya a szobába.

Térjünk most vissza a (8)-as példákra! A francia megfelelők itt a várakozástól eltérően alakulnak:

(14) A : C'est quoi ce bruit ?

B₁ : Y a une voiture qui s'est arrêtée devant l'immeuble.

B₂ : C'est une voiture qui s'est arrêtée devant l'immeuble.

A (14B₁) válaszban nincsen semmi meglepő, hiszen egy „(il) y a + GN + vonatkozó alárendelés” sémával leírható szerkezet határozott és határozatlan kifejezést egyaránt tartalmazhat (az előbbi esetben prezentatív, az utóbbiban egzisztenciális szerkezetéről beszélünk), maga a mondat pedig kizárólag új információt tartalmazóként értelmezett, így alkalmas arra, hogy válaszként funkcionáljon egy szituációra vonatkozó kérdésre. A (14B₂) mondat viszont első ránézésre egyaránt tekinthető kiemelő szerkezetnek vagy explikatív mondatnak. Kiemelő szerkezetként nem elemezhetjük, hiszen annak azonosító funkciója nem összeegyeztethető a (14A) kérdés általános voltával, amely explikatív választ vár. Az előzőekben azonban láthattuk, hogy ez a válasz nem lehet explikatív szerkezetű, mivel határozatlan kifejezést tartalmaz. A mondat elfogadhatósága valójában a kérdés és a rá adott válasz szintaktikai analógiájával magyarázható. A (14A) alapszerkezete egy kopulatív mondaténak felel meg, ahol a *ce* alanyi névmás egy hátravetett (diszlokált) kifejezéssel koreferens, a *quoi* kérdőszó pedig állítmánykiegészítőként (*attribut*) funkcionál. A (14B₂) válasz ezzel analóg szerkezetű: a *ce* alanyi névmás a kérdésben szereplő *ce* alany közvetítésével a *ce bruit* kifejezésre utal vissza, míg a kopulát követő névszói kifejezés a vonatkozó alárendeléssel együtt az állítmánykiegészítő, és a kérdésben szereplő *quoi* kérdőszónak felel meg. A *ce* alany antecedense meg is jelenhet a válaszban:

(15) Ce bruit, c'est une voiture qui s'est arrêtée devant l'immeuble.

Ez a mondat tehát topik-komment szerkezetű, ahol a topik szerepét az anaforikus *ce* alanyi névmás játssza, a komment (vagyis az új információ) pedig az állítmánykiegészítő. Tény, hogy a topik itt egészen csekély szerepet játszik, szemantikai tartalma elhanyagolható, és a mondat oroszlánrészét az állítmánykiegészítő által hordozott új információ teszi ki. Másfelől, ebben a mondattípusban semmilyen referenciális megkötés nincs az állítmánykiegészítőre nézve, határozott éppúgy lehet, mint határozatlan:

(16) (Ce bruit), c'est la voiture qui s'est arrêtée devant l'immeuble.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy míg a magyarban – bizonyos feltételek mellett – olyan mondat is értelmezhető egész mondaton átívelő fókuszként, amelyben egy összetevő a szintaktikai fókusz pozíciójában áll, a franciában a *c'est ... qui/que* kiemelő szerkezet mindig azonosító funkciót tölt be. Figyelemreméltó azonban, hogy a franciában is használatosak olyan szerkezetek – nevezetesen a *ce* alanyi névmást és vonatkozó alárendelést tartalmazó explikatív vagy klaszszikus kopulatív mondatok –, amelyek hasonló módon jelenítik meg az új információt, mint az argumentum-fókusz. Lambrecht (1994) a beszélt francia nyelv tipikus tulajdonságaként említi, hogy a csak új információt tartalmazó mondatok külön tagmondatokban „adagolják” az új információt, mégpedig oly módon, hogy az egyik tagmondatban bevezetünk egy individuumot, majd a következő tagmondatban valamilyen tulajdonságot rendelünk hozzá. Ugyanezt figyelhetjük meg a prezentatív és az egzisztenciális szerkezetekben is. Az információk ilyen fajta adagolása Lambrecht szerint a „Referencia és szerep szétválasztásának alapelve”-ből (*Principle of the Separation of Reference and Role*) eredeztethető, amely a következőképpen hangzik: „Ugyanabban a tagmondatban nem lehet bevezetni egy referenst és beszélni is róla” (Lambrecht 1994: 185).

A referencia és a szerep szétválasztására irányuló törekvés a magyar mondatot – a franciával szemben – fakultatív módon jellemzi, hiszen kizárólag új információt leggyakrabban igekezdő mondatokkal közöl, vagyis olyan szerkezetben, ahol nem különül el strukturálisan az újonnan bevezetett referens és a vele kapcsolatban megfogalmazott állítás. Azokban a szerkezetekben viszont, ahol az újonnan bevezetett referens egyben ismeretlen is a beszélgetőpartnerek számára, lehetőségként megjelenik az a mondattípus is, ahol az új referenst egy olyan névszói kifejezés jelöli, amely az ige előtti tartományban foglal helyet.

Bibliográfia

- Clech, A., Rebuschi, G., Rialland, A. 1999. Are there cleft sentences in French?
In: Rebuschi, G., Tuller, L. (szerk.) *The grammar of focus*. Benjamins.
83–118.

- Doetjes, J., Rebuschi, G., Rialland, A. 2004. Cleft sentences. In: Corblin, F., de Swärts, H. (szerk.) *Handbook of French Semantics*. Chicago: CSLI. 529–552.
- É. Kiss, K. 1999. Mondattan. In: É. Kiss, K., Kiefer, F., Siptár, P. (szerk.) *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 17–184.
- Kálmán, L. (szerk.) 2001. *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kenesei, I. 1998. Argumentumszerkezet és VP-fókusz. In: Büky, L., Maleczki, M. (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei III*. Szeged: JATE. 223–242.
- Kuroda, S-Y. 1972. The categorical and the thetic judgment: evidence from Japanese syntax. *Foundations of Language* 9. 153–185.
- Lambrecht, K. 1994. *Information structure and sentence form. Topic, focus and the mental representations of discourse referents*. Cambridge: Cambridge University Press.

Az *-nt-re* végződő igék imperatívuszáról Zrínyi Miklós nyelvén

„Ne bánts a magyart!” Zrínyi Miklósnak *Az török afium ellen való orvosság* című röpiratából származik ez a híres jelszó – csak hogy eredetileg nem így hangzott, mondhatnám, ha hallhattam volna, de hát nem hallhattam, csak leírva láthattam: „Ne bánts a magyart!” (Zrínyi 2003: 1080). A filológia fölfigyelt erre a mai nyelvi kánontól eltérő, Kovács Sándor Ivántól archaikusnak minősített igealakra.

Erről az igealakról szeretnék itt elmondani egyet s más.

Egy másik Zrínyi pamflet, a *Vitéz Hadnagy* II. részében (*Aforizmusok Cornelius Tacitusra*) a 82. szám alatt ezt olvashatjuk: „Ne illesd, ha lehet, az ellenséged kicsin bosszúsággal. A kicsin bosszúság haragot nyit az emberben, és bosszúállást hí. Vagy hogy megronts az ellenségedet, vagy hogy ne pizskáld. Rossz arcucsapás az, akiért kettőt adnak.” (Zrínyi 2003: 333)

A fenti két bekezdésben a *-t* végű igék két alaptípusával találkozhatunk: a rövid magánhangzó + *t* végűeket (a továbbiakban VT) az „illet”, a dentális + *t* végűeket (a továbbiakban DT) a „bánt” és a „ront” képviseli. Sajátságos viselkedésük miatt ezeknek az igéknek az imperatívuszi alakjai (továbbiakban **imp**) érdekelnek bennünket. Egy megjelenés alatt lévő írásomban (Simoncsics 2006) részletesen tárgyaltam a *-t* végű igék jelentés- és alaktanát. Összefoglalva itt csak annyit mondok, hogy VT típus imperatívuszában törlődik a *-t*: „illet”, **imp** *illes-d*, míg a DT típusban megmarad: „dönt”, **imp** *dönts-d*. A két típus közös sajátossága, hogy bennük az **imp** általánosan használt *-j* jele helyett *-s* jelentkezik. Ezt a jelenséget a *-t* képzőnek azzal a tulajdonságával magyaráztam, hogy benne (előtte) egy susogó lappang (§), amely a *-t* törlésekor a fölszínre törve *-s*-ként manifesztálódik, az **imp** *-j*-je pedig hasonló ehhez a susogóhoz: *ille\$t* → (**imp** *-t* törlés) → *ille\$*- (*-s* manifesztálódás) → *illes-* (*-j* hasonulás) → *illes-s*.¹ A *-t* igevég nem egyszerű hangtani sajátosság, hanem jelentéstani funkciója van: műveltető képző, amelynek a törlése is jelentéstani okra vezethető vissza. Ez az ok pedig a műveltetés és a parancsolás egymást kizáró viszonya, amit legegyszerűbben így foglalhatunk össze: ha műveltetünk, nem parancsolhatunk, ha parancsolunk, nem műveltethetünk. Másképpen: a műveltetés és parancsolás kiegészíti egymást, viszonyuk egymást kiegészítő, azaz komplementáris disztribúció. Az az egész, amit

¹ A kb. 1400 *-t* végű ige között egyetlen manifeszt susogó + *t* végű ige akad, s ez a „fest”. A V\$T igéket mind a „fest” analógiájára ragozzuk, pl.: „fest” : *fes-s* : *fes-se-d* : *fes-d* :: „vet” : *ves-s* : *ves-se-d* : *ves-d* stb.

műveltetés és parancsolás együtt alkotnak, nem más mint a közvetett cselekvés. Tehát: akár „csináltatok” egy ruhát, akár azt mondom neked, hogy „csinálj egy ruhát”, egyik esetben sem én csinálom a ruhát, noha mindkét esetben közöm van a ruhacsináláshoz. Az első esetben, a műveltetés esetében, mondhatom úgy, nyelviileg is jelen vagyok, a második esetben azonban, amikor parancsot adok, csak testileg vagyok jelen, nyelviileg nem. Ezen a komplementáris disztribúción alapul a műveltető *-t* törlése imperatívuszban.

A fenti típusokat most már megadhatjuk pontosabb átírásban is: V\$T, ill. D\$T. A határozott paradigma imperatívuszának ún. rövid alakját általában az jellemzi, hogy az igetőhöz közvetlenül kapcsolódik a második személy ragja (~ törlődik belőle az **imp** *-ja/-je* jele): *vár-ja-d* → *vár-[]-d* → *vár-d*. A *-t* végű igék imperatívuszának azonban rövid alakjában is a manifeszt susogó végű *tő* jelentkezik: „illet” → *illes-se-d* → *illes-[]-d* → *illes-d*. A D\$T igék imperatívuszi alakjaiban viszont nem törlődik a *-t*. Miért? Az ok ezúttal muszkuláris-fonetikai: a dentálisok (*n*, *l*, *r*) és a kriptó-dentálisok (az *-ít* képző *í*-jében és a *-t*-t megelőző néhány más hosszú magánhangzóban, pl. a „tát” *-á*-jában lappangó mássalhangzó) és a *-t* között fennálló dentális vonzás a fölszínen tartja a *-t*-t, holott a mélyben a törlés megtörtént, mert a jelentéstani ok (a műveltetés és parancsolás komplementáris disztribúciója) itt is, mint a többi *-t* végű ige esetében, változatlanul fennáll. Ennek a nyelv mélyéből jövő „üzenetnek” a jele, hogy az **imp** *-j*-je mégis *-s*-ként jelentkezik e típusban is: „ront” → **imp** *ront-s*.

A *Vitéz Hadnagy*ból való idézetben „Vagy hogy megronts az ellenségedet, vagy hogy ne piszkáld” párhuzamosság áll fenn a „ronts” és a „piszkáld” alakok között, amely arra a jelentéstani sajátosságra van alapozva, amit tárgyhatározottságnak nevez a magyar nyelvészeti irodalom. Lényege: határozott tárgy határozott igei paradigmát választ ki, határozott tárgy pedig csak harmadik személyű lehet. Itt ez a föltétel megvan, a tárgy („az ellenségedet”) harmadik személyű határozott névelős szerkezet, amellyel határozott igealakok járnak, mint amilyen a „ne illesd”, „ne piszkáld”. És mégis: „megronts”!²

Az alanyi és tárgyas ragozás néven emlegetett határozott és általános igei paradigmák használatának jelentéstani föltételei lényegében már kialakultak a magyar nyelv írásos emlékeinek kezdetére, amint a XIV. század elejéről származó *Ó-magyar Mária siralom* alábbi sorából kitetszik:

² Továbbá még ugyancsak a *Vitéz Hadnagy*ból: „Csak hiában a paraszt a kapanyelet tudja forgatni, és a vitézség nem öneki való, és nem is hozzá illik. Taníts meg bár, valamint akard, adj oly fegyvert nekie, amint tudod, de ő semmiképpen hozzá nem tudja magát alkalmaztatni” (Zrínyi 2003: 337), valamint a *Török áfium ellen való orvosságban* ugyanilyen föltételek mellett: „Ne bánts a királyt! Ne bánts a magyart!”

Syrou a- // niath thekunched buabeleul // kyniuhhad ,

azaz mai helyesírással

Síró anyát tekintsed, bújából kinyuhhad.³

A határozott paradigmájú teljes **imp** alak, *tekint-se-d*, a susogóvá hasonult -j kezdetű **imp** jel után ott áll a -d személyjel is, ugyanúgy, ahogy a *kinyuhha-d* „kinyújtsad” alakban, ami Mészöly Gedeon magyarázata szerint az ómagyarban azt jelentette, hogy ’kihúzzad’.

Amint a „megronts” alakkal párhuzamos „ne piszkáld” mutatja, Zrínyi nyelvében a határozott paradigma használatának föltételei ugyanazok voltak, mint akár az ómagyar korban, akár ma is. Akkor hát mégis miért „megronts”, „ne bánts”, „taníts” áll *megrontsd*, *ne bánts*d, *taníts*d meg helyett? Az ok itt is, mint a D\$T igék imperatívuszában elmaradt -t törlés esetében, muszkuális-fonetikai. Az -nts [nč] szekvenciát a következő séma mutatja meg:

dentális	[n	č]
	nazális	orális
	zöngés	zöngétlen
	zár	rés

Az -nt végű igék **imp** határozott paradigmájának rövid alakja a mai kiejtés szerint ezt a szekvenciát adja ki: *-nts*d [nčd]. Sematikusan:

dentális	[n	č	d]
	nazális	orális	orális
	zöngés	zöngétlen	zöngés
	zár	rés	zár

A sémából kiolvasható az a hullámozó, oda-vissza irányú mozgás, amit a hangképző szerveknek végeznie kell ennek a szekvenciának a létrehozásához – egy meglehetősen szűk területen, a szájüreg dentális régiójában. Tudjuk, a magyar nyelv nem kedveli a mássalhangzó-torlódást. A ma művelt embere, aki tud a magyarból hiányzó hangokat, sőt hangszekvenciákat is produkálni, amikor idegen szavakat használ, képes ennek a szintén a magas műveltség regiszteréhez tartozó

³ Ez utóbbi a mai nyújt alak *nyuht* [núxt] előzményének -t törléses **imp** alakja. Az ómagyarban a V\$T, D\$T típus mellett a -t végű igéknek volt még egy -XT típusa, ahol a -t törlésével előállott -X- tőhöz hasonult az **imp** -j-je (-XX-). Ld. még a Halotti Beszéd *zoboduha* alakját. E -XT típus viselkedése teljesen analóg a ma is meglévő manifeszt sziszegő + t végű igékével, azaz az -SZT típussal, vö. *nyuht* → (**imp** t-törlés) *nyuhhad* :: *oszt* → (**imp** t-törlés) *osszad*.

„tudákos” alaknak is a hiperkorrekt ejtésére, Zrínyi korában azonban még nem létezett a magyar nyelvnek ez a regisztere. Ezt a konfliktust, ti. a nehezen ejthető mássalhangzó-torlódást a nyelv természetes módon oldotta meg – törölte a harmadik elemet. Ezt két okból is megtehetette: egyrészt azért, mert létezett és máig létezik a rövid alak mellett a teljes, vele egyenértékű alak, pl. „rontsad”, „bántsad”, „tekintsed”. Másrészt pedig az imperatívusz amúgy is tele van törléssel és a törlések következtében előállott zérus jelekkel: hol a személyjel hiányzik, mint az általános ragozás rövid alakjában, pl. *ír-j-[]*, hol a módjel, mint a határozott ragozás rövid alakjában, pl. *ír-[]-d*, hol pedig, a *-t* végű igék esetében, a műveltetés-parancsolás komplementer voltából következően a műveltetés képzője törlődik, pl. a *szakasz-t* imperatívuszában, *szakasz-[]-sz*. A D\$T típus imperatívuszának határozott ragozású rövid alakja egy olyan konstellációt képvisel, ahol a dentális vonzás miatt elmarad a *-t* törlés (= a muszkuláris-fonetikai automatizmus legyőzi a szemantikait), a *-j* mégis *-s*-ként realizálódik (= a szemantika nem hagyja magát), törlődik a személyjel (= a muszkuláris-fonetikai automatizmus ismét győz a szemantika fölött): *Ne bán-t-s-[] a magyart!*

Véleményem szerint tehát téves a legutóbbi Zrínyi-kiadás *Jegyzeteinek* azon megállapítása, amelyet éppen az imént idézett felkiáltás kapcsán tesz, hogy „Az alanyi és tárgyaz ragozás között nincs különbség” (Zrínyi 2003: 935). Remélem, sikerült megmutatnom, hogy e példában, valamint a hozzá hasonló többiben is, megvan ez a különbség, csakhogy bennük a szemantikai és a fonetikai folyamatok között konfliktus támadt, amit sajátos kompromisszummal oldott föl a magyar nyelv Zrínyi korában.

Bibliográfia

- Mészöly, G. 1942. Nyelvtörténeti fejtegetések a *Halotti Beszéd* alapján. In: *Acta Universitatis Szegediensis Sectio Philologica* (XIV. kötet). Szeged: A M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem és a Rothermere-Alap támogatásával kiadja a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Barátainak Egyesülete.
- Mészöly, G. 1944. Az ó-magyar Mária-siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata. In: *Universitas Francisco-Josephina. Acta Philosophica* 8. Kolozsvár [A Magyar Nyelvtudományi Társaság által kiadott reprint, é.n.]
- Mészöly, G. 1982. *Népünk és Nyelvünk*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Simoncsics, P. 2006. Pragmatika és modalitás. A helyesírás útmutatása a *-t* végű igék konjunktívuszának morfológiájához. In: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 49. Bukarest: Román Tudományos Akadémia.
- Zrínyi, M. 2003. *Zrínyi Miklós Összes Művei*. Budapest: Kortárs Kiadó.

Az automatikus szövegszegmentálás problémái

Bevezetés

A szövegek mondatokra (vagy legalábbis szövegszegmensekre) történő darabolása az NLP-rendszerek (Natural Language Processing, természetesnyelv-feldolgozás) egyik alapvető feladata. Több, természetes nyelvet kezelő alkalmazásnak végre kell hajtania ezt a szakaszt a tényleges szövegfeldolgozás és -manipuláció előtt. Ilyen alkalmazások például a szintaktikai elemzők (például INTEX-NOOJ), információkivonatolók, gépi fordítók, korpuszpárhuzamosítók. Vagy akár ide sorolhatnánk még a fordítást támogató szoftvereket, más néven a CAT-programokat (Computer-assisted Translation – géppel támogatott fordítás, tulajdonképpen fordítómemóriák): ide tartozik például a TRADOS és a Tranzit, melyek a kapott eredeti szöveget mondatokra bontják, és azokat (ember által véghezvitt) fordításaikkal együtt egy memóriába helyezik, így hasonló mondat esetén korábbi fordításainkból ötletet meríthetünk.¹

Felmerülhet a kérdés, hogy ezek az alkalmazások miért a mondatot választják alapszegmensüknek. Több magyarázat is létezik: egyrészt a nagyobb egységeket nehezebb leírni, nehezebb számítógéppel kezelni. Másrészt a régi nyelvtani hagyományok miatt is, amelyek a mondatnak mindig is kiemelt szerepet nyilvánítottak a szövegen belül: a mondat szintjén alakul ki a predikáció (alany-állítmány összekapcsolódása), az ennél alacsonyabb egységekben (szó, szintagma) ez nyilván nem történik meg. Persze összetett mondatoknál ez a folyamat a tagmondat szintjén történik, de ahhoz is előbb a mondatot kell azonosítani.² (Fuchs 1993)

Mindebből az következik, hogy a szöveget gépi feldolgozása előtt célszerű mondatokra szegmentálni, azonban ez néha problémákba ütközhet. Jelen cikk célja többek között annak bemutatása, hogy a hagyományos „nagybetűvel

¹ Bár ezen alkalmazások hátrányára is válhat ez a túlzott mondatközpontúság. Ld. Farkas (2006).

² Természetesen bizonyos programoknak szükségük lehet mondathatárokon túl nyúló viszonyok felkutatására is. A gépi fordítóprogramoknak például hasznos lehet egy névmás antecedensének felderítése (ezt a szakirodalom *anaphora resolution* névvel illeti) a megfelelő fordításhoz (Mitkov 2003). Tekintsük az alábbi példamondatot:

(i) *Regarde cette chemise! Qu'elle est belle!*

Rögtön észrevehetjük, hogy a mondat szó szerinti angol fordítása nem a megfelelő névmási alakkal térne vissza, hiszen az *elle* névmásnak az angolban a *she* felel meg. Érdekes módon azonban a Google fordítóprogramja helyesen adta vissza ennek a mondatpárnak a fordítását:

(ii) *Look at this shirt! How it is beautiful!*

kezdődik és ponttal, felkiáltójellel, kérdőjellel végződik”-elv igencsak pontosításra szorul.

A szövegszegmentálás problematikáinak bemutatásához egy saját programkód futásai során létrejött eredményeket is felhasználunk. A példák egy részét Stendhal *Vörös és fekete* című regényének magyar (továbbiakban VF) és francia nyelvű eredeti változata (*Le rouge et le noir* – továbbiakban RN) adta. Azért ez a két szöveg, mert mindkettő letölthető egyszerű szöveges formátumban (*.txt), így természetesen könnyebb őket feldolgozni. A szövegek szegmentálását a Perl nevű programmal végeztük, mely a leginkább alkalmas programnyelv szövegek manipulálására. Kezelése sem túl bonyolult, mondhatni a C nyelv egyszerűsített változata, de a Perl Windows alatt is működik (bár csak az MS-DOS parancssorból), míg a C leginkább csak Linux alatt futtatható.

Az első részben a mondat fogalmának tradicionális megközelítéseit vizsgáljuk, azaz azt, hogy a nyelvtanok általában hogyan viszonyulnak a mondat fogalmához. Az ezután következő részekben arra fektetünk nagy hangsúlyt, hogy milyen problémákba ütközhet az automatikus szövegszegmentálás, ezen belül is a mondathatárt nem mindig jelölő írásjelekkel foglalkozunk, végül azt mutatjuk be, hogy jelenleg milyen automatikus szövegszegmentálási tendenciák léteznek ezen problémák kiküszöbölésére.

1. A mondat fogalmának tradicionális megközelítései

A hagyományos, akár előíró, akár leíró nyelvtanok (például Riegel et al. 1994, Arrivé et al. 1986), általában három olyan kritériumot említene, melyek segítségével a mondatok egy adott szövegen belül behatárolhatók. Az első a grafikai kitétel, mely szerint minden mondat egy olyan szószorozat, melyet bal oldalról kezdő nagybetű, másik oldalról pedig mondatzáró központosítás zár. Hangtani szempontból a mondat olyan hangok sorozata, melyeket két szünet határol (egy az elején és egy a végén), és az adott mondat típusának megfelelő intonáció jellemez (kérdő, állító vagy felszólító). A harmadik kitétel szerint, mely inkább a jelentésre fekteti a hangsúlyt, a mondat egy „gondolati egységet” alkot, következésképp nem minden szószorozat mondat.

A felhozható ellenpéldák száma szinte végtelen, ezt ki is használva, a nyelvtanok írói rengeteg ilyen esetet említene a mondat problematikájának felvetésekor. Ugyanakkor mi magunk is könnyen beláthatjuk, hogy ezek a kritériumok nem elegendők. Először is, annak bizonyításául, hogy a központosítás nem elegendő a mondat határainak meghatározásához, rengeteg olyan mondatot találhatunk, melyek ugyan tartalmazznak felkiáltójelet vagy kérdőjelet, de ez utóbbiak mégsem az adott mondat határait jelölik. Ezt az alábbi példa is jól szemlélteti:

- (1) *a)* Quelle différence! reprit vivement le géolier. (RN, 3.fejezet)
- b)* Ó, az nagy különbség! – vágott közbe a börtönőr. (VF, 3.fejezet)

Tulajdonképpen hány mondatról is beszélhetünk ebben a szósorozatban? Ezen kívül, a beszéd során (mondathatárt nem jelölő) szünetek az adott mondaton belül többször is előfordulhatnak, mint például a francia diszlokált szerkezetekben:

(2) *Pierre, le chocolat, il l'aime.*

És végül mit értsünk „gondolati egységen”? A „szemantikai teljesség” alapján nem lehet mindig eldönteni, hogy az adott szósorozat egy vagy több mondatot alkot. Ha a „Hideg van. Péter nem fog jönni.” két mondat, tehát két gondolati egység, akkor a „Hideg van, Péter tehát nem is fog jönni.” miért csak egy?

Mínthogy most írott korpuszokkal foglalkozunk, a fonetikai kitéltelt semmiképpen sem alkalmazhatjuk szövegek szegmentálásra. A szemantikai definíció sem alkalmazható igazából esetünkben, hiszen mint ahogy az előbbieken láthattuk, a „gondolati egység” fogalma még az átlagos nyelvhasználók számára sem mindig írható pontosan körbe, hát még egy számítógép esetében, mely számára az értelmezés még nehezebb feladat. Azt ki is jelenthetjük, hogy az egyszerű számítógépes nyelvészeti alkalmazások (például korpuszpárhuzamosítók) értelmezéssel nem foglalkoznak. Az értelmezéshez, és az egyéb, emberi intelligenciához kapcsolódó képességek (döntéshozás, érvelés, vagy a pragmatikából jól ismert implikációk értelmezése) a mesterséges intelligencia hatáskörébe tartoznak (Fuchs 1993). Másrészt a szemantikai kritérium számítógépes implementációja erősen nyelvfüggő, és valószínűleg sokkal időigényesebb is (mármint informatikai viszonylatban). Így csak a tipográfiai kritérium maradt, mely annyiból szerencsés, hogy implementálása viszonylag könnyebb, azonban a szegmentált korpuszt utána gyakran célszerű leellenőrizni.

2. Szövegszegmentálási kísérletek a tipográfiai kritérium alapján

Sokan gondolják, hogy a mondatszegmentálás egy viszonylag egyszerű feladat, elég csak a nagybetűket figyelni, valamint a központosítást. Sajnos a valóságban ez nem mindig igaz. A hagyományos nézőpont implementációja is lehet sikeres, de ez eléggé korpuszfüggő: a Brown-korpuszon a hibaaránya például 6,5%-os volt, ami nem jelentős (persze nézőpont kérdése), de ha lehet, miért ne pontosítanánk rajta? (Mikheev 2003)

Vizsgáljuk meg, milyen problémák merültek fel a két szövegünk esetében: Stendhal világszerte ismert regényének francia eredeti verziójában, és annak magyar nyelvű fordításában. Ezen kívül a továbbiakban említést teszünk még olyan jelenségekre, melyek ugyan az adott szövegekben nem szerepeltek, azonban mégis bármikor előfordulhatnak.

Gyakran előfordult – mind a magyar, mind a francia változatban –, hogy egy adott, általában mondatzáró, központosági jel mégsem a mondat végét jelölte. Erre már az előző alfejezetben is említést tettünk. Felmerülhet a kérdés, hogy az alábbi mondatokat érdemes-e felbontani vagy sem:

- (3) a) Tu approuves donc mon projet? dit M. de Rênal, remerciant sa femme, par un sourire, de l'excellente idée qu'elle venait d'avoir... (RN, 3. fejezet)
- b) Tehát helyesled a tervemet? – kérdezte de Rênal úr, s mosolyogva nyugtázta az asszony kitűnő megjegyzését... (VF, 3. fejezet)
- (4) a) – N'avez-vous point d'autre nom que Julien? lui dit-elle. (RN, 14. fejezet)
- b) – Julienen kívül nincs más neve? – kérdezte tőle. (VF, 14. fejezet)

Számunkra természetes, hogy a közbeékelődő mondatokat nem választjuk el, azonban miután a program a szabályos kifejezésünk első verzióját ráillesztette az első tagmondatokra, ott jogosan szét is bontja a mondatot. Célszerű volt tehát úgy módosítani a programkódot, hogy egészen addig tart a mondat, amíg központosítást záró jel után szóköz és kisbetű, vagy szóköz és kötőjel (legalábbis a magyarban), stb. következik (egyszerűbben megfogalmazva: a nagybetűt kivéve bármi követhet még mondathatárt jelölő írásjelet, és az ehhez a karakterhez tartozó szószorozat szintén olyan központosítással végződik, mely után nem áll nagybetű, és így tovább).

Különösen a magyar verzióban volt gyakori, hogy célszerűvé vált a kettőspontot is felvenni a mondatzáró írásjelek közé, de találhatunk erre francia példát is:

- (5) a) Si, en entrant à Verrières, le voyageur demande à qui appartient cette belle fabrique de clous qui assourdit les gens qui montent la grande rue, on lui répond avec un accent trainard: *Eh! elle est à M. le maire.* (RN, 1. fejezet)
- b) És ha Verrières-be érve megkérdi, kié ez a szép szöcsajtoló, amely megsüketíti a főutcai járókelőket, a verrières-iek vontatottan felelik:
– Hát a polgármester úré... (VF, 1. fejezet)

Azonban időnként a kettőspontot követő nagybetű nem biztos, hogy mindig újabb mondatot jelöl. A következő példa azt szemlélteti, hogy a kettőspont után álló tulajdonnév semmiképpen sem alkothat külön mondatot – már csak a zárójel miatt sem (azonban az egyik fordítást támogató szoftver használatakor már találkoztam hasonlóval, így ez még talán nem is okoz komolyabb gondot, főleg mivel csak egyszer fordult elő).

- (6) Így az a fűrészmalom is, amelyik [...] a Verrières-be érkező utasnak rögtön szemébe tűnik (a tető fölött magasba helyezett deszkán óriási betűk hirdetik a tulajdonos nevét:

Sorel), – hat évvel ezelőtt még ott állt, ahol [...] (VF, 1.fejezet)

A szövegszegmentáló rendszerek számára a legnagyobb problémát mindig is a rövidítések jelentették, melyek azért különösen veszélyesek, mert a rövidítés végén (vagy akár közepén többször is) előforduló pont semmiképpen sem jelezheti a mondat végét. A regény francia változatában egyetlen ilyen rövidítés szerepelt: a *M. (Monsieur)*. Ez a rövidítés azért is problémás, mert utána gyakran szerepel olyan nagybetű, mely nem a mondat határát jelzi, például *M. Ducrest* (Ducrest Úr). Erre a legegyszerűbb megoldást mindenképpen az jelentené, hogy az *M* karaktert kizárjuk a mondatvégi pont előtt. Azonban ez eléggé nyelvfüggő, hiszen a magyar nyelvre lefuttatva a programkód az alábbi is eredményezte:

(7) <3320> A XIX. </3320>

<3321> században viszont a férj a közmegvetés csapásával öli meg feleségét; az asszony előtt azonnal bezárulnak a szalonok. </3321> (VF, 21.fejezet)

Itt a <szám> az adott számú mondat elejét, míg a </szám> az adott mondat végét jelöli. Látható, hogy a magyar nyelv esetében a római számokat is kell iktatni a mondatvégi pont előtt. Sőt, ha jobban belegondolunk, még az arab számokat is, hiszen dátumok esetében sem illő szétválasztani például az 1986. december 26-át sem.

De vajon megállhatunk-e itt? Egy egyszerű irodalmi szöveg esetén biztosan, de nézzük mi történhet egy átlagos, interneten is olvasható szöveg esetén:

(8) Un O.V.N.I. est apparu dans le ciel de Marseilles.

A pontok miatt ezt egy szövegszegmentáló akár négy mondatra is bonthatná, amiből már látható, hogy az eddig megszorítások semmiképpen sem elegendőek. Első megoldásként bevezethetjük, hogy nagybetű nem szerepelhet mondatvégi írásjel előtt; ezzel ugyan a problémák nagy részét kiszűrtük, de ha például egy szöveget csupa nagybetűsként kap bemenetként egy fordítást támogató program (például TRADOS), akkor azt egy szegmensként kezelje a program?

Másik, már kissé jobban működő eljárás lehet, ha azt mondjuk, hogy a mondatvégi írásjelet mindig vagy szóköz vagy sorvége jel kövessen (a C-ben ez '\n', Perl-ben ez utóbbi vagy \$), minthogy a több iniciálét tartalmazó rövidítések pontjai után, megszokott hagyomány szerint, sosem teszünk szóközt (például S.N.C.F.), a mondatvégi pont és egyéb írásjelek (pl. ; , stb.) után pedig mindig. Azonban ez a módszer egy-egy szóközkihagyás vagy -betoldás esetén eléggé félrevezető eredményeket produkálhat (bár ennek valószínűsége kicsi).

A szövegszegmentáló alprogram megfelelő működéséhez a legtöbb alkalmazás egy rövidítésszótárt használ, melynek segítségével a program ellenőrizni tudja, hogy az adott pont rövidítésben szerepel, vagy mondatot határol (Mikheev 2003). Azonban aki a francia kultúrát akár csak alapszinten ismeri, tudja, hogy

– főleg a latin nyelv maradványaként – se szeri se száma a rövidítéseknek, amelyeket ugyan fel lehet venni egy szótárba, de a szótár fél évenkénti frissítése sem lehet elegendő a tömegével felbukkanó újabb és újabb francia mozaikszavak tárolásához. Elég csak a tavaly nagy vihart kavart C.P.E.-re gondolni (Contrat Première Embauche), mely lényegében a pályakezdő fiatalok munkahelyi próbaidejét igyekezett két hónapról két évre kitolni: ez a mozaikszó például a megjelenése utáni hetekben szabályosan elárasztotta a sajtót.

Ezen a jelenségeken kívül még rengeteg olyan esetről számolhatnánk be, amikor a mondat behatárolása pusztán tipográfiai kritériumok alapján nem elegendő. Ezek közé tartozik például az alábbi szöveg is:

- (9) Washington s'inquiète et réclame l'éviction de trois officiers – proches du président – impliqués dans des atteintes aux droits de l'homme en... 1991. (Mourad 1999: 9)

A három pont után itt egy szóköz és szám következik, mégsem beszélhetünk két mondatról, mert az évszám a mondat szerves részét képezi.

3. Kitekintés

Mint ahogy az eddigiek során is láhattuk, a mondatokra történő (precíz) szegmentálás korántsem olyan egyszerű, mint ahogy az első látásra tűnik. Éppen ez okból kifolyólag több módszert is kifejlesztettek már e cél megvalósítására. A legtöbbször egyetértenek azzal, hogy a hagyományos megközelítés önmagában nem elegendő, és mindenképpen célszerű egyéb szótárakkal illetve kontextuselemzőkkel az adott programot kiegészíteni.

A problémára a szakirodalom legtöbbször az SBD (Sentence Boundary Disambiguation – Mondathatár-egyértelműsítés) kifejezéssel utalnak. Alapvetően kétféle SBD-alkalmazás létezik: az egyik típusba tartozó alkalmazások szabály alapúak, míg a másik típusba tartozóak statisztikai módszerekkel dolgoznak. A szabály alapú rendszerek kézzel, ember által megírt szabályokkal (ún. szabályos kifejezésekkel) dolgoznak, melyeket rövidítés-, ill. tulajdonnév-szótárral egészítenek ki. Az általunk kidolgozott rendszer is szabályos kifejezések alapján működik: egy ilyen rendszert könnyű létrehozni, azonban ezt tökéletesíteni már sokkal nehezebb és időigényesebb. Ezen kívül, ezek a rendszerek erősen nyelv- és korpuszfüggőek is, tehát nem minden területen lehetnek kompatibilisek – általában csak azon a területen, amelyre azt kidolgozták. Hibaarányuk sem csekély, általában 4% körüli értékekről beszélhetünk. (Mikheev 2003)

Ilyen típusú szövegszegmentáló programot hozott létre például Anne Dister, a liège-i egyetem munkatársa, aki az INTEX-rendszer segítségével, transzducerek (olyan automaták, melyek beolvassák a szöveg egy szakaszát, és az ehhez a szöveghez társított információ segítségével döntenek el, hogy az adott „!” vagy „?”

mondatvégét jelöl-e) használatával kísérte meg a szövegek szegmentálását. Ide sorolható még a szintén közismert SATZ is (németül mondatot jelent), mely megfigyelte még a mondatzáró központosási jelöltek bal és jobb oldali kontextusát is, tehát lexikális modult is épített be rendszerébe. (Mourad 1999)

A statisztikai rendszerek alapját azonban általában az képi, hogy az alkalmazás saját maga tanulja meg a szabályokat általában előre szegmentált korpuszok alapján; mindamellett ma már olyan rendszerek is megjelentek, melyek előre nem szegmentált, nyers szövegekből is képesek szabályokat kinyerni. Ezek a rendszerek azt használják ki, hogy a központosítás csak nagyon kevés esetben ad kételyre okot, így rengeteg szabályt kinyerhetünk az egyértelmű központosítás alapján. Ilyen rendszerek közé tartozik például az LTSTOP. Ezek a rendszerek már kevésbé nyelvfüggőek, bár nyelvi bővítményekkel hatékonyságuk igencsak megnövelhető. Ezen alkalmazások hibaaránya átlagosan 0,8–1,5% között van – tehát jóval kevesebb, mint a szabályalapú modelleké. (Mikheev 2003)

Összegzés

Jelen tanulmány célja annak bemutatása volt, hogy a mondatokra (vagy legalábbis szövegszegmensekre) történő darabolás megvalósítása korántsem olyan egyszerű feladat, mint amennyire az első látásra tűnik. Márpedig ez a lépés fontos minden számítógépes nyelvészettel kapcsolatos alkalmazás (például fordítást támogató programok, szintaktikai elemzők és annotálók stb.) számára, hiszen a mondatokra történő szegmentálás után kezdődhet csak el igazán az adott szöveg manipulálása (például automatikus fordítása).

Mint ahogy láthattuk, a hagyományos nézőpont – mely szerint minden olyan szószorozat, mely nagybetűvel kezdődik és ponttal, kérdőjellel, vagy felkiáltójellel végződik, az mondat – nem mindig helytálló, némi pontosításra szorul. Azonban még az ebben az irányban továbbfejlesztett szabály alapú alkalmazások is hozhatnak magukban hibalehetőséget. Ezért a jelenlegi tendencia nem a szabályalapú, hanem a statisztikai (vagy öntanuló) mondatsegregmentálók folyamatos terjedése. Ez utóbbiak esetében a hibaarány is jelentősen kisebb, valamint a legújabb rendszerekben már nincs is szükség előre annotált korpuszokra sem.

Bibliográfia

- Arrivé, M., Gadet, F., Galmiche, M. 1986. *La grammaire d'aujourd'hui: Guide alphabétique de linguistique française*. Paris: Flammarion.
- Farkas, I. 2006. L'eurhongrois: du jargon indoeuropéen? In: Gyimesi, T., Koncz, B., Körös, A., Kovács K., Pálfi, M. (szerk.) *«prismes irisés»*. Szeged: Klebelsberg Kunó Egyetemi Kiadó. 409–414.

- Fuchs, C. 1993. *Linguistique et Traitement automatique des langues*. Paris: Hachette.
- Mikheev, A. 2003. Text Segmentation. In: Mitkov, R. szerk. *The Oxford Handbook of Computational Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 201–218.
- Mitkov, R. 2003. Anaphora Resolution. In: Mitkov, R. szerk. *The Oxford Handbook of Computational Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 266–283.
- Mourad, G. 1999. *La segmentation de textes par l'étude de la ponctuation*; Actes de colloque international, CIDE'99. Damas, Syrie. 155–171.
- Riegel, M., Pellat, J.-C., Rioul, R. 1994. *Grammaire méthodique du français*. Paris: PUF.

Források

- Stendhal. *Vörös és fekete*. (Ford: Illés Endre)
<http://www.mek.iif.hu/porta/szint/human/szepirod/kulfoldi/stendhal/vorosf/>
Stendhal. *Le rouge et le noir*. 1830.
<http://abu.cnam.fr/cgi-bin/donner?rouge1>

Kísérlet egy szó szemantikai mezőjének körülírására: a csend a művészetekben

„A szavakat, ugyanúgy mint a hajókat, időnként fenékgig át kell mosni.”

(Ortega y Gasset)

Meghatározható-e a csend fogalma a művészetekkel összefüggésben? A meghatározás-kísérlet nyilvánvaló problémákat vet fel, mivel a csendről való elméleti gondolkodás szorosan összefonódott a hétköznapi szóhasználattal: a „csend” szót mindenki hétköznapi értelemben ismeri és használja. Ha azonban egy alapvetően hétköznapi szót átemelünk a művészetelmélet metanyelvébe és szakterminusként használunk, óhatatlanul nehézségekbe ütközünk. A csendnek mint metanyelvi fogalomnak számtalan megközelítése lehetséges: az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy felvázoljuk a csend fogalmi mezőjét a művészetekkel kapcsolatban.

Ehhez azonban elengedhetetlen, hogy elsőként különböző enciklopédiák definícióihoz folyamodjunk, még akkor is, ha tudjuk: minden meghatározás egyszerűsrend korlátozás is, a fogalom szükségszerű – bizonyos aspektusaira való – leszűkítése. Elgondolkodtató, hogy a XX. századi magyar és idegen nyelvű enciklopédiákban egyáltalán nem – vagy csak igen ritkán – szerepel a „csend” címszó. Hogy csak néhány példát említsünk a teljesség igénye nélkül: a *Magyar Nagylexikon*ban, a német *Meyers Enzyklopädisches Lexikon*ban, a *Brockhaus Enzyklopädie*ben csupán „csendélet” szócikk található, a francia *Encyclopaedia Universalis*ban viszont sem „csend”, sem „csendélet” szócikk nem szerepel. A *Magyar Értelmező Kéziszótár*ban egy viszonylag rövid „csend” címszó, és az alábbi csend-definíció található: „Az az állapot, amelyben hang, zaj nem hallatszik.”¹ A szótár a csennel rokon értelmű szavak között a némaságot és a hallgatást, emelkedett szóhasználatban pedig a háborítatlan, nyugodt állapotot adja meg. A *The Encyclopedia Americana*, a *The New Encyclopaedia Britannica* és az *Academic American Encyclopedia* nem tartalmaz „csend” címszót. Az olasz *Enciklopedia Italiana*ban ugyan található „csend” címszó, a szótár mégis alapvetően jogi vonatkozásban foglalkozik a csennel, noha a vallásos értelmezést is megemlíti.

¹ *Magyar Értelmező kéziszótár*. 1972. Juhász, J., Szőke, I., O. Nagy, G., Kovalovszky, M. (szerk.) Budapest: Akadémiai. 192.

A „csend” mint önálló címszó hiánya a kortárs enciklopédiákban általános tendencia, amely alól kivételt képez a tízkötetes *Grand Larousse encyclopédique*. Megadja a francia „csend” [*silence*] szó etimológiáját – a latin *silentium* szóból származik –, és a következőképpen határozza meg: „Az, hogy elhallgatunk, nem fejezzük ki a gondolatunkat, nem nyilvánítjuk ki érzelmeinket.”² A szócikk megemlíti még, hogy a csend a „zaj hiánya”, irodalmi utalásként pedig Pascalnak a csennel kapcsolatos gondolatát is idézi – „E végtelen térségek örök hallgatása rettegéssel tölt el” –, továbbá utal a csennel a zenében játszott szerepére: „A hangzás hosszabb vagy rövidebb megszakítása.” A „csend” címszó a *Dictionnaire Encyclopédique Quillet*-ben is megtalálható, amely a csend-fogalom más aspektusait emeli ki: „Sajátságosan az emberre vonatkozik, és olyan személy lelkiállapotát jelöli, aki elhallgat, tartózkodik a beszédétől.”³ A szócikk kitér a csend átvitt értelemben való használatára – „A nyugalom, mindenfajta zaj hiánya vagy megszűnése” –, a zenei vonatkozás mellett megemlíti a „szenvedélyek csennjét”, és képzőművészeti példát is hoz, egyebek között Greuze-nek a Londonban található *Csend!* című képét.

Az utóbb említett francia nyelvű források kivételével az enciklopédiák többségében nem szerepel „csend”-szócikk. Úgy tűnik, mintha korunkban a csend fogalma elvesztette volna a jelentőségét: ennek a kortűnetnek hű lenyomatai az idézett enciklopédiák. Hol van a csend? Hová tűnt a csend, amelynek a különböző, régebbi korokból származó szótárak terjedelmes szócikkeket szenteltek?

A „csend” címszó hiánya a kortárs enciklopédiák nagy részében minden bizonnyal arra utal, hogy a csend fogalma napjainkban idejétmúltnak számít. Ezzel a kissé általánosító megállapítással ellentétben az a tény, hogy a csend-fogalom sokirányú kutatása kezd újra divatba jönni. Az elmúlt években több tematikus konferenciát is szenteltek a csennel és a vele rokon fogalmaknak. A francia *XVIIe siècle* című folyóirat egyik tematikus száma ugyancsak a kimondhatatlan és az űr problémájával foglalkozik.⁴ A csend mint kutatási téma időszerűségét jól bizonyítja, hogy a francia nyelvű, készülőben levő doktori disszertációk címében egyre gyakrabban tűnik fel a csend. Íme néhány jellegzetes cím: „A csend Rilke életművében”, „A csend és a ki-nem-mondott Henry James regényeiben”, „A csend terei Alice Munro novelláiban” vagy „A csend alakzatai Malevitch-nél”, hogy csak a csennel kapcsolatos, leginkább jellemző témákat említsük.

² *Grand Larousse encyclopédique*. 1964⁹. Paris: Larousse. 827. A francia nyelvű idézetek saját fordításaim.

³ *Dictionnaire Encyclopédique Quillet*. 1962. Paris: Librairie Quillet. 548–49.

⁴ Néhány, a csennel foglalkozó tematikus konferencia: *Semantics of Silence in Linguistics and Literature*. 1996. Grabher, G. M., Jessner, U. (szerk.) Heidelberg: Carl Winter és *Limites du langage: indicible ou silence*. 2002. Mura-Brunel, A., Cogard, K. (szerk.) Paris: L'Harmattan. Az említett folyóirat: *XVIIe siècle*, „L'indicible et la vacuité au XVIIe siècle”, n° 207, avril-juin 2000.

A csendre vonatkozó vizsgálódásainkat francia nyelvű enciklopédiák és adatbázisok alapján végezzük, azzal a céllal, hogy megkíséreljük felvázolni: vannak-e a „csend” szónak bizonyos állandó, a meghatározásokban szereplő jegyei, amelyekből a terminus mögött meghúzódó csend-fogalomra következtethetünk. Véleményünk szerint ugyanis a csend nem kronológiai szempontok figyelembevételével megközelíthető, „modern” történeti fogalom, hanem a szó legszorosabb értelmében vett *metafizikai kategória*.

A tág értelemben vett csend-fogalomnak a különböző nyelvekben általában nem egyetlen terminus felel meg. A görögben például a csend fogalmi mezőjébe tartozik a hallgatást, csendet és nyugalmat egyaránt jelentő *szigé* főnév, csakúgy, mint a rejtelmekbe történő beavatást jelentő *müeo* ige. Ez utóbbiból származik a *müthosz* főnév is – azt jelöli, ami közvetlenül nem, csak szimbolikus ábrázolás révén képes kifejeződni –, valamint a „némát” jelentő latin *mutus* melléknév. A *mutus* szó a festésetelmélettel kapcsolatban szállóigévé lett – Plutarkhosz által Szimónidésznek tulajdonított –, latin nyelven ismertté vált aforizmaiban is szerepel: „muta poesis, pictura loquens”, vagyis a festészet néma költészet, a költészet pedig beszélő festészet.

A franciában a csend fogalmi mezőjével kapcsolatban három szó is használatos: a már említett, némát jelentő *muet* mellett a *silence* főnév a csendet, a *se taire* ige pedig az elhallgatás folyamatát jelöli. Mindhárom szó latin eredetű. A *mutus* melléknév jelentése: néma, beszélni nem tudó, személyekre vonatkoztatva szótlan vagy hallgató, tárgyakkal kapcsolatban hang nélkül való, átvitt értelemben pedig – a szónoklattal ellentétben – a képzőművészeteket jelöli. A *tacere* aktív ige, olyan személyre vonatkozik, aki abbahagyja a beszédet és elhallgat, vagy elhallgat valamit. Ezzel szemben a *silere* többnyire tárgyatlan ige, amely személyekre és tárgyakra egyaránt vonatkozik. A „csendben-levés” állapotát, a nyugalmat jelöli, az emberek, állatok vagy tárgyak békés jelenlétét, amelyet semmilyen zaj nem zavar meg, továbbá – átvitt értelemben – a tétlenség állapotát is (lehet tárgyias ige is, ekkor a jelentése: ‘említés nélkül hagy’).⁵ A *silentium* főnevet a latin-magyar szótárak ‘hangnélküliségnek’, ‘csendnek’, ‘elhallgatásnak’ és ‘hallgatásnak’ fordítják, képes értelemben pedig ‘nyugalomnak’ és ‘tétlenségnek’. Nem meglepő, hogy a francia nyelv is átvette a latinból a beszéddel, a nyelvvel kapcsolatos *se taire* ige és az inkább metafizikai árnyalatú *silence* főnév közötti megkülönböztetést.

Nem áll szándékunkban a francia „csend” szó szemantikai mezőjét illetően nyelvtörténeti és lexikográfiai fejtegetésekbe bocsátkozni, ehelyett inkább a francia „csend” terminus azon aspektusait emeljük ki, amelyek elősegítik a művészeti vonatkozású csend-fogalom értelmezését. A továbbiakban tehát eltekintünk a *se*

⁵ Finály, H. (1884) 1991. *A latin nyelv szótára*. Budapest: Zeneműnyomda. 1825, 1946; Ernout, A., Meillet, A., 1967. *Dictionnaire de la langue latine. Histoire des mots*. Paris: Klincksieck. 625, 673.

taire ige és a *muet* melléknév vizsgálatától, és kizárólag a metafizikai színezetű *silence* főnevet tanulmányozzuk.

A XIV. és XV. századból származó középfraancia szövegekben⁶ a csendet leginkább jogi értelemben használták bizonyos állandósult szókapcsolatokban (pl. *imposer silence à son procureur* – ‘csendet parancsol a megbízottjának’). Ismeretes a véleménynyilvánítás elhallgatására vonatkozó, illetve teológiai és misztikus értelemben történő használatra való példa is. Az azóta számos kiadást és átdolgozást megélt, szómagyarázatokat is tartalmazó *Dictionnaire de l'Académie française* 1694-es kiadásában a csendet alapvetően negatív kategóriaként határozza meg: A csend „a zajtól való megfosztottság, a zaj megszűnése”; „sajátságosan az emberre mondják, amikor az tartózkodik a beszéd-től”. A „csend” szó jelöli még a „levelezés megszakítását olyan személyek között, akik rendszeresen írtak egymásnak.”⁷ A szótár későbbi kiadásai a szünetnek és szünetjelnek egyaránt fordítható jelentést is hozzáteszik a csend fogalmi mezőjéhez. Megfosztottság, tartózkodás, megszűnés – feltűnő, hogy mind az írott, mind a beszélt nyelvvel kapcsolatos csend-meghatározások *negatív jegyeket* tartalmaznak, úgynevezett „hiány-fogalmak”: a csendet mint valaminek – a zajnak, a beszédnek, a kapcsolattartásnak – a *hiányát* értelmezik. Ez korántsem véletlen, hiszen – amint René Guéron a Végtelen-fogalommal összefüggésben megállapítja – „a legegyetemesebb fogalmak, mivel a legmeghatározhatatlanabbak, a kifejezhetőség mértékében csak negatív alakú fogalmakban fejezhetők ki.”⁸ A „negatív alakú” fogalom azonban nem feltétlenül jelent negatív előjelűt, noha a „negatív” jelző – és a „negatív kategória” – óhatatlanul értékítéletet tükröz.

A fentebb említett példákhoz képest Furetière szótára, a *Dictionnaire Universel* (1690) annyiban jelent újdonságot, hogy hangsúlyozza a „csend” szó viszonylagos jellegét: „Relatív terminus, a zaj, a kiáltások és a zajos csöndület ellentéte.”⁹ A közel egy évszázaddal későbbi *Enciklopédia* definíciója – Jaucourt lovag szócikke – hasonlóképpen kezdődik: „Relatív terminus, a zaj ellentéte. Minden, ami hatással van a hallás szervére, megtöri a *csendet*.”¹⁰ Az eddig idézett csend-meghatározásokkal ellentétben az *Enciklopédia* szerint a csend *pozitív fogalom*:

⁶ *Base de lexiques de moyen français*. ATILF – Equipe « Moyen Français et français préclassique », Dictionnaire de Moyen Français. <http://www.atilf.fr/blmf>

⁷ *Dictionnaire de l'Académie Française*. 1694. Paris: J. B. Coignard. 478.

⁸ Guéron, R. 1993. *Metafizikai írások I. A keleti metafizika* (ford. Darabos Pál). Budapest: Farkas Lőrinc Imre Kiadó. 53.

⁹ Furetière, A. (1690) 1978. *Dictionnaire Universel*. Paris: SNL-Le Robert. (Kiemelés az eredetiben).

¹⁰ *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers par une société des gens de lettres* (1751–1780) 1966–1995. Stuttgart-Bad Cannstatt: Friedrich Fromann Verlag. 191.

az ékesszólásban „a *csend* jelenti azt, ami szép, nemes, patetikus a gondolatokban, mert a lélek nagyságának a képe”. A csend pozitív jellegére vonatkozó feltevésünket megerősíti, hogy a szócikk a továbbiakban utal a csendnek egy különösen emelkedett változatára: akkor beszélünk erről a fajta csendről, ha tapintatosan hallgatunk azokról a dolgokról, amelyek említése a lélek aljasságának a legcsekélyebb látszatát is kelthetné. A csend az *Enciklopédia* korában – elsősorban Burke írásának köszönhetően – a *szép* ellenében egyre népszerűbb *fenséges* fogalmával rokon, etikai kategória. Vajon a csend megítélésének a megváltozása egy általános paradigmaváltás része lenne? Nem szeretnénk erre a kérdésre elhamarkodott választ adni – ez egyetlen szócikk elemzése alapján lehetetlen is volna –, az azonban tény, hogy Jaucourt lovag írása azt az általánosan elterjedt meggyőződést tükrözi, mely szerint a csend – és számos más, vele rokon kategória – végső soron *etikai* problémákat is felvet. Az *Enciklopédia* szócikkével kapcsolatban még annyit kell megjegyeznünk, hogy átvitt értelemben a csend a nyugalmat és a megpihenést, a nagyvilági élet hívságaitól való visszavonulást is jelenti: a lélek csendjét, amely alkalmassá tesz a szent dolgokról való elmélkedésre.

A későbbi, francia nyelvű szótárak és enciklopédiák többnyire a csend-meghatározás már említett elemeihez folyamodnak. Elődeikhez képest csak annyiban jelentenek újdonságot, hogy a csend-definíciók a XIX. és XX. században egyre szűkszavúbbá válnak, bizonyos szótárakból pedig teljesen eltűnnek. Ahelyett azonban, hogy elvesznének a különböző általános szótárak szerteágazó értelmezéseinek erdejében, néhány francia nyelvű művészeti szótár alapján vizsgáljuk meg a sajtáságosan művészetekkel kapcsolatos csend-fogalmat.

A legáltalánosabb, Etienne Souriau által szerkesztett kortárs esztétikai szótár (*Vocabulaire d'esthétique*) teljesen hagyományos meghatározással indít: a csend „a szó szoros értelmében a hangzás, a zaj hiánya” – majd rátér a csend zenei értelmezésére.

Egy hangokból komponált műben, mint a zenében, részleges szünetek vannak, amikor néhány hang elhallgat, hogy mások is hallhatók legyenek; de a teljes csend, egyfajta *hangzó üresség*, ott található meg, ahol a zenemű egy bizonyos időre megszakad. Az ilyen szüneteknek esztétikai funkciói lehetnek: várakozást előidéző megszakítás, a várt válasz elmaradása stb.¹¹

Az úgynevezett „részleges szünet” nem más, mint „a csend megjelenési formáinak egyike a zeneműben.”¹² A zenemű szerves, konstruktív része, hiszen a hangszerek és az ének elhallgatása, a szólamok között beálló csend telítve van szemantikai tartalommal. Az *esztétika szótárának* definíciója is kiemeli a csendben rejlő gazdagságot, amikor azokra a nagyon halk zajokra utal, amelyek

¹¹ A. Souriau szócikke. In: Souriau, É. (szerk.) 2004. *Vocabulaire d'esthétique*. Paris: Quadrige / PUF. 1292. (Az én kiemelésem)

¹² Lissa, Z. 1973. *Zene és csend. Zeneesztétikai tanulmányok*. Budapest: Gondolat. 143.

hangsúlyozzák a csendet: ezáltal a csend „egyfajta gazdagsággal és sajátos tartalommal telítődik, mint ahogy a festészet is árnyalni tudja a fehér tónusait.”¹³ A szócikk definíciójában említett részleges szünetnél lényegesebb a „hangzó ürességnek” [*vide sonore*] nevezett teljes csend. A kifejezés jóval több, mint holmi tetszetős oxymoron: nem véletlen, hogy szerepel benne az „üresség” szó, amely a „megnemnyilvánulás egyik lehetőségének példaként”¹⁴ értelmezhető. Az üresség fogalma azonban nem egyenlő a semmivel, „mindenfajta anyag hiányával”: az üresség „nyitott intervallum, úr, azaz a lehetőségek tere.”¹⁵ A csend és az üresség fogalma szorosan összefügg egymással, ugyanúgy, mint a csend és a harmónia, amelyre csend-szócikkének végén Anne Souriau is utal: „ha a harmóniát mindenféle zaj hiányaként értelmezzük, akkor az a csend, amelyet semmiféle zaj nem tör meg, a harmónia legfőbb formája.”¹⁶

A XVIII. századi képzőművészeti enciklopédiák közül a Watelet-Lévesque-féle, 1792-es szótár az alábbi, festészeti vonatkozású csend-meghatározást adja:

Mint ahogy azt mondják, hogy *lármas* a kép, annak kifejezésére, hogy mozgalmas, azt is mondják, hogy a képen *nagy a csend, szép a csend*, annak kifejezésére, hogy átgondolt a kompozíciója, valamint a hatása, hogy a kép egésze a néző lelkét nyugalommal tölti el, amelyben a néző örömet lel és élvezetet talál.¹⁷

A szócikk meghatároz néhány általános, a kép szerkezetére vonatkozó elvet, amelyek szerint a festészeti csend mértékletességet tételez fel a mozgalmasságban és tartózkodik az élénk színek használatától. A festmény csendje a szócikk szerint egyértelműen *pozitív tulajdonság*, a mértékletesség, a nyugalom művészeti kifejeződése: ez a pozitív meghatározás nem meglepő a – Winckelmann szavaival szólva – „nemes egyszerűséget” és „csendes nagyságot” hirdető, neoklasszikus szépségeszmény térhódításával fémjelzett XVIII. század végén.

A „csend” szó meghatározására vonatkozó példáinkat nyugati, azon belül is francia nyelvű forrásokból merítettük. Érdekes azonban röviden azt is megvizsgálunk, hogyan jelenik meg a csend-fogalom a keleti művészettudományban. A keleti filozófiákkal foglalkozó művekben hiába keressük a „csend” vagy a „hallgatás” terminusok definícióját, magyarázatát. Hiszen „a mi elménk világosságot, széttagolást és logikus gondolatokat követel”, a keleti lélek viszont „sejtéseket, homályt és misztikus elmerüléseket keres.”¹⁸ Nehéz dolog lenne egyetlen fogalmat kiragadni abból, aminek lényege az úr, a semmi. Ez a keleti „semmi” [*a mü*] azon-

¹³ *Vocabulaire d'esthétique*. 1292.

¹⁴ Guénon. 54.

¹⁵ Art. „Vide”. In: *Vocabulaire d'esthétique*. 1387.

¹⁶ Art. „Silence”. In: *Vocabulaire d'esthétique*. 1292.

¹⁷ Watelet, C-H., Lévesque, P-Ch. (1792) 1972. *Dictionnaire des arts de peinture, sculpture et gravure*. Genève: Minkoff. t. V, 740.

¹⁸ Halasy-Nagy, J. 1944. *A filozófia*. Budapest: Pantheon Kiadás. 131.

ban távolról sem azonos a nyugati filozófia „semmi”-jével. Bonyolult jele Roland Barthes-ot is ámulatba ejtette, meg is örökítette *Jelország [L'Empire des signes]* című könyvének elején. A keleti filozófia szerint „nincs a dolgoknak más kezdete, mint az űr, mint a semmi. Ebből jött, ebbe tér vissza minden. Az űr csodálatra méltó lény: végtelen tisztaságu, szépségű, egyszerű és tökéletes maga által.”¹⁹

Az „űr” központi szerepet tölt be a keleti esztétikában. A zenében elsősorban a hang megszakítása, a csend fejezi ki, a költészetben pedig az „üres helyek”, a megszakítás alakzatai. Mindazonáltal a festészetben nyilvánul meg a legteljesebb módon a keleti „űr”: vannak olyan kínai festmények amelyeknek több, mint a kétharmada ködfelhőbe vész.²⁰ „A zen-festők tere [...] örökkön mozdulatlan és mégis mozgalmasan hat, szinte él, szinte lélegzik, alakatlan és üres, mégis eredete minden formának, névtelen, és mégis alapja mindennek, ami nevet visel.”²¹ E festmények terében minden dolog egyformán fontos, egyforma jelentőséggel bír: „Innen származik e képeken a tér üresen hagyásának nagy jelentősége. Amire nem történik utalás, ami kimondatlan marad, amit elhallgatnak, az fontosabb és beszédesebb, mint amit kimondtak.”²² A zen-festő sohasem fest határozott kontúrokat és éles árnyékokat, hanem mindig az átmenetet ragadja meg, azt a törékeny pillanatot, amelyben a dolgok jelenléte feloldódik a távollétben. Míg az európai festészetben a szemlélő rendszerint a kép terén kívül áll, a keleti festészetben megszűnik a szemlélő és a szemlélt rendje: „A tér mintegy összearul a szemlélő körül, aki ily módon középre kerül, anélkül, hogy ő lenne a közép: belül van, egy a dolgok szívverésével.”²³ Az űr – és a csend – a keleti filozófiában nem mozdulatlanságot sugall, hanem mindig jelentést hordoz: „A keleti csend olyan, mint a hurrikán szélcsendes magva, a dühöngő vihar középpontja, nélküle minden mozgás elképzelhetetlen. Ha a mozdulatlanságnak ezt a középpontját kiragadjuk környezetéből, azzal fogalmi formába öntjük, vagyis megsemmisítjük értelmét.”²⁴

Miután röviden áttekintettük a csend-fogalom meghatározásának különböző kísérleteit, összegezzük eredményeinket. E kísérletek alapvetően háromféle törekvést tükröznek. A keleti filozófiák teljesen lemondanak a definícióról, a terminusok „fogalmi formába” való öntéséről. Amit például a keleti filozófiák *wu*-nak neveznek, „az nem valami olyasmi, amiről bármit is el lehetne mondani. Ha »Értelemnek« vagy bármi másnak is neveznénk, ezzel meghatároznánk, és ezáltal korlátok közé szorítanánk. Ahogy a zen-buddhisták és a taoisták mondanák,

¹⁹ Erdélyi, J. 1871. *Az ókori irodalom története*. Pest: Ráth Mór kiadása. 172.

²⁰ Cheng, F. 1991. *Vide et plein. Le langage pictural chinois*. Paris: Seuil. 47.

²¹ Herrigel, E. 1997. *A zen-út*. Budapest: UR Kiadó. 45–46.

²² Uo. Ld. még Jullien, F. 2003. *La grande image n'a pas de forme*. Paris: Seuil. 33.

²³ Herrigel, E. 1997. *A zen-út*. Budapest: UR Kiadó. 45–46.

²⁴ Fromm, E., Suzuki, D. T. 1989. *Zen-buddhizmus és pszichoanalízis*. Budapest: Helikon. 94.

a megnevezés révén »a szavak hálójába« kerülénk.”²⁵ Ezzel szemben a nyugati gondolkodás mint minden fogalmat, a „csendet” is próbálja meghatározni. A különböző csend-meghatározások azonban mindig értékítéletet tükröznek: egy részük negatív módon, hiányként definiálja a csend fogalmát, más meghatározások szerint viszont a csend egyértelműen pozitív előjelű fogalom.

Az idézett – általános, és specifikusan a művészetekre vonatkozó – definíciók alapján körvonalazódó csend-fogalom kétségkívül absztrakció és redukció eredménye. A szélesebb összefüggéseiből kiragadott meghatározás-elemek a csend-fogalom felfogásának változásaira, a hangsúlyok áthelyeződésére utalnak. A fogalom értelmezésében bekövetkezett változások híven tükrözik a különböző korszakoknak e fogalomhoz való viszonyulását. A meghatározások a fogalom *relatív* jellegéről tanúskodnak: a csend mibenlétéről tett bármely kijelentés – még ha definíció köntösébe öltöztetik is – önkényes, éppen ezért a csend-fogalom mindennemű meghatározása, mivel normatív, fölöttébb kérdéses. Mint minden egyetemes fogalomról, a csendről is elmondható, amit Földényi F. László a melankóliával kapcsolatban állapított meg: a csendnek sem létezik „egyértelmű, szabatos meghatározása”, aminek következménye a fogalom „pontatlansága.”²⁶

Véleményünk szerint a csend *metafizikai kategória*, amely *pozitív* fogalmat jelöl, nem pedig valaminek – a zajnak és a beszédnek – az ellentétét vagy a hiányát. A csend a jelenlétre utaló, *etikai kérdéseket* is felvető, konstruktív fogalom, amelynek szellemiségéhez az idézett meghatározás-kísérletek közül a XVIII. századi *Enciklopédia*, valamint Watelet definíciója áll a legközelebb. A csend-címszó hiánya a XX. századi enciklopédiákban semmiképpen sem arra utal, hogy maga a csend fogalma tűnt volna el. A hétköznapi nyelvhasználat arról tanúskodik, hogy a fogalom létezik, noha a jelentése mára meglehetősen megkopott: ahhoz, hogy a régebbi korokhoz hasonlóan újra metafizikai kategóriaként tudjuk értelmezni – Ortega y Gasset szavaival szólva –, „fenékgig át kellene mosni.”

²⁵ Fung Yu-Lan. 1976. *A Short History of Chinese Philosophy*. New York / London / Toronto / Sydney / Singapore: The Free Press. 257.

²⁶ Földényi F., L. 2003. *Melankólia*. Pozsony: Kalligramm. 12.

Ősz

– Keserédes pillanatok –

„Toamna se numără bobocii”*

IRODALOM

* Román közmondás, jelentése „Ősszel számolják meg a kislibákat.” (tkp. „A végén csattan az ostor!”)

Bessenyei György a nyelvek természetéről

*Nem a' szó szülte az értelmet, és szájadnak nyelvét, hanem az értelem tsinált beszédet
nyelvednek forgása által életednek tapasztalásai között.*¹

A felvilágosodás századának egyik sajátossága, hogy filozófusai feltételezik a kultúra és ezen belül a nyelv fejlődését. Keresik a nyelv eredetét, kialakulásának okát. Úgy vélik, hogy a nyelvek barbár állapotukból eljuthatnak a tökéletesség fokára. Összehasonlítják őket a történelem különböző korszakaiban és a világ különböző területein. Értekeznek a nyelvek sajátos természetéről, amelyekben a népek erkölceinek tükröződését látják.

Bessenyei György gondolkodásában az 1778-ban megjelent *Magyarság* című röpirattól kezdve a nyelv szerepe és az anyanyelv felemelésének lehetősége fontos helyet kap. A magyar nyelvet csiszolatlan ásványi kincshez hasonlítja, amelyet tökéletesíteni kell: „Mit tehet arról a drága hegy, ha kincseit belőle nem szedik; mit tehet róla a magyar nyelv is, ha fiai őtet sem ékesíteni, sem nagyítani, sem felemelni nem akarják.”² Összehasonlítja más nyelvekkel, így a francia, az angol és a görög nyelvvel, amelyek lassan emelkedtek fel jelenlegi állapotukra. A nyelvet a nemzet meghatározójának tartja: „Minden nemzet a maga nyelvéről ismértetik meg leginkább.”³ Belső morális kényszert érez a nyelv tökéletesítésére: „Nyelvednek ereje, méltósága, mélysége erköltsődnek erejét méltóságát mélységét ábrázolják...”⁴ Változatos műfaji variációi, fordításai, a kortársakat vitára serkentő írásai megannyi próbálkozásnak tekinthetők pályáján, hogy a magyar nyelvet alkalmassá tegye az Európában már tért hódított filozófia kifejezésére, az olvasókat pedig az újfajta írásmód befogadására.

1778 előtt idegen nyelven írt műveiben – érthető módon – nem kerülnek előtérbe ezek a kérdések. Erőteljesen jelennek azonban meg *A Holmiban*, és főleg az 1779-es bécsi kiadásban a nyelv művelés kérdései, legtöbbször a fordítás gyakorlatáról írt nézetekkel összekapcsolva. Csetri Lajos pontosan jellemzi a „pragmatikus” jelzővel azt a fajta irodalom- és nyelvszemléletet, amely Bessenyei íásaiban jelen van: „az egész nagy nyelvi mozgás felvilágosodásunk korában elsősorban a

¹ Bessenyei, Gy. 1999. *Összes művei. Tariménes útazása*. Sajtó alá rendezte Nagy I., Budapest: Balassi. 215.

² Bessenyei, Gy. 1932. *Magyarság. A magyar néző*. Budapest. 9.

³ Bessenyei, Gy. 1932. 13.

⁴ Bessenyei, Gy. 1986. *Összes művei. Prózai munkák 1802–1804*. Sajtó alá rendezte Kókay Gy., Budapest: Akadémiai. 79.

kényszerítő szükségsszerűségéből táplálkozik, nem valamilyen kifejezett nyelvelméleti megfontolásból.”⁵

Meg kell azonban jegyezni, hogy Bessenyei lehetséges francia ihletői sem térnek el ebben a vonatkozásban. A kor nyelvfilozófiájában fontos szerepet kapnak a nyelvek természetéről kialakított elméletek, amelyek gyakran összekapcsolódnak a fordításelmélettel: az angolt tömör és energikus, a franciát világos, de gondolatilag kevésbé mély nyelvként jellemzik.⁶ A nyelvek relativista szemlélete – amely megjelenik az *Enciklopédia* cikkelyeiben is – fejlődésüket feltételezi, aktuális állapotukat pedig a népek társadalmi, politikai és kulturális helyzetével állítja párhuzamba.⁷ Érdekes különösen odafigyelni Voltaire-re, akit Bessenyei rendkívül intenzíven olvas ekkor. „Langues” című hosszú szótárfejezetéből⁸ idézünk néhány, a magyar íróéval párhuzamos gondolatot: „A nyelvek fokozatosan fejlődnek és még most sem tökéletesek,” „azok a nyelvek a legteljesebbek, amelyek a művészetek és a társadalom fejlesztésében élén jártak,” „a nyelv finomodása az erkölcsök szelídüléséből következik,” „[a] francia nyelv barbársága a művelődés magasabb szintjének köszönhetően szorult vissza.”⁹ Voltaire a francia nyelv sajátosságának tartja a dialogizálásra való hajlamot, a világosságot, míg az angolénak az energikusságot. A francia nyelv világossága, fejlettsége, kivételes alkalmassága a tudományos ismeretek átadására valóságos mítosszá vált a XVIII. században.

⁵ Csetri, L. 1974. A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól. In: Szauder, J., Tarnai, A. (szerk.) *Irodalom és felvilágosodás*. Budapest: Akadémiai. 229.

⁶ Bellot-Anthony, M. 1985. Grammaire et l'art de traduire dans l'*Encyclopédie*. In: Mass, E., Knabe, P.-E. (szerk.) *L'Encyclopédie et Diderot*. Köln. 7–26.

⁷ Például a Beauzée tollából származó „Langue” című cikkely. A témáról lásd: Sermain, J.-P. 2001. Marivaux, écrivain «anglais»: les traducteurs de la première moitié du XVIIIe siècle face au génie de la langue. In: Catalano, G., Scotto, F. (szerk.) *La nascita del concetto moderno di traduzione. Le nazioni europee fra enciclopedismo e epoca romantica*. Roma: Armando. 15–29. A szerző szerint a nyelvek szelleméről folytatott viták eredményeztek ugyan hamis és általánosító értékítéleteket, de olyan kategóriák létrejöttéhez járultak hozzá, amelyek a nyelvek összefüggéseiről és a fordításról való gondolkodásban új megközelítést tettek lehetővé.

⁸ Voltaire „Des Langues” azaz „A nyelvekről” című írása megtalálható a szerző *Mélanges de Philosophie, de Morale et de Politique* című kötete válogatásában, amelyre Bessenyei *A Holmi* című művében konkrétan hivatkozik. (Bessenyei, Gy. 1983. *Összes művei. A Holmi*. Sajtó alá rendezte Bíró F., Budapest: Akadémiai. 351.) A fejezet Voltaire műveinek későbbi kiadásáiban „Langues” címmel a *Questions sur l'Encyclopédie* című „szótárában” kap helyet.

⁹ „...toutes les langues sont imparfaites [...] Elles ont toutes été faites successivement et par degré selon nos besoins.” „Les plus complètes sont nécessairement celles des peuples qui ont le plus cultivé les arts et la société.” „C'est à force de politesse que cette langue est parvenue à faire disparaître les traces de son ancienne barbarie.” Az idézetek forrása: Voltaire 1998–2001. *Œuvres complètes*. Cédérom.

A francia világossággal (*clarté*) az angol nyelv homályát (*confusion, obscurité*) és energikusságát szembeállító nézetek hátterében a nyelvek különböző fejlettségi fokát tételező koncepció áll, mely szerint az energikusság és a vele járó homályosság a fejlődés első fokára, míg a tisztaság és az elegancia a következő fejlettségi fokra lenne jellemző.¹⁰ Bessenyei a nyelvekről úgy elmélkedik, hogy saját anyanyelve helyzetét és lehetőségeit kutatja: „Ne merjük még mondani, hogy a magyar nyelv akár melly nemébe is az írásnak a frantziához hasonló erejű vagy méltóságú.” Sajátos példát hoz gondolatának igazolására: egy francia Homérosz-fordítást hasonlít össze saját magyar fordításával.¹¹

Marmontel „Traduction” című *Enciklopédia*-cikkelye azért érdekes gondolatmenetünkben, mivel Bessenyei az ő fordítása nyomán ültette át Lucanus eposzának első könyvét magyarra. Marmontel a szabad fordítás híve, aki azt vallja, hogy az antik irodalom versben írt műveit a modern nyelvek szellemének megfelelő költői próza jobban közvetítheti. Bessenyei ezt a munkáját tartja egyedül „valóságos Magyar fordítás”-nak és író-társainak összehasonlításaként ajánlja. Ez azonban nem jelenti azt, hogy elégedett lenne vele: „Nem bizom magamhoz a’ fordításnak Mesterségébe; és ennél nehezebb dolgot a’ nyelvekre való nézve alig ismérek. Ezt a’ kis fordításomat ezerszer igazítottam már, még-is alig olvashatok benne úgy hat, hét sort, hogy hibáját ne lássam.”¹² A fordítás kihívást jelent számára, hogy megújítsa a nyelvet és alkalmassá tegye a gondolatok közvetítésére. Saját fordításának hibáját a költőiség tolmácsolásának hiányosságaiban látja.

A nyelvek természetéről Bessenyei az angol költészet fordítása és értékelése során értekezik talán a legtöbbet. Pope *Essay on Man* című műve az európai eszmetörténet választóvonalat jelentő írása. Minden jelentős filozófus reagált gondolataira. Három francia fordítása 1737 és 1787 között készült el, és mindegyik fordító más értelmezést adott neki, főleg vallási tekintetben.¹³ Az eltéréseket a fordítók az angol és a francia nyelv eltérő természetével is kapcsolatba állították,

¹⁰ A kérdésről lásd: Roche, G. 2001. *Les traductions-relais en Allemagne au XVIIIe siècle. Des lettres aux sciences*. Paris: CNRS. 178, 181–189. („Constitution d’un mythe,” „Évolution de la langue française dans la vision allemande” és „Textes anglais vus à travers le prisme de la clarté française” című fejezetek.)

¹¹ Ezzel a példával a „Régiek és Modernek” vitájában érdekesen foglal állást, hiszen az előbbiekhez tartozó Mme Dacier prózában készült francia fordítását idézi. Ugyanakkor a modern költőket helyezi (egy másik esetben) az antikvitás szerzői fölé: „[a]z *Anglus Popénak* akar *Jungnak* száz versébe több böltsesség van mint *Virgiliusnak* ezerbe találtathatik...” (Bessenyei, Gy. 1983. 353–356.)

¹² Bessenyei, Gy. 1992. *Összes művei. Társadalombölcseleti írások 1771–1778*. Sajtó alá rendezte: Kulcsár, P. Budapest: Argumentum-Akadémiai. 338.

¹³ A kérdésről lásd: Rivara, A. 2003. Trois traductions de *The Essay on Man* de Pope: Du Resnel, Silhouette, Fontanes. In: Cointre, A., Rivara, A. (szerk.) *La traduction des genres non-romanesques au XVIIIe siècle*. Metz: Université de Metz. 47–66.

közülük Diderot véleményét idézzük, aki részletes elemzésében megfogalmazta a pontos fordítás követelményét, miszerint a fordítónak tökéletesen kell értenie a forrásszöveget, de ugyanakkor tisztában kell lennie saját nyelvének szellemével.¹⁴ A megbírált Silhouette egyébként kijelenti, hogy francia olvasóit nem tartja képesnek Pope filozófiai mélységeinek megértésére, ezért a tanításra és a szöveg „energiájának” közvetítésére koncentrált, míg a finomabb részleteket figyelmen kívül hagyta.¹⁵ Bessenyei kétszer is tolmácsolta magyar nyelven az angol szerzőt, francia közvetítéssel, de a forrást nem sikerült azonosítani, ami nem meglepő, főleg, ha az ő elveit is figyelembe vesszük, hiszen szerinte elég, ha a fordítás az „anglus Pópnak elméje szerint készült”, míg a „vers és gondolat a magáé.”¹⁶ Munkáját „szabad” fordításnak tartja, melynek lényegét a „nyelvek természete” közötti „egyeztetésben” látja, miközben két dologra kell a fordítónak ügyelnie: arra, hogy megőrizze az eredeti „erejét” és „méltóságát” és hogy saját nyelve természetének megfeleljen.¹⁷ Az angol Milton és Young műveiből is fordít Bessenyei rövidebb részleteket, amelyeknek kommentárjaiban az angol és a francia nyelv összehasonlításának korabeli sztereotípiái jelennek meg. Az angol irodalom „fenséges” stíluseszményére érzékeny, noha azt egyes francia fordítókhoz hasonlóan sajátosan értékeli: „gondolataik időnként ijesztőek, de mindig egyszerűek” vagy „[a]z anglus úgy szeret írni, hogy gondolatai irtódzást okozzanak.”¹⁸ Összehasonlítja a két nyelvet: az angol nyelv „mély”, „erős”, méltóság és „fel emelkedés” jellemzik, a francia a „rendkívül való gondolatok módját” nem szereti. Világosan megfogalmazza azt is, hogy itt kifejezőmódról és stílusról van szó elsősorban. A francia nyelv véleménye szerint rövidebben fejezi ki magát, mint a magyar, és ennek egyik oka a magyar nyelv (és olvasók) „fejlettségének” alacsonyabb szintje.¹⁹

¹⁴ Diderot, D. 1975. *Observations sur la traduction de An Essay on Man de Pope par Silhouette*. In: *Œuvres complètes*. Introduction et commentaires par Seynec, A. Paris: Hermann. I. 165–266.

¹⁵ Pope, A. 1762. *Essai sur l'homme*, poème philosophique en cinq langues. Strasbourg: A. König. 304.

¹⁶ Bessenyei, Gy. 1991. *Összes művei. Költemények*. Sajtó alá rendezte: Gergye, L. Budapest: Akadémiai. 422.

¹⁷ „...én frantziából tettem által magyar versekre, de szabad fordítással, csak a dolgot követve mivel lehetetlen volt a nyelvnek két egymással ellenkező természetit sorral sorra szórul szóra egyeztetni, úgy, hogy a munka más felől minden erő, méltóság nélkül valóvá ne legyen.” (Bessenyei, Gy. 1991. 427.) Voltaire hasonlóan nyilatkozik saját Pope-fordításáról, amelyet *A fürtrablásról* című versből készített: „akárcsak a többi költeményt, ezt is szabadon ültettem át, hiszen ezúttal sem követhettem volna el nagyobb balgaságot, mint hogy szó szerint fordítsak egy költőt.” (Voltaire 1991. Filozófiai levelek. In: *Válogatott filozófiai írásai* (ford. Réz, P.) Budapest: Akadémiai. 117.)

¹⁸ Bessenyei, Gy. 1991. 426. A kérdésről lásd: Penke, O. 2002. Fordításelméleti gondolatok és fordítási gyakorlat a magyar felvilágosodásban. *Irodalomtörténet*. 517–532.

¹⁹ Bessenyei, Gy. 1991. 421–428.

Míg a francia és az angol nyelv természetéről többször elmélkedik, a németről ritkábban, amelyet a latinnál és a másik két modern nyelvénél szegényebbnek talál. A latin nyelv méltóságát dicséri.²⁰ A latin és a magyar nyelv természete között a szórend szabadságában látja a legnagyobb eltérést.²¹

Bessenyei időskori munkáiban gyakran visszatér a nyelv sajátosságairól való elmélkedéshez. A nyelvek természetéről értekezik és arról, hogyan lehet a magyar nyelvet alkalmassá tenni az európai „új szóllás módjának” közvetítésére. Más elveket követve dolgozik, kiválasztott olvasói sem azonosak. Azonban ekkor is referenciát jelent számára az európai irodalom. Kijelentését, miszerint nincsenek „könyves tárházai” Pusztakovácsiban, nem szabad úgy értékelni, hogy ide nem vitt magával könyveket. Nem áll rendelkezésére gazdag könyvtár, mint Bécsben, a gondolati összegzés már a fejében van, nem érzi szükségét annak, hogy ismereteit új olvasmányokkal egészítse ki. Időskori bölceleti prózájában visszatérnek a fiatalkori munkákban említett szerzők és művek,²² ekkor is készít fordításokat, céljuk azonban jelentősen eltér. Nem azért fordítja a francia műveket vagy inkább azok részleteit, hogy azt vizsgálja, alkalmas-e a magyar nyelv „természete” a fordításra vagy hogy az Európában ismert eszméket és műveket tolmácsolja. A fordítások áradó gondolatainak logikus folyamatba foglalásában segítenek (*Rómának viselt dolgai*), gazdag illusztrációs anyagot adnak állambölceleti munkáihoz (*Magyar Országának Törvényes Állása, A társaságnak eredete és országlása*), vagy éppen egy olyan elbeszélési forma megtalálásához nyújtanak segítséget, amely a rendszeralkotás kényszere elől menekülő író ellentmondásoktól terhes gondolatait keretbe fogja (*A bihari remete*). Ezeknek a műveknek jegyzeteiben, elő- és utószavaiban Bessenyei egyszerre értekezik a nyelv természetéről általában és ezzel párhuzamosan a magyar nyelv sajátosságairól és állapotáról.

A *Tariménes útazásában* tér vissza Bessenyei hosszabb elmélkedésben a nyelvről való filozofáláshoz, ami talán meglepő, hiszen ez a műve regény és eredeti alkotás. „Emlékeztetés” című bevezetője egységbe kapcsolva veti fel az eddig láttott kérdéseket: a nyelv fejlődése, a nyelv tökéletesedése, a gondolat elsőbbsége, a nyelv funkciója, a nyelv természete és összefüggései a fordítással.

Bessenyei a gondolat elsőbbségét vallja, ennek egyértelmű megfogalmazását választottuk mottóul. Ezzel a koncepcióval kikerüli a nyelvek keletkezéséről szóló

²⁰ Bessenyei, Gy. 1983. 353–355.

²¹ Bessenyei, Gy. 1999. 215. Bessenyei nem kapcsolódik be a fordításról írói társai között folyó vitába, mint ahogy itt sem „a latin vagy a magyar kérdést akarja eldönteni, hanem a magyar nyelv hasonló szintre fejlesztését sürgeti.” Hász-Fehér, K. 2006. A magyar nyelvűség programjai a XVIII–XIX. század fordulóján. In: Csörsz Rumen, I., Hegedűs, B., Tüskés, G. (szerk.) *Historia litteraria a XVIII. Században*. Budapest: Universitas. 282.

²² Közülük a legfontosabbak: Millot világtörténete és Vaissette történeti földrajza, de feltehetően Rousseau *Emiljét* is újraolvasta.

vitákat, amelyek a XVIII. század filozófusainak nagy részét heves összetűzésekbe sodorták. Őt elsősorban a magyar nyelv ügye érdekli. A gondolat elsőbbségét valló racionalizmust kapcsolja össze azzal az empirikus elmélettel, amely szerint a nyelv önkényes jel és az ismeretek közlésének eszköze:

Mikor az Elme szélessenn ki terjedett munkába van: a' Nyelvet, mint kezében lévő eszközt, okainak világos fel fedezésére nagyonn kényszeríti. Az Elme és ennek okoskodása véghetetlen: képzelődése szüntelen habzó széles Tenger: a' szó pedig nem sok, és számba vétethetik. Meg szorul az Okoskodás, mely miatt kéntelen a' Nyelvet erőltetni. Hány gondolatot kell fére hagyni, mely homlokunk alatt meg fordul a' miatt, hogy egyenesen a' maga természetibenn ki nem mondhatjuk; a' hosszú kimondással pedig erejét elvesztjük.²³

Ez a szemlélet azt is eredményezi, hogy a megfogalmazással szemben támasztott legfőbb követelmény a világosság lesz.²⁴

Pontosabban leírja elképzelését a nyelv tökéletesítésének programjáról:

Az is eszetlenség, ha a nyelvet gyökeréből kívánja valaki ki tekerni, és a' gyakorlott szó helyébe ismétetlen szót tsinál: az is bolondság, ha Írásunk módjábann örökké ott akarnánk maradni, hol száz Esztendővel ennekelőtte vóltunk, hogy nyelvünket eszetlenül szeretve tartsuk-fenn örökös vadságábann.

Ezt követően meghatározza a fordítóval szembeni alapvető követelményt: „Jó lenne, ha Magyar Munkáját a' Magyar Nyelvnek tanulásánn kezdené.”²⁵

Időskori munkáiban még egy olyan kérdés merül fel, amely a magyar nyelvre vonatkozik a „magyar nemzet” eredetéről írt gondolatai között. Korábban már említettük, hogy nemzet és nyelv szorosan összetartoznak Bessenyei gondolkodásában. A magyar nyelv eredetéről a korban szembenálló két elmélet közül a szkíta eredetet tartja valószínűbbnek, míg az északi, „Lappon” eredetet teljesen elveti, sőt azt az érvet is, miszerint „tanáltatik nyelveken olyan szó, mely magyarban is azt teszi, a mit ot jelent.” Véleménye szerint „[n]em a szavakat kell nézni, hanem az erköltsi tulajdonságot.”²⁶

Arra is fel kell figyelni, hogy az általános nyelvfilozófiai gondolatok és ezen belül a magyar nyelvre és a fordításra vonatkozó elmélkedések a program megfogalmazásának idején kívül 1804 körül kerülnek Bessenyei regényének bevezetőjébe. Pályájának ebben a két időpontjában válaszol a legerőteljesebben arra a kihívásra, hogy az új gondolatok mellett az Európában már elterjedt formákat meg kell honosítani magyar nyelven. „Ezek a' Levelek próbára tsináltattak Magyarba leg először oly végbül, ha módjokat anya nyelvünk meg-szenvedi-é” – írja

²³ Bessenyei, Gy. 1999. 214.

²⁴ Ezeknek a kérdéseknek kifejtése: Csetri, L. 1974. 235–239.

²⁵ Bessenyei, Gy. 1999. 213.

²⁶ Bessenyei, Gy. 1986. 232.

levélregény-töredéke jegyzésében.²⁷ „Adós voltam még e kis munkával az ország nyelvének. Soha magyarul nyomtatott írással, még ily formában okoskodni nem kívántak.” – fogalmazza meg *A bihari remete* befejezésekor.²⁸ Azt, hogy a magyar nyelv kifejezőképességéről elmélkedni különösen aktuális volt 1804-ben, jól bizonyítja a *Magyar Kurir*-ban ebben az évben megjelent pályatétel, amelynek címe: „A magyar nyelvnek kiműveléséről.” A legjobb választ Kulcsár Péter jutalommal honorálta. Az élénk érdeklődést 22 beérkezett pályamű mutatta, amelyek közül első helyre Kis Jánosét, a másodikra Pánczél Pálét sorolták. Utóbbi hosszan kitért az egyes nemzeti nyelvek szellemére, azaz sajátos jellegére, különböző európai (főleg francia) elméletekre hivatkozva.²⁹

Bessenyei is elmélkedik a nyelvek szelleméről, idéztünk az angol, a francia, a latin és a magyar nyelv eltéréseire vonatkozó gondolataiból. Érvelése azonban nem európai elméletekre támaszkodik, hanem elsősorban saját tapasztalataira, ahogyan *A Holmi* fordítási bírálati is. A nyelv sajátos természete koncepciójában korántsem zárja ki a nyelv fejlődésének lehetőségét, ugyanakkor szorosan összefügg a gondolkodás elsőbbségéről vallott elképzeléssel. Gondolataiból Bessenyei nem formál rendszert, sőt érvei között is az egyéni élményekre való hivatkozás a legfontosabb. Saját gondolkodásmódját, gondolatainak nyelvi megformálását említi példaként a nyelv fejlődésére:

... mivel egész fejem fordítás, nem tudván addig semmit míg Idegen Nyelvekenn nem tanultam, lehetetlen azoknak módját oly szorgalmasan el kerülni, hogy Írásomban újj szóllás' formáját ne találjanak azok, kik Franciaúl, Németül nem tudnak, mellyet magam észre nem vehetek.^{30*}

²⁷ Bessenyei, Gy. 1990. *Összes művei. Színművek*. Sajtó alá rendezte: Bíró, F. Budapest: Akadémiai. 694.

²⁸ Bessenyei, Gy. 1986. 474.

²⁹ A témáról lásd: Gáldi, L. 1975. A felvilágosodás magyar nyelvelméletének előzményei. In: Köpeczi, B., Sziklai, L. (szerk.) *Sorsotok előre nézzétek. A francia felvilágosodás és a magyar kultúra*. Budapest: Akadémiai. 229.

³⁰ Bessenyei, Gy. 1999. 213.

* A tanulmány a T 43374. sz. OTKA pályázat munkálatai során készült.

Verne Gyula regényes folyamai

Verne folyóinak legendárium

Ha körképet készítünk a Verne-regényekben szereplő folyókról, különös tekintettel azokra, amelyek kiemelkedő szerepet játszanak a cselekményben, és összevetjük a világ legismertebb nagy folyóival, meglepő eredményt kapunk: egyes folyamatok valóságos mitológiai hordalékot görgetnek magukkal, mások viszont soha nem szerepelnek. Rekonstruálva a folyók által felidézett mitikus motívumokat, különös világkép rajzolódik ki előttünk, amelyben a Duna kiemelt szerepet kap, az Orinoco, a Nílus, az Amazonas, a Gangesz (más fontos, legendás folyók mellett) döntően hangsúlyos, struktúra-alakító elemek, viszont a Rajna, sőt a francia folyók többsége is, említés nélkül marad. Mivel Verne világképében a földrajz, a domborzat, a tenger és a folyók, a sivatagok és a hegyek filozófiai jelentéseket szívnak magukba, érdemes közelebbről megvizsgálni, milyen képzeteket társít a regényíró a szemében fontos, műveiben kiemelten szerepeltetett vizekhez, és vajon miért kezeli olyan mostohán Európa egyik fontos folyóját, a Rajnát, és miért nem említi Franciaország nagy folyóit?

Bármilyen feltevést kockázatos lenne előre bocsátani, mielőtt az említett folyók regénybeli funkcióját és szöveggörnyezetét nem tekintjük át, legalább vázlatosan. Előbb az Európán kívüli folyók néhány jellemző vonását gyűjteném össze: az Orinoco címadó jelentőségű *A gögös Orinoco*¹ (*Le superbe Orénoque*, 1898) című regényben, amely egy folyami utazás története a *Simon Bolívar*ról elnevezett hajó fedélzetén, és ahol Verne a folyót egyenesen a földi Paradicsomból eredezteti, mondván, hogy Kolumbusz Kristóf úti krónikája szerint onnan ered a folyó, bár egy másik legenda El Doradóig vezeti vissza a forrását.²

A Nílus mesés eredetét az *Öt hét léghajón* (*Cinq semaines en ballon*, 1863) című regény II. fejezetében adják elő a felfedezőútra indulók, később pedig részletesen beszámolnak a korábbi, sikertelen afrikai expedíciókról, amelyek hatvan

¹ Az évszám a francia cím után a franciaországi első kiadásra utal. Mivel sok magyar fordítása létezik a Verne-regényeknek, az idézett fordítások adatait mindig külön megadom.

² Verne, Gyula. 1998. *A büszke Orinoco*. Budapest: Unikornis. Ford. Majtényi, Z. „Az Orinoco a földi Paradicsomban ered”, írta hajdan egyik úti jelentésében Kolumbusz Kristóf. (29. o.) Ugyanott (30. o.) több legendát is felsorolnak, amelyek viszont Eldoradóig viszik vissza az Orinoco folyását, de ezeket mint meséket adja elő a narrátor. Végül (31–32. o.) az elbeszélő az Orinoco hihetetlen dimenzióit felsorolva sejteti, hogy az Orinoco legendák nélkül is jogos büszkesége a venezuelai patriótáknak. Tudományos forrásként az egyik beszélgető Élisée Reclus munkáit említi, amelyekből Verne maga is sokat merített földrajzi és történeti leírásaihoz.

századon keresztül képtelenek voltak eljutni a Nílus titokzatos forrásáig.³ A nagy felfedezés ünnepélyesen megtörténik a regényben, egyetlen mondattal kapcsolva össze a kérdéses forrást és a Földközi-tengert, amelynek végtelenségébe a Nílus majd beleolvad.⁴

A *Jangada* (La Jangada, 1881) középpontjában az Amazonas áll, amelyet az I. rész 5. fejezetében Benito úgy mutat be Manoel Valdeznek, mint a világ legnagyobb folyóját, és miután felsorolja minden adatát, a világ legcsodálatosabb és legszélesebb hidrográfiai rendszerének minősíti: „Íme a világ legnagyobb folyama – mondá másnap Benito Valdez Manoelnek.” Ehhez a kijelentéshez ugyan egy lábjegyzet rögtön hozzáfűzi, hogy „akkor, mikor e történet játszik, csakugyan az Amazont tartották a legnagyobb folyamnak. Az azóta történt kutatások és utánjárások azonban bebizonyították, hogy a Nílus és Misszuri-Missziszippi még hatalmasabb.” Ennek ellenére megőrzi mitikus dimenzióját a folyó, amelynek végtelenségét előbb a horizonttal szemlélteti a beszélő, majd hatalmas, önálló univerzummá tágítja: „S mint valami óriási ér millió izma, egész mentében, északról és délről több mint kétszáz mellékfolyó szakad belé, melyeket ismét megszámlálhatatlan vízgyűjtő patak, ér és árok táplál, melyek közt még mindig nem egy van olyan, hogy Európa legnagyobb folyamai elbújhatnak mellettük.”⁵

A *Nyolcvan nap alatt a világ körül* (Le Tour du monde en 80 jours, 1873) a Gangeszt helyezi többször is az események középpontjába. Abból a (XIV.) fejezetből, ahol az alcím szerint *Phileas Fogg befutja a Gangesz csodás völgyét, de arra sem kíváncsi*, érdemes felidézni a Gangesz forrására vonatkozó részt, ahol Verne újra hivatkozik a folyók túlvilági eredetére, mondván, hogy tudvalevő, miszerint a Ramajana legendái szerint a Gangesz az égben fakad, és onnan Brahma segítségével ereszkedik le a földre.⁶

Lehetne még szaporítani a példák számát, de itt talán már indokolt megelőlegezni azt a feltevést, hogy Verne regényeiben a folyamatok a végtelenség és a sza-

³ Verne, Gyula. 1874. *Öt hét léghajón*. Budapest: Franklin-társulat. (első magyar kiadása, fordító megjel. nélkül, 1874.) Ld. a XVIII. fejezetben Fergusson szavait: „Holnap, barátim, ha a szél kedvez, egyenest északnak utazunk, és lehet, hogy felfedezzük a Nílus forrásait, amelyeket már olyan régóta hiába keresnek. Olyan közel a nagy folyó forrásaihoz – én nem tudok aludni.” id. kiad. 133. o.

⁴ Kicsit később ugyancsak Fergusson pillantja meg először a folyót: „Nézzétek, – kiáltá – odanézzetek barátim! Az arabok elbeszélései helyesek. Ők egy nagy folyóról beszélnek, melybe az Ukeréwe-tó üríti ki észak felé vizeit. Lám, e folyó létezik, itt van alattunk, és oly gyorsasággal zuhan a szikla medrébe, mely vetekedik a mi sebességünkkel. És a víz, mely lábaink alatt elrohan, bizonyára a Földközi-tenger hullámaival vegyül össze: ez itt a Nílus!” Verne, Gyula. 1874. 134. o.

⁵ Verne, Gyula. 1874. 46. o.

⁶ Verne, Gyula. 1875. *Nyolcvan nap alatt a föld körül*. Budapest. ill. Verne, Gyula. 1875. *Utazás a Föld körül 80 nap alatt*. Budapest: Franklin-Társulat. Ford. Csatlós, J. (Unikornis-reprint kiadás, 2002.). A Gangesz isteni eredetéről ld.: Verne, Gyula. 1875. (reprint) 84. o.

badtság érzetét keltik, egyúttal a múlt felé kitágítva az elmesélt történet keretét, felvetik az eredet, a származás, az ősök (apa) és a kezdetek kérdését, amelynek kutatására a hősök útra kelnek. A természet végtelen erőiként a vizek nem elenségei a hősöknek, hanem ellenkezőleg: Nemo kapitány a tenger alatt tud új életet kezdeni, Sándor Mátyás és Bruckmann Marcell (*A Bégum ötszáz milliója, Les Cinq cents millions de la Bégum*, 1879) patakok, ill. egy vízesés segítségével szabadulnak ki, hogy megmentse az emberiséget. Az áttekintés során a francia folyók mellett egyetlen nagy hiányt találtam a nagy folyamok mitológiájának körében: a Rajna az, amelyik hangsúlyosan sehol sincs említve, holott az európai folklórban és irodalomban legalább akkora legendáriuma van, mint a Dunának. Ennek a hiánynak a jelentését legjobban talán épp Európa e két nagy folyamának, a Dunának és a Rajnának az ellentétpárjával lehet jellemezni Verne regényeiben. A Duna ugyanis szintén központi szerepet kap több Verne-műben, méghozzá olyan képzeteket társítva a folyóhoz, amelyek előkelő helyet biztosítanak neki a mitikus földrajzi fogalmak és jelenségek között. Elsősorban a kései, 1885 és 1901 között írt regényekben szerepel a Duna: a *Sándor Mátyás (Mathias Sandorf)*, 1885) nyilvánvalóan a szabadságharc nyugati visszhangjának megfelelően szabadsághősként mutatja be a magyarokat, akik a romantikus szemléletnek tetsszően életüket is kockáztatják mások kiszabadításáért épp úgy, mint saját szabadságukért és az igazság győzelméért. Az 1892-es *Várkastély a Kárpátokban (Le Château des Carpathes)* kevésbé történeti alapon, inkább a hiedelmek és babonák földjeként láttatja Erdélyt, de ebben is dominál az igazság keresése, ezúttal egy szenvedélyes, síron túl is tartó, halálon is győzedelmeskedő szerelmi történet keretébe foglalva. Ebben a történetben a technikai találmányok (a hang- és képrögzítés megvalósításának elképzelése) mellett az örült, tudását a rombolásra használó tudós, Orlik figurája is központi jelentőségű, de a vizek itt is szabadító szerepet játszanak. A harmadik, hangsúlyosan *dunai* regény a Verne-életműben a *Storitz Vilmos titka (Le Secret de Wilhelm Storitz)*, 1898), ahol az előbbi regény mindkét fő témája (szenvedélyes szerelem és örületbe átcsapó tudomány) belefőnik a folyót a történetbe beleszővő eseménysorba. Végül a negyedik, már poszthumusz kiadású regény központi szervező elve a dunai utazás, és a címében is kiemeli a Dunát: a korábban *A dunai hajós (Le Pilote du Danube)*, 1908) címen ismert, majd egy újabban felfedezett kéziratnak hála, új formában és új címmel megjelent *A szép szőke Duna (Le Beau Danube jaune)*, 1988),⁷ egy folyami utazást

⁷ A regény eredeti változatának tekintett szöveget 1988-ban adta ki a megtalált kéziratok alapján a Verne-társaság (Société Jules Verne), azóta már zsebkiadásban, népszerű olcsó sorozatokban is közkézen forog. Sok szempontból érdekes összevetni ezt a változatot a korábbi, valószínűleg Verne fia által átdolgozott regénnyel, a *Dunai hajóssal*, de a Duna, mint a cselekmény előrehaladásának szervező elve mindkét változatban megmaradt az epizódok központi tengelyének.

mesél el a Duna eredetétől egészen a Fekete-tengerig, bűnüggyel, folklórral és szerelmi történettel kombinálva az úti beszámolót. A Verne-életmű egyik kiváló ismerője, a nantes-i Verne-múzeum igazgatója, Jean-Paul Dekiss jogosan említi az előbbi négy, általa *dunai* regénynek nevezett művel kapcsolatban a halál és a szerelem motívumainak összefonódását,⁸ amelyet a századvég több áramlatával (elsősorban Freud és a pszichoanalízis jön szóba) párhuzamosan Verne is ábrázolt regényes formában. Dekiss a Styxen tett ókori utazással, a halál felé tartó végső úttal és számadással látja rokonnak ezt az útiregényt, amelynek a Duna folyása ad mitikus keretet. A négy, hagyományosan dunai regénynek nevezett mű mellé jogosan oda lehet még állítani egy ötödiket is, ahol ugyan a szerelem és halál motívuma nincs jelen, viszont a Duna fontos szerephez jut: ez a *Kéraban, a vasfejű* (*Kéraban-le-Têtu*, 1883).⁹

Kétségtelen, hogy Verne regényei sokkal mélyebb rétegeket rejtenek magukban, mint amit az ifjúsági szerzővé degradált író szövegei első olvasásra sejtetnek. A Verne-szakirodalom több kiváló műve rámutat a regények izgalmas mélylélektani és filozófiai rétegeire, titkos jelentéseire. Michel Serres és Simone Vierendeennes egyenesen az emberiség nagy mítoszainak újraírásaként értelmezik Verne nagy regényeit. Ebben az irányban szeretnék én is kísérletet tenni a folyók képzetkörének meghatározására, és azt bizonyítani, hogy a folyamok és hegyi zuhatagok a szabadság és a megmenekülés (sikeres szökés) képzetéhez kapcsolódnak minden fontos regényben. Elsőként a *Sándor Mátyás* egyik epizódját idézném, ahol a Duna és a Foiba nevű hegyi patak teszi lehetővé, hogy a főhős kiszabaduljon a pisinói börtönből, és eljusson az Adriai-tenger partjára, ahol aztán álnéven, Antekirtt doktorként megalapítja utópikus államát, Antekirttát. A regény eredeti kiadásának (Hetzl et Compagnie, Paris, 1885) rajzai¹⁰ külön kiemelik ezeket a szabadulási epizódokat, amelyek az olvasó emlékezetében szorosan kapcsolódnak így a hős megmeneküléséhez és sikeresen újrakezdett szabad életéhez.

Ha a *Sándor Mátyás* cselekményében fontos szerephez jut a Duna és a Foiba, a *Bégum 500 milliója* kulcsfontosságúnak állítja be Bruckmann Marcell szökésének történetében azt a mozzanatot, amikor a mérnök az Acélvárosban, már

⁸ Itt Jean-Paul Dekiss előadására hivatkozom, amely a budapesti Francia Intézetben szervezett Verne-kerekasztalon, 2005-ben hangzott el. Ennek írott változatából (a programfüzetből) idézek: „Il est étonnant de voir à quel point les quatre romans danubiens ont une forte unité d'inspiration que Jules Verne concentre sur le thème de l'amour et de la mort. Dans les mêmes années, le thème de l'amour et de la mort est l'un des sujets de réflexion du neurologue viennois Sigmund Freud, sujet qu'il formalise par ses écrits sur Eros et Thanatos.”

⁹ Verne, Gyula. 1884. *Kéraban, a vasfejű*. Budapest: Franklin-Társulat. Ford. György, A., Illyésy, P. A regénynek van egy újabb fordítása, *A makacs Keraban* címen (Budapest: Móra. 1961. Ford. Réz, P.), de én az előbbi magyar változatot karakteresebbnek találom.

¹⁰ Benett 111 rajza, amelyet a magyar Franklin-kiadás átvett.

halálra ítélt fogolyként, félelmetes őrei társaságában kószál, és eközben észrevesz egy kis patakot, majd azt követve felfedez egy vízesést: „Tovább sétálva, a kis patakhoz ért, melynek vize tíz-tizenkét kanyarulat után, a kertből egy csatornán ömlött ki, a hová vízesésbe zuhant le. – Vajjon hová vezet e csatorna? – tündődött Marcell magában. – Bizonyára ki a szabadba. De nincs-e vasrostéllal elzárva? Hihető. – Eh. Aki mit sem kockáztat, nem is nyerhet semmit.” Nem alaptalan a főhős reménykedése, mert ahol Vernénél patak folyik, ott út vezet a szabadba, és bár Marcell kételyei nem alaptalanok – csakugyan talál egy vasrácsot a vízesésből alázuhanva –, de azt két kézzel ki tudja tépni, és végül kiér a szabadba. Így nemcsak ő menekül meg az örült német Shultze Acélvárosából, hanem meg tudja menteni az Amerikában alapított Frankvárost, és talán az egész emberiséget, a tébolyult tudós bosszúszomjától. A víz tehát Ariadné-fonalként vezeti ki mindkét hőst a fogságból és a biztos halálból, amit az utóbbi regényben is megerősít egy illusztráció, ugyancsak Benett rajza, ahol azt látni, amint az öntudatlan Marcellt magával sodorja a víz árja a szabadság felé.¹¹

A folyókhoz társított képzetek, és a vizeknek a meseszövésekben betöltött szerepe Vernénél tehát egyértelműen kötődik részben az ősök, a kezdetek felkutatásának vágyához, részben a szabadsághoz, amelyet a megmenekült hősök nem csupán saját boldogságuk érdekében használnak fel, hanem nemesebb emberbaráti célok elérésére is. Az eredet a nagy folyamok esetében gyakran kapcsolódik isteni akarathoz és rendeléshez, amely a folyókat különleges életerővel ruhazza fel, és segítségükkel a hősök a legreménytelenebb helyzetekből is találnak kiutat.

A Duna, mint összekötő kapocs Európa és a Kelet között

A Duna vernei mítosza laikusabb az eddig említettekénél, mert a legendák helyett a tudományos tényállás mellett foglal állást, viszont a többi képzethez társít egy új eszmét, azt az európai irodalomban toposzként kezelt tulajdonságot, hogy a folyó több országot összekötve, jelképes, nemzetek feletti kapcsolatot alkot Európa különböző részei között. Itt Verne csupán támaszkodik az európai és francia hagyományra, de – két változatban létező – *dunai* regényében szervező elvvé teszi a víziutat, mivel a hét ország, amelyen átfolyik, Nyugattól Közép-Európán át a Balkánig vezeti a derék hajóst, Borus Demetert. Verne nemcsak a történeti utalásokban és földrajzi leírásokban emeli ki a Duna jelentőségét, de alkalomadtán hasonlataival is alátámasztja a Duna nagyszerűségét. A kezdő jelenetben, a Dunai Liga díjkiosztásán, ahol az ismeretlen magyar, Borus Demeter elnyeri az első díjat, a pohárköszöntőket így kommentálja: „A hallgatóság, talán mondani sem

¹¹ Benett illusztrálta a regény első kiadását, akárcsak a *Sándor Mátyás* első kiadását. Ld.: id. kiad. 117. o.

kell, követte Miklóssi elnök példáját. A palackok tartalmát a poharakba, a poharakét pedig a torkokba öntötték, éppen olyan játszi könnyedséggel, mint ahogyan a nagy folyam és mellékfolyóinak vize a tengerbe folyik.”¹²

Arra, hogy a Duna-mítosznak ez a változata már létezett Verne előtt, egyetlen példát hoznék a francia romantikus költészetből, Victor Hugóét, aki már korábban megfogalmazta, hogy az teszi igazán hatalmassá a Dunát, hogy összeköti Nyugatot és Keletet. Az 1829-es *Keleti énekek (Orientales)* 3552.–3575. soraiban Hugo is a tenger metaforájához nyúl, hogy érzékeltesse a Duna nagyságát: a folyó habjai a viharos tengeri árhoz hasonlítanak, és végtelensége csak az óceánéhoz fogható.¹³

Ez a nemzetköziség, az összekötő folyam funkciója uralja a Dunáról kialakított képet, annyira, hogy Claudio Magris, aki egész monográfiát szentelt ennek a kérdésnek¹⁴, egyértelműen a szomszédos országok közti barátság jegyében tekintti át, és a víz folyását követve meséli el a környező népek történetét. Amennyiben a Duna az európaiság, az országhatárokon átívelő emberség és barátság jelképe, a Rajnát viszont éppenséggel a germánok nemzeti folyójának tekintik, amelyik a Nibelung-ének óta a németiség és a német egység szimbóluma. Ebből az ellentétpárból lett toposz a Duna nemzetfeletti jellege, amely az olvasztótégely, a keveredés, az eszmék és nyelvek, emberek, és áruk cseréjét idézi fel, (a dunai konföderáció politikai eszméjével összefüggésben), ezzel szemben viszont a Rajna, mint a germánok összetartó erejének jelképe került bele az európai gondolkodásba.

¹² Verne, Gyula. 1955. *A dunai hajós*. Budapest: Móra Könyvkiadó. Ford. Bartócz, I. 3. o.

¹³ Néhány sor az említett részből az (egyelőre lefordítatlan) eredeti változatból, ahol a költő előbb a folyamot magát szólaltatja meg, majd hosszú kommentár-sorral szemlélteti valóságos és jelképes kiterjedését:

„Car je suis le Danube immense.
(...)
Certes, on peut parler de la sorte
Quand c'est au canon qu'on répond ;
Quand des rois on baigne la porte,
Lorsqu'on est Danube, et qu'on porte,
Comme l'Euxin et l'Hellespont,
De grands vaisseaux au triple pont ;
(...)
Qu'on a, comme une mer, sa houle ;
Quand sur le globe on se déroule
Comme un serpent, et quand on coule
De l'Occident à l'Orient !”

¹⁴ Magris, C. 1987. *Il Danubio*. Milano: Garzanti. magyar ford.: *A Duna*. Budapest: Európa. 1992. (fordította Kajtár Mária és Komlósi Éva)

Verne is valószínűleg azért idegenkedik a Rajna szerepeltetésétől regényeiben, mert nem tud azonosulni azzal a német, sőt germán mondanivalóval és képzetvilággal, ami a folyóhoz kötődik.

Ismét Magrist idézem, aki a két folyó szimbolikus ellentétét ebben a sok százéves kultúrtörténeti különbségben látja: „A Nibelung-ének óta méregeti egymást s vetekszik a Rajna és a Duna. A Rajna Siegfried, a germán erény és tisztaság...”¹⁵

(...) „Így lett a Rajna: a germán erény és tisztaság (Siegfried), lovagi vitézség, hűség jelképe, viszont a Duna: Pannónia, Attila birodalma, keleti (népvándorlás) árja, amely az eposz végén elsodorja a germán értékeket; szimbolikus összefüggésekben a Duna gyakran testesíti meg azt, ami a német embernek visszatetsző s vele homlokegyenest ellenkező; a Duna az a folyó, amelynek partján a legkülönbözőbb népek találkoznak és keverednek egymással – míg a Rajna egészen más: ő a germán faj tisztaságának mitikus őrizője. A Duna Bécs, Pozsony, Budapest, Belgrád és Dacia folyója, a kötelék, amely átszeli és – mint egykor a tenger a görög világot – összetartja a Habsburgok Ausztriáját, a birodalmat, melyet a mítosz és az ideológia egy sokszínű, nemzetek fölötti koiné szimbólumává tett, ...(...) A Duna a német-magyar-szláv-román-zsidó Közép-Európa, amelyet polemikusan szoktak szembeállítani a germán *Reich*-hel: nemzeteken túli, »hinternacionális« egyetemesség, ahogy a prágai Johannes Urzidil mondta róla elragadtatva.”¹⁶

Verne olyannyira érzékeny a Duna közép-európai összekötő kapocs-szerepére, hogy még a Monarchia országainak egymáshoz való viszonyát is aprólékosan igyekszik bemutatni forrásai alapján. Legjellemzőbb képet erről a már említett *Dunai hajósban* ad, politikai felhangokkal, korábban (1892) viszont (*Várkastély a Kárpátokban*) nagyobb hangsúlyt helyezett a helyi hagyományokra:

Erdély az Osztrák-Magyar Monarchia érdekes darabkája. Maga e név magyarul „erdővidék”-et jelent, északnyugaton Magyarország, délen Havasalföld, keleten Moldva határolja. Területe hatvanezer négyzetkilométer, vagyis hatmillió hektár – körülbelül Franciaország egykilenced része –, amolyan Svájc-féle, csak felével nagyobb a helvét földnél, de lakossága nem több. Erdélyt, a szépen művelt fennsíkok, dús legelők, szeszélyes futású völgyek és égbe nyúló csúcsok földjét a Kárpátok eruptív eredetű elágazásai csíkozzák, és számos folyóvíz barázdálja, ezek azután a Tiszát és a büszke Dunát duzzasztják, s ennek Vaskapu nevű szurdoka – néhány mérfölddel délebbre – a Balkán hegység szorosát zárja le Magyarország és az oszmán birodalom határán.¹⁷

¹⁵ Magris, C. 1987. 26. o.

¹⁶ Magris, C. 1987. 27. o.

¹⁷ Verne, Gyula. 1974. *Várkastély a Kárpátokban*. Budapest: Móra Könyvkiadó. Ford. Gellért, Gy. 2–3. o.

A folyók színszimbolikája

A magyar népköltésben és költészetben a Tisza szőke, Vernénél a Nílus fehér és kék, a Duna viszont mindenütt azóta egyetemesen kék, hogy 1867-ben egy Karl Isidor Beck nevű osztrák költő fűzfapoéta verset írt róla. Becknél minden különösebb magyarázat nélkül csalogányok dalolnak a kék színű vízen, de mivel a gyatra verset maga Johann Strauss zenésítette meg, a kékség állandó jelzőként hozzátapadt a Duna képéhez.¹⁸

Kérdéses, hogy Verne vajon miért változtatott pályája végén a folyó színén, hiszen az újabban előkerült változat címében kiemelten a *sárga* (szőke?) jelző szerepel. Az kizárt, hogy tévedésről lenne szó, és Verne összekeverte volna a magyar folyókat, a Tisza szőkeségét ajándékozva a Dunának. Annál is inkább, mert egy másik regényében idézi a Duna kékségéhez fűződő közhelyet, de csak azért, hogy kétségbe vonja és ironizáljon rajta. Egyik utolsó regényében vitatja a Duna színét: *Storitz Vilmos titka* (*Le secret de Wilhelm Storitz*, 1910), ahol Vidál Márk meghívja öccsét, Henryt, aki Párizsban lakik, hogy látogassa meg őt Zimonyban, ahol nősülni készül. Henry postakocsin megy Bécsig, de onnan egy Dorottya nevű áru- és személyszállító hajóval utazik tovább a Dunán, és részletesen leírja, mit lát hajóútja alatt. A valószínűleg útleírásokból merített Pozsony-látkép mellett itt található a Duna színéről az előbb említett gunyoros megállapítás: „A hajó orra tajtékozva hasította a híres »kék Duna« szürkés habjait. Mert a csúnya idő miatt a sokat emlegetett kék szín helyett bizony inkább szürkésbarna volt a folyó.”¹⁹

Egyelőre csak feltevésekbe bocsátkozhatom a pálya végén írott regényekben felbukkanó *sárga*, *szőke* jelző jelentésére vonatkozóan, de azt tartom a legvalószínűbbnek, hogy Verne tudatosan játszott rá már a mű címében a Strauss-keringő által népszerűsített közhelyes kékség cáfolatára, ami a regény keletkezésekor (az 1880-as években) akár figyelemfelkeltő tényező is lehetett. Erre utal Verne kiadójának, Hetzelnek egy Droz-hoz intézett feljegyzése 1911-ből, ahol arra hivatkozik, hogy azért kell megváltoztatni a címet, kihagyva belőle a színt, mert a posztumusz kiadás idejére ez az aktuális célzás elévült, sőt avittnak hatna. Ugyanakkor említi, hogy Verne szívesen tréfálkozott baráti körben arról, hogy a Duna szép ugyan, de annyi törmelékot sodor magával, hogy kék nem lehet.²⁰ Itt tehát Verne közismert játékos kedve alakíthatta poénná az eredeti változatban a címet, amit az átdolgozásban eltüntettek, majd a kézirat alapján újabban helyreállítottak.

¹⁸ Tímár, Gy. 1988. *A Duna titkai*. Budapest: Móra. 114–115. o.

¹⁹ Verne, Gyula. 1933. *Storitz Vilmos titka*. Budapest: Franklin-társulat. Ford. Dánielné Lengyel, L. 16. o.

²⁰ Hetzel feljegyzését Olivier Dumas idézi a regény zsebkiadásának előszavában. Ld. Paris: Gallimard, Folio. 11. o. és a hozzátartozó jegyzet.

Természetesen a Duna esetében is gondosan felderíti Verne az eredet kérdését, egyaránt ismertetve a legendát, és az időközben tudományos pontossággal kikutatott igazságot:

Kétségtelen, hogy a Duna, vagy ahogyan a régiek nevezték, az Ister, a badeni nagyhercegség területén ered. A földrajztudósok szerint a folyó a keleti hosszúság 6° 10'-e és az északi szélesség 47° 48'-e alatt ered. Ez a meghatározás azonban, ha egyáltalán helytálló, csak a fokpercekig pontos, de a másodpercekig már nem, ami bizonyos eltérést eredményezhet. Márpedig a terv szerint a horgot pontosan azon a helyen kell bevetni, ahol a Duna első cseppje megindul a Fekete-tenger felé.

Egy monda szerint, amelyet hosszú időn át földrajzi meghatározásként fogadtak el, a Duna egy kert – a Fürstenberg hercegek kertje – közepén ered. (...) Nem, a nagy folyam igazi forrása nem itt van. Ma már tudjuk, hogy a Duna két patak: a Brege és a Brigach egyesüléséből születik. Ez a két patak 875 méterről csörgedezik le a Fekete-erdőn keresztül. Vizük Donaueschingennél, néhány mérfölddel Sigmaringen felett egyesül és itt kapja a Donau, magyarul a Duna nevet.²¹

A Duna így egyesíti magában az emberiség nagy folyamairól alkotott Verne-kép minden fontos elemét: eredete legendák nélkül is sokatmondó, országokat egybekötő medre pedig előbb a Monarchia képét, tágabb összefüggésben viszont egész Közép-Európa és Európa problematikáját magával görgeti. Ezt a sok évszázados hagyományokra támaszkodó szimbolikát Verne minden szempontból kiaknázza, regényes történetekkel gazdagítja, a színre nézve pedig játékos kedvének enged szabad folyást. A rövid áttekintést mégsem Ilja Bruscs, alias Borus Demeter kalandjaival zárnam, hanem egy másik, korábbi Verne-regény, a már idézett *Kéranban, a vasfejű* (*Kéranban-le-Tétu*, 1880) egyik részletével. Itt olvasható több érzékletes leírás a Duna-kanyarról (Galác táján), majd a tengerbe ömlő Dunáról. A dúsgazdag Kéranban, aki nem hajlandó egy általa igazságtalannak tartott, bár összesen 2 krajcárnyi révadót megfizetni a Boszporuszon való átkelésért, holland barátja, Van Mitten társaságában kocsival megkerüli a Fekete-tenger mellékét, és a Duna torkolatát is érinti eközben. (I. rész, 6. fejezet) Dobrudzsa táján járnak: „Ez a vidék olyan, mint egy félsziget a Duna egyik nagy kanyarulata által képezve, mely miután északnak Galatz felé folyt, visszatér kelet felé a Fekete-tengerbe, melybe több ágra oszolva ömlik.”²² Az alapos földrajzi leírás után a narrátor dicsérni kezdi a vidéket: „A jó tartomány, így nevezik a törökök ezt a termékeny vidéket, melyben a föld azé, ki azt legelőbb birtokba veszi.”²³ Mivel sík vidékről van szó, kényelmesen utaznak, és van idejük megvitatni a Duna-delta táján a nevek eredetét is, ami Verne kedvenc témái közé tartozik:

²¹ Verne, Gyula. 1955. *A dunai hajós*. 14–15. o.

²² Verne, Gyula. 1884. *Kéranban, a vasfejű*. 67. o.

²³ Verne, Gyula. 1884. 68. o.

Mondani sem kell, hogy a Duna nevének eredete, mely annyi tudományos vitatkozásra adott már alkalmat, földrajzi vita tárgyává lett Kéraban és Van Mitten között. A görögök Heziodos idejében – Ister vagy Hister név alatt ismerték; a Danuvius nevet római katonák hozták be, és mint a Caesart, e kiváló folyót is e néven nevezték, mely a thrákok nyelvén *vizest* jelent. Vajjon a keltáktól vagy a szanszkrit nyelvből, a zendektől vagy görögöktől kapta-e nevét; hogy Bopp tanárnak volt-e igaza, vagy Windishmannak kik e felett vitatkoztak: mindezt megvitatva, Kéraban úr azzal hallgattatta el társát, hogy a Duna szót a zend *asdanu*-tól származtatta, mely gyors folyót jelent.²⁴

A Duna tehát, melynek forrását *A dunai hajós* deríti fel, még a név etimológiáját tekintve is foglalkoztatja Verne utasainak képzeletét, és ezt a folyót több regényben, sok oldalról megközelítve, komoly viták tárgyává teszi. Külön tanulmányt érdemelne Verne viszonya Franciaországhoz, a francia tájakhoz és folyókhoz, szem előtt tartva, hogy Európát mindig az utazó vagy a kívülálló szemével írja le. A francia vidéknek és folyóknak talán azért szentel viszonylag olyan kevés figyelmet, mert az egzotikum vonzotta mindenek felett, és saját hazáját túl jól ismerte ahhoz, hogy idegen szemmel közeledjen hozzá. A többi európai országot már regényes képzelete távolából írta le, írásos források alapján, egzotikus vonásokkal ruházva fel őket. Verne vizeinek világában természetesen a tenger játszsza a főszerepet, de a *Rendkívüli utazások* regényeinek bonyolult rendszerében előkelő helyet foglalnak el a folyamok is, köztük a Duna. Ezúttal csupán a folyók vonatkozásában igyekeztem vázlatosan áttekinteni Verne szemléletét, különös tekintettel a magyar szempontból kivételesen érdekes Dunára.

²⁴ Verne, Gyula. 1884. 70. o.

Az igazság margójára

avagy a krimi dekonstrukciójának szemiotikai modellje

A krimi az a *par excellence* szemiotikai tárgy, amely magát a megismerést és a megértést modellálja, s mint olyan, minden kommunikáció prototípusa. Episztemológiai modellként leírja, miként alkotnak benne a jelek rendszert, és miféle logikai műveleteken keresztül társulnak e rendszerhez jelentések. Ugyanakkor ontológiai modell is, amennyiben benne a megismerés mindig az igazságra irányul. A krimi tehát közvetve annak jele, amit a társadalom az igazságról, illetve a hatalmi gépezetről gondol. Különböző műfajváltozataiban képes pontosan megjeleníteni azt, hogy az adott társadalmi formáció milyen filozófiai (ideológiai) előfeltevésekkel rendelkezik az igazságot illetően. Közvetlenül pedig *autotelikus törvényjel*, önmaga jele, saját magára utal, mint műfajra. E belső és külső jelszerűségből az következik, hogy a krimi rendkívül pontosan kódolható és kódolandó. Tzvetan Todorov szerint sikere éppen abban áll, hogy teljesíti azokat a szigorú (műfaji) előírásokat, amelyek létrehozzák. Vagyis a krimi – szemben például a regénnyel és más, irodalmi műfajjal – akkor jó, ha a műfaj szabta előírásoknak minden elemében megfelel, azaz megtalálható benne a krimi-struktúra összes konstituense, a bűntett, a gyilkos, a bűn körüli rejtély, a nyomozó, a nyomozás, a bűnjelek, a feszültség stb.

Szemiotikailag, vagyis mint műfaj, a krimi óhatatlanul kijelöli a kommunikációnak azt a speciális terét, nevezetesen az irodalmi kommunikációt, amelynek rendjén rendszerint kívül reked, – mivel populáris –, viszont annak hierarchiáját éppen kívülmaradása által teremti mindig újra és újra. Tehát a krimi az irodalom rendjében éppen oly módon működik, ahogyan a benne megjelenített államapparátus, a rendőrség, amelynek egyetlen célja a rend helyreállítása, a szabálytalanságok megszüntetése, a háborús gépezet leállítása.

Todorov kijelentése, hogy ti. a krimi „jól illeszkedik saját műfajához”, ill. „nem hágja át a műfaj szabályait” ellentmond minden műfaj *sui generis* törvényének, amely éppen azt mondja ki, hogy a műfaj lényege az áthágás. Ahogy Jacques Derrida fogalmaz:

Mihelyt azt a szót halljuk, hogy műfaj, [...] mihelyt megkíséreljük elgondolni, valamiféle korlát jön elő. S amikor korlát jelenik meg, nem kell sokat várni a normára és a tiltásra sem: „kell”, „nem kell” – mondja a műfaj, a műfaj szó, a műfaj alakja, hangja vagy törvénye.

E tétel többé-kevésbé a romantika óta érvényben van, de Todorov szerint csupán a magas irodalomra vonatkozik, hiszen, „minden nagy könyv két műfajt, két szabályrendszert teremt egyszerre: azt, amit áthág, és azt, amit létrehoz.” Todorov

és vele a 70-es 80-as évek különböző francia kritikai iskolái – pl. a Gérard Genette-i poétika –, nem kísérelték meg a tömegirodalom rendszerszerű vizsgálatát, inkább megmaradtak az irodalmiság metafizikus Szépség-fogalmánál, s általa azoknál a nyelvi, stílusbeli, morális és más előfeltevéseknél, melyek megtartották a fogyasztási (tömeg) irodalmat minor, ill. „para” pozíciójában.

Márpedig a műfaj Derrida által definiált *sui generis* törvénye, amely szükség-szerűen illeszkedik bele a metafizika dekonstrukciójának gondolatába, éppúgy érvényes a krimire, a para-irodalom e *par excellence* műfajára is, mint a magas irodalom műfajaira, amelyeknek legfőbb jellemzője éppen az, hogy átmenetek. Erre utal a krimi XX. századi fejlődése is, amelynek legfőbb jellemzője, hogy nemcsak a már kódolt irodalmi, ill. nem-irodalmi mezőkön belül zajlik (ahogy a magas irodalom esetében), hanem a territóriumok között is, eszerint az irodalmi és a nem-irodalmi kommunikáció kódjai a krimiben folyton keverednek. Ez az oka annak, hogy bizonyos krimiket újra- és újraolvasunk, míg mások, melyek éppúgy teljesítik a műfaj strukturális előírásait, egyetlen olvasás után feledésbe merülnek. Ebből az következik egyrészt, hogy az ilyen *elemi* szinten létrejött megfelelés nem jelent feltétlenül műfaji megfelelést, hiszen ez utóbbi alapvetően a befogadói elvárásnak a függvénye (ez a kérdés szükségszerűen visszavezet a *miért tetszik?, miért szép?* kérdéseihez, s előre vetíti azt a víziót, ahogyan egy esetleges paradigmaváltás újrarajzolná – az Érdek égíse alatt – az irodalom térképét...). Másrészt az, hogy a krimi is éppúgy a túlzásból, a határsértésből él, mint más irodalmi műfajok.

De vizsgáljuk meg közelebbről e két elmozdulást (valamivé válást vagy deterritorializációt), amely a területeken belül, illetve a területek között megy végbe. Kiindulópontunk a kriminek az a kettős szerkezete, amit először az újregényíró Michel Butor írt le *Időhasználat* című regényében. Eszerint minden krimiben, kiváltképpen a krimi klasszikus formájában két történet helyeződik egymásra: az egyik „a gyilkosság története”, vagyis annak története, ami valójában történt, mindig hiányzik, míg a másik, a nyomozás története, a jelek megértésének a története, amely éppen az első történet hiányát igyekszik pótolni. Agatha Christie, Conan Doyle vagy Edgar Allan Poe, de igen ismert francia krimiszerzők – Gaboriou, Gaston Leroux és Maurice Leblanc – is erre a sémára építették fel történeteiket. Miután körmönfont szemiotikai műveletek nyomán a detektív rekonstruálja a hiányzó első történetet, leleplezve ezzel a bűnöst, minden helyreáll: a tudatlanság helyét a tudás foglalja el, a rendetlenség helyébe rend lép, a rejtélynek betudható homály végül világos átlátszósággá válik. A szent és sérthetetlen igazság feltárással ugyanis a világ újra koherens, rendezett, érthető, olvasható, igaz és biztonságos lett. E sommás leírás tudatosan nem számol a stílussal, mert egyetért Gilles Deleuze azon gondolatával, hogy „az efféle irodalomban a stílusnak tökéletesen áttetszőnek, nem létezőnek kell lennie”. Valóban, a krimi nem annyira stílusával, mint inkább a rejtélyt megoldó logikai levezetés mikéntjével jellemezhető, azzal, ahogyan kitermeli, létrehozza az igazságot. Tudjuk,

az igazság keresésének két iskolája létezik: a francia és az angol. Ahogy Deleuze fogalmaz: „a francia iskola számára (Descartes) az igazság egy alapintuíciónak kiindulva bomlik ki szigorú dedukció végeredményeként”, míg az angol iskola szerint (Hobbes) az igazra indukció segítségével bukkanunk. Minél inkább agyafúrt a levezetés, minél szellemesebb az okfejtés, annál váratlanabb és érdekesebb a megoldás. Azáltal, hogy a krimi pozicionálisan egyenlőséget tesz az olvasó és a detektív közé, hiszen mindkettejük értelmezhető jelek után nyomoz, noha az olvasó a detektív kénye-kedvének rendelődik alá, a krimi kizárólag az olvasás, mint nyomolvasás episztemológiai folyamatára fókuszál, s ezzel nyilvánvalóvá teszi a krimi szemiotikai jellegét.

A szemiotikai perspektíva vizsgálatához szükségszerűnek tűnik annak az elméleti keretnek a felvázolása, amely egyébként fogalmaival már eddig is hivatkozási rendszere volt e gondolatmenetnek. Ez az elméleti keret Ch. S. Peirce *thirdness*-fogalma, amely szemben a jelölő és jelölt dichotómiájára épülő saussure-i jelelmélettel, az interpretáció problémáját egy hármas rendszerben kívánja megoldani. A jel három összetevője, nevezetesen az alap, a tárgy és az interpretáns a szemiotika tudományának három ágát jelöli ki: a *tiszta grammatikát*, amely a jel tárgyához kötődve a diadikus, nem problematikus jelentések lehetőségét posztulálja; a *tiszta retorikát*, amely szemben a tiszta grammatikával a jel értelmezőjéhez, azaz az interpretánshoz társul, és „azokat a törvényeket posztulálja, amelynek köszönhetően a jel egy új jelnek ad életet”; illetve a *tulajdonképpeni logikát*, amely a jel alapjához kapcsolódik, és amely a jelentések egyetemes lehetőségét tanulmányozza. A jel e hármas modellje alapján Paul de Man *Az olvasás allegóriájában* az irodalmi ténnyt a grammatikából a retorikába, illetve a retorikából a grammatikába való áthajlasként definiálja.

A [kérdés] grammatikai modell[je] nem akkor válik retorikaivá, amikor van egyrészt egy szó szerinti, másrészt egy figurális jelentésünk, hanem amikor grammatikai vagy más nyelvi eszközök segítségével lehetetlenség eldönteni, hogy a két (esetleg teljesen összeegyeztethetetlen) jelentés közül melyik az uralkodó. A retorika radikálisan felfüggeszti a logikát és a referenciális eltévelyedés szédítő lehetőségeit nyitja meg. (23. old.)

De Man arra a következtetésre jut, hogy a nyelv e retorikai, illetve figurális potenciálja az a jel, amely az irodalmat azonosíthatja, amelynek felismerésével irodalminak olvas(hat)unk bizonyos szöveget. A krimi, mivel inkább a való, semmint a valószerűség (azaz a fikció nagy területe) foglalkoztatja, teljes egészében a tulajdonképpeni logika területére utalható, s mint ilyen közömbös marad az olyan „játékok” iránt, mint – de Man szavaival élve – a „retorika grammatizálása”, ill. a „grammatika retorizálása”. Amikor Todorov azt állítja, hogy a krimi az a műfaj, amely a leginkább betartja a műfaji normákat, hasonlóan a nem irodalmi műfajokhoz, akkor tulajdonképpen erről a krimiről beszél, arról, amelyik megmarad a voltaképpeni logika szintjén, amely nem annéltal területet, azaz jelrendszereket sem a grammatikától, sem a retorikától. Az a tény, hogy a krimiben a logikai

aspektus kerekedik felül, magyarázata lehet tehát annak, miért marad e műfaj „para”, vagyis melléki, mondhatni mellékes. Noha e mellék, tudjuk, különösen erős irodalmi potenciállal rendelkezik. E három regiszter áttekintésével világossá válik, hogy a krimi kapcsán az alakulás, a valamivé válás, a deterritorializálás mindig csak a jel két másik összetevőjének – a tárgynak és az interpretánsnak a kimozdulásával jöhet létre. Mit jelent ez? Ha végül a krimi kijön a sodrából, azt mindig az igazság feláldozásával teszi, amennyiben a való (igaz) valószerűvé válik. Mihelyt valószerűnek mondja magát, ábrázolásra (mimézisre) vállalkozik. S noha nem a Szépre, annak éppoly metafizikai ellenpontjára, a Rosszra települ, azon territorializálja magát újra. E pillanattól kezdve a krimi nem krimi, hanem „fekete regény”, azaz a francia terminológiával élve „polár”.

A detektívregény polárrá válásának időszaka történetileg jól belátható: 1945-től napjainkig tart, és története még korántsem zárult le. Mielőtt azonban e periódus szemiotikai sajátosságait felsorakoztatnánk, vizsgáljunk meg egy sokkal kifinomultabb, ám legalább ennyire szubverzív alakulást, *devenirt*, amit azokban az igen szellemes Hercule Poirot, Miss Marple, vagy Sherlock Holmes nyomozásokban fedezhetünk fel, amelyeket a detektív-irodalom lesikerültebb darabjai-ként tartunk számon.

Miből fakad az az intellektuális erő, amely a legváratlanabb megoldásokhoz vezeti az olvasót? Választ e kérdésre E. A. Poe *Az ellopott levél*ének magánnyomozója ad, amikor azt állítja, hogy a detektív kétféle logika alapján nyomozhat. A tiszta *par excellence* matematikai logika ugyanis nem kizárólagos, sőt nem is elegendő a nagy kihívást jelentő esetek feltárásához. Ahogy Poe történetének „kitalálás” játékában a térkép előtt álló fiú is paradox módon nem a legapróbb betűkkel írt, hanem éppen a nagybetűs szavakat választja feladványként, azokat, amelyek a „térkép egyik szélétől a másikig érnek”, úgy Dupin, a magánnyomozó sem a rendőrségi nyomozás eljárása szerint, hanem egy másik logika segítségével akad az ellopott levélre. A párizsi rendőrség már átkutatta a miniszter lakosztályának minden zegzugát, a pincétől a padlásig, azaz a *szimbolikus rend* minden egyes pontját ellenőrizte, mégsem találta meg az ellopott levelet. A miniszteri elrejtéshez méltó megtalálást csupán az elrejtés logikájának leutánczása hozhatta. E másik logika, az intuíció költői logikája, amely képes behatolni abba a *valós regiszterbe*, ahonnan semmi nem hiányzik. Ezen eljárásnak hála végül Dupin megtalálja a kérdéses, kompromittáló levelet, mégpedig a legszokványosabb helyen, a névjegytartó egyik rekeszében. Ebben az esetben a *logika retorizálásával* van dolgunk, hiszen a költői logikai elem hatására válik irodalmi szöveggé *Az ellopott levél*, noha a primer krimi-modell is tökéletes működik benne.

A krimire jellemző másik alakulás a jel tárgyához, és vele a tiszta grammatikához kötődik. E *devenirt* a krimi műfajának történeti változása is jól példázza. Nyilvánvaló, hogy az *igaz* ontológiai státuszának megváltozása hatással van a krimi műfajaira. A Gallimard kiadó Série Noire-jának 1945-ös franciaországi megteremtése után, amely Marcel Duhamel nevéhez fűződik és amerikai példát

követ, hamarosan rádöbbenhetünk, hogy a rendőrség munkája már régen nem az igazság metafizikus vagy tudományos keresésében merül ki. Az amerikai *hard boiled* nyomán létrejött francia fekete regény, a *polár* (kalandregény, kémregény, detektív regény), amely a '68-as generáció kedvelt műfaja, olyan társadalom képét rajzolja meg, amely már nem hisz az igazság abszolút voltában. A polár klasszikus formájában polarizálja, vagyis relativizálja, alá-, ill. mellérendeli az igazságot, hiszen az igazság mindig a hatalom függvénye, s a hatalom, mivel többszörös – légió a neve –, mindenütt jelen van, egyszerre politikai, ideológiai, esztétikai, mi több, nyelvi tárgy. A klasszikus krimi abszolút igazsága helyébe, amit rendszerint nem is a rendőrség birtokol (hiszen az a legtöbb esetben a vakság pozícióját foglalja el), minor igazságok sora lép, vagyis a *való*, az *igaz* átadja a helyét a *valószerűségek* sorának. A polár realista, hiszen az igazság megsokszorozódásának ábrázolása együtt jár azzal a heves társadalombírálattal, amellyel leleplezi az igazság devalválódását. A polárban ennek megfelelően már nincs pozitív szereplő, minden szereplőt lépre lehet csalni, még a nyomozót is. A polár klasszikus változatában minden rosszul végződik, a kollektíva a minor igazságok nevében rituális módon feláldozza az individuumot. A polár-szerző tehát modern etnológusként írja le a perifériákon élő csoportok, lázadók, munkanélküliek, anarchista vagy balos csoportok, egyszóval a marginális elemek világát, azaz ábrázolásának tárgya maga a valóság. Ezt a folyamatot nevezzük a *logika grammatizálásának*.

1983-tól (a baloldal hatalomra jutásától) a polár lemond szociális, társadalomjavító küldetéséről, decentralizálódik, retorikaivá, azaz irodalomvá válik, mégpedig az irónia és a paródia segítségével. A neopolár atyjának, Jean-Patrick Manchette-nek *A fekvő gyilkos pozíciója* című utolsó könyvében a bérgyilkos már saját bérgyilkos pályája elől menekül, s ezzel jól példázza azt a helyzetet, amikor már nem az államapparátus küzd a terrorista likvidálásáért. A fekvő gyilkos ugyanis kénytelen rájönni, hogy maga az állam is terrorista szervezet, s az átláthatatlan hatalmi szövevényben számára nincs más megoldás, csak az, hogy elnémul. A végső leszámolás kritikus hevében elveszíti nyelvét, bégetni kezd, mint a birkák. Ezen a ponton a polár a detektívregény mindkét klasszikus aduját feladja: a logikai érvelést és a grammatikai ábrázolást. Így végső soron érvénytelenné válik a krimi-struktúra összes, Van Dine által leírt elve, a detektív és az igazság metafizikus immunitásától kezdve, az olvasó részrehajlásáig bezáróan. Nem marad más, mint a Jean Echnoz-féle ironikus önreflexió. Manchette-tel szemben Echnoz szándéka nem politikai jellegű. Egyetlen politikája van, az is irodalmi: a vezető műfajok ellen fellépve harcol az *avantgarde* legitimitásával szemben, amit persze jól ismer és idéz. Echnoz-nál nincs hierarchia, nála a különféle kultúradarabok és világtörédekek mindig azonos szinten jelennek meg, egyik sem dominál. De ide sorolhatjuk a pszichoanalitikus irodalomtudós Pierre Bayard példáját is, aki a híres könyvében, *Ki ölte meg Roger Ackroyd-ot?*, újraírja Agatha Christie klasszikus művét, *Az Ackroyd-gyilkosságot*, s e gesztusával magából az irodalomkritikából (irodalomelméletből) fikciót csinál.

A francia detektívregény polárrá válásának története tehát egy műfaj önfel-számolásának története, melynek során az eredetileg az irodalom territóriumán kívül létező műfaj területeket hasít ki magának az irodalom territóriumából. Ugyanakkor megmarad saját területén is. A területeknek ezen egymásra csúszása, egymásba növése nyilvánvalóan az irodalmi kommunikáció territóriumának egészét is változásban, *devenir*ben tartja. E Gilles Deleuze-i értelemben vett *le-vés*nek, mint jelnek a leírására a Peirce-féle szemiotikai modell különösen alkalmasnak mutatkozik.

Corneille: *Horatius* Camilla átka

Pierre Corneille¹ drámái közül jószerivel egyedül a *Cidet* ismeri a magyar közönség, ezt a témáját, mozgalmasságát és értékrendjét tekintve arisztokratikus² darabot, amelyben magánhadserege és önkéntesek segítségével az állam ellen belpolitikai bűnt elkövetett Don Rodrigó arat diadalt a külső ellenség felett. Ennek következtében a király kénytelen nem csupán felmenteni, de legalább is hamis pénzzel – későbbi csaták remélt nyerteseként alkirályi ígéretekkel és „fogadott” lányával – Ximénával jutalmazni. A modern polgárosuló államot építő Richelieu jól látja a *Cid*-ben érvényesülő művészi koncepció politikai veszélyét, hisz a színdarab ambivalens befejezése dacára a hős figurája már-már az államot képviselő király fölé nő. A páratlan közönségsikert követő, valószínűleg Richelieu által inspirált („Querelle du Cid”) polémia következtében elhidegülni látszik a viszony a két óriás között. Éppen ezért feltűnő, hogy Corneille majd két év hallgatás³ után új tragédiáját, a *Horatiust* a rettegett kardinálisnak ajánlja, és szinte iróniának tűnő hízelgő szavakkal bókolva állítja, hogy „őeminenciája” megnemeseítette a művészet célját, és megkönnyítette e cél megismerését, hisz csak arra kell figyelni, hogy tetszik-e neki az adott színdarab. Közönséges hízelgés, normann irónia, rejtett önkritika vagy valamiféle azonosulás Richelieu államépítési törekvéseivel? Valószínűleg mindegyik, de feltételekkel.

Corneille megírja a *Horatiust*, a modern európai drámaírás legkegyetlenebb, egyben legkomplexebb társadalmi-politikai tragédiáját. Tárgyáról Louis Herland így ír: Corneille „... hibája, hogy a *Horatius* témáját választotta: mert nehezebbet nem lehetett volna franciára formálni,”⁴ annyira brutális. Kultúrtörténeti alapja a három Horatius és a három Curatius Róma illetve Alba nevében vívott harca,

¹ Corneille, P. *Horace*. Idézet és hivatkozás a francia szövegre Stegmann, A. 1963. *Corneille: Oeuvres complètes*. Paris: Seuil. A továbbiakban: Corneille, P. 1963: v. verssor szám.

Corneille: *Horatius*. Magyar fordítás és a szereplők magyar neve: Kálnoky, L. 1964. *Horatius* (In: Hubay Miklós (szerk.). *Francia klasszikus drámák*. Budapest: Európa Kiadó.) A továbbiakban: Kálnoky, L. 1964: oldalszám.

² Sellier, Ph. 1970. *Le mythe du héros*. Paris: Bordas. 1970. Ld. Rocroi. *L'épiphanie de Condé*. 95–97.

³ Mongrédien, G. 1972. *Recueil des textes et des documents du XVIIe siècle relatifs à Corneille*. Paris: CNRS. 86.

⁴ Herland, L. 1952. *Horace ou la naissance de l'homme*. Paris: Les Éditions de Minuit. „Son tort est d'avoir choisi le sujet d'*Horace*: car c'était bien le dernier qui pût être nationalisé Français.” 15.

az egyik Horatius csellel kivívott győzelme, majd az egyik Curiatiusban vőlegényét sirató hűg meggyilkolása a diadalittas fivér által, és főként a testvérgyilkos hős megítélése a győztes Rómában. Problematikus értékke lett a heroizmus arisztokráciához kötődő ideológiája.

A francia *Horatius*-elemzésekben gyakori, és az egyetemi oktatásban ma is virulens interpretációs séma sajátja, hogy Horatius és Curiatius egymást követő dialógusai alapján a közöttük fennálló értékviszonyt vizsgálja előszeretettel, hol a patriotizmus, hol a humanizmus jegyében.⁵ Mindeközben másodrendűnek tekintik Camilla szerepét a dráma belső világában, holott a színpadon is látható tragikus ütközés a testvérek között zajlik, mint ahogy Lanson ennek fontosságára már a XIX. század végén felhívta a figyelmet. Mint írja: „... a tárgy testvérgyilkosságot követelt a drámaírótól, de ezt csak két brutális és veszett lélek ütközésén keresztül mutathatta be.”⁶ Kettejük konfliktusa két, a hazát (Rómát) másképpen elképzelő testvér konfliktusa. Ezt veszik körül a színpadon kívül lezajlott heroikus-epikus történet és kommentárjai.

A történet a Titus Livius (I. kötet, 4. és 5. könyv) által „történelmivé” emelt legendára épül, Corneille azonban Sabina figurájának bevonásával áthallást teremt Alba és Róma, valamint Róma és a szabinok háborúja között,⁷ és a volskusok tragikusan szép sorsú királynőjének nevét adja Horatius hűgának. Saját kora társadalmi érték kategóriáit alkalmazza a két család és a két közösség megkülönböztetésére: a Horatiusok és Valerius is „lovagok” (*chevaliers*), míg Curiatius egyszerű nemes (*gentilhomme*). A „lovag” a tradicionális arisztokrácia minősítése, a közönséges, akár a nagyon friss nemességgel szemben.⁸ Corneille nemesi címének dátuma: 1637. március. 24.⁹

Róma és Alba valami miatt vagy valamiért harcban áll egymással, és hosszú csatározások után eljött a döntő ütközet hajnala. Hogy mi lehet a háború oka és célja, arról először Horatius felesége, a Curiatiusok házából származó Sabina szól, az istenek rendelésének tudva a fiatal állam háborús expanzióját. Az Öreg

⁵ Rohou, J. 1996. *La tragédie classique*. Paris: Nathan. 165–166.

⁶ Lanson, G. 1898. *Corneille*. Paris: Hachette. „... le sujet lui imposait un fratricide dont il ne pouvait rendre compte que par le choc de deux âmes brutales et enragées”.

⁷ Loyseau, Ch. 1613. *Traité des Seigneuries*. Paris: L'Angelier. „... certes, la remarque différente des Francs et des Gaulois eust été aussi pernicieuse à cet État, qu'à Rome celle des Romains et des Sabins.” 99. „... a frankok és a gallok megkülönböztetése éppen olyan veszélyes lenne erre az államra nézve, mint lett volna Rómában a rómaiak és szabinok megkülönböztetése.” (ford. Ú. N. J.) A frankokat tekintették a „lovagok” őseinek Corneille korában.

⁸ Mousnier, R. 1969. *Les hiérarchies sociales de 1450 à nos jours*. Paris: PUF. 67.

⁹ Mongrédien, G. 1972. *Recueil des textes et des documents du XVIIe siècle relatifs à Corneille*. Paris: CNRS. 63. Fumaroli M. 1980. okt. 3. Corneille, le bourgeois gentilhomme. *Le Monde: Histoire littéraire*.

Horatius szerint is az ég ígérte meg Aeneasnak Róma világuralmát.¹⁰ Sabina lelkesen támogatná a hódítást, ha ez elkerülné szülőhelyét, Albát, Romulus és Rémus édesanyja, Rea Sylvia városát. Camilla egy látszólag teljesen szubjektív történettel szolgál. – Horatius és Sabina házassága után alig valamivel Curatius megkérte a kezét, és az apa beleegyezett a jegyességbe. Ám a két család, a két ház egyesülése és a „két király” kenyértörése időben egybeesett. A sajátos kongruencia mintha ok-okozati viszonyt sejtetne.¹¹ Az eljegyzés előlegezte a két család és a két közösség egyenlőségét,¹² amit a kitört háború végzetesen megkérdőjelez. És, mivel a döntő ütközet tétje az, hogy melyik közösség lesz a másik rabszolgája (*esclave*)¹³, vagyis melyik társadalmi – politikai közösség semmisíti meg a másikat, maga Camilla zárja ki a házasság lehetőségét akár ő, akár vőlegénye lesz a másik fél rabszolgája. A sajátos szimbiózis következtében a két közösség alá vagy fölé rendeltségét eldöntő háború családokon belüli konfliktust generál.

A testvérek konfliktusát elemző francia irodalomtörténészek kimondva – ki-mondatlanul az *Antigoné* elemzése során kialakult sémákat követik.¹⁴ Eszerint a testvérgyilkossággal végződő ütközés alapvető oka a haza objektív és az egyén szubjektív érdekeinek összeegyeztethetetlen volta, amikor a csellel hőrosszá lett Horatius „igazságot szolgáltatva” öli meg vőlegénye elvesztéséért „Rómát átkozó” lánytestvérét, Camillát, akit halála után – látszólag a szerelem jogát elismerve – a király politikai megfontolásból rehabilitál. Több ismert Corneille specialista, közöttük Marie-Odile Sweetser¹⁵ kettős iróniáról szól: egyfelől Horatius megítélésében, hisz Róma elutasítja a testvérgyilkos Horatiust, másfelől Camilla esetében, amikor a király a sírban egyesíti a szerelmeseket. Túl könnyű lenne azonban azt mondani, hogy egy empátiára képtelen, dicsőségében elvakult hőrosz ütközött itt meg egy önnön szerelmébe burkolózó és szerelmes énjét mindenek fölé helyező, a kollektív értékeket semmibe vevő magánszeméllyel. A testvérgyilkosság ugyanis az egyetlen helyszínen, a Horatiusok otthonában, a közös helyiségben (nappali,

¹⁰ Corneille, P. 1963: v. 39–52; v. 987–991. / Kálnoky, L. 1964: 90; 120.

¹¹ Corneille, P. 1963. Kálnoky, L. 1964. „Unissant nos maisons, il désunit nos rois; / Un même instant conclut notre hymen et la guerre,” (v. 174–175); „Frigy két család között, két király közt harag; / A nászt s a háborút e nap egy perce hozta.” 94.

¹² Mousnier, R. 1969: 75. A kor társadalmában a nők felfelé házasodása lehetséges. A férfiaké, és főként az elsőszülötteké – ami számít – gyakorlatilag lehetetlen. Ld. Újfalusi Németh, J. 2003. Le fonctionnement du thème de l’amour contrarié de *Mélite* à *Polyeucte* de Pierre Corneille. In: Albert, S. Gyimesi, T. Kovács, K. (szerk.) *Acta Romanica*, t. XXII. Szeged: JATEPress. 47–60.

¹³ Corneille, P. 1963: v. 231–232.

¹⁴ Példa: Nadal, O. 1948. *Le sentiment de l’amour dans l’oeuvre de Pierre Corneille*. „Ne pouvant concilier sa passion pour Curia et son attachement à la Patrie, l’héroïne se révolte contre la morale de sa caste.” 181.

¹⁵ Sweetser, M-O. 1977. *La dramaturgie de Corneille*. Genève / Paris: Droz. 118–119.

fogadó, szalon) történik, ahol az eljegyzés következtében helye van Curiatiusnak is, és ahová a király is jönni fog köszönetet mondani, illetve a közben történetek miatt ítélni. A néző által látható helyszínt, vagyis a politikailag szuverén család intim terét átjárja, végül pedig kisajátítja az állam által képviselt kollektivitás. Ehhez azonban Camillának a szerelem nevében vállalt áldozatán keresztül vezet az út.

Camilla a saját eljegyzése és a két „király” közötti háború kezdetének egybeesése tudatában úgy döntött, nem megy feleségül sem rabszolgaként, sem rabszolgálóhoz. Ám a döntő ütközet előtt Alba diktátora (és nem királya) a két közösség aszimmetrikus rokoni kapcsolataira¹⁶ apellálva a konfliktus kevésbé véres megoldását, vagyis a két tábor által kiválasztott három-három bajnok küzdelmét javasolja a hangsúlyozottan politikai kérdés eldöntésére,¹⁷ de nem akármilyen feltételekkel. A gyengébb fél harcosai elfogadják az erősebb törvényeit, de sarc és megaláztatás nélkül válnak a győztes király (győztes állam) polgárává (*sujets*), nem pedig rabszolgájává. Bármelyik fél győz, a vesztes fél harcosai a győztes fél harcosaival egyenlőként integrálódnak a közös államba. A két vezér: Tullus király a szenátusba, a Diktátor a sátorba visszavonulva gondolkodási idő után megegyezik. Jelentősége van ennek a körülménynek, hisz az albaiak vannak Róma falai alatt, és bár diktátoruk két állam egyesüléséről beszél, az albaiak nincsenek államszerűen strukturálódva.¹⁸ A két közösség ugyanis nem szimmetrikus. Róma politikai felépítménye zárt és teljes: Istenek, Tullus király háttérben a szenátussal, „adminisztráció” (Valerius), hadsereg (Proculus), „civil” társadalom (Julia), éppen úgy, mint a családé: Apa, Elsőszülött fiú, leánytestvér. Az albaiaknak névtelen diktátoruk van, akit a színen Curiatius képvisel, seregüket pedig Flavianus. A családból hiányzik az apa, így Curiatius a családfő. A szimmetriahiány arra utal, hogy két olyan erő áll szemben egymással, amelyek közül az egyik akkor is veszít, ha nyer, mert szétrobbantja azt a hierarchiát, amelynek részese kíván lenni, a másik viszont a hierarchia megőrzésében érdekelt, bármi legyen is az ára. Az albaiak, majd a párviadalban a Curiatiusok látens célja nem Rómát megsemmisíteni, hanem magukat egyenlőként elfogadtatni a rómaiakkal. Ilyen perspektívában a második felvonás három első, ezerszer elemzett jelenete, vagyis Horatius és Curiatius verbális konfrontációja is új színben tűnhet fel. Horatius és általa a római elit mindent elveszíthet, Curiatius, aki a színen egymaga képviseli családját és Albát, akkor is veszít, ha nyer, amennyiben Camilla a király és a diktátor egyes-

¹⁶ Corneille, P. 1963: v. 288 „Nous sommes vos voisins, nos filles sont vos femmes” / Kálnoky, L. 1964: 96. „Szomszédotok vagyunk, sokatok vejünk lett”

¹⁷ Corneille, P. 1963: v. 303. „Si l'ambition de commander aux autres...” / Kálnoky, L. 1964: 97. „Ha a vágy, hogy legyünk mások parancsolói.”

¹⁸ Újfalusi Németh, J. 1988. Le problème des asymétries structurales dans l'univers d'Horace de Pierre Corneille. In: Martonyi, É, Penke, O. (szerk.) 1988. *Mélanges offerts à Géza Nagy*. Acta Romanica. t. XIII. Szeged. 45–63.

sége után is úgy gondolkodik, mint a totálisnak ígérkező ütközet előtt. Ebben az összefüggésben a két harcos konfrontációjánál is fontosabb a jegyesek egyetlen dialógusa a második felvonás ötödik jelenetében. Ezt megelőzően kétszer találkoztak a jegyesek: az első felvonás utolsó jelenetében, amikor Curiatius boldogan hozza az egyezés hírét Camillának, majd a bajnokok kiválasztása után, amikor Horatius közli húgával elvárásait. – Ha ő veszít, „Comme si je vivais, achevez l'hyménée” és „Faites à ma victoire un pareil traitement”¹⁹, amire Camilla nem reagál. Mit is mondana? Rómaiként nem fogadhatja el az első, jegyesként a második lehetőséget. Mint látni fogjuk, most is rómaiként dönt. De ezt csak úgy teheti, hogy a Rómához való hűség jegyében a paroxizmusig fokozva átértelmezi a heroizmus ideálját. – Amikor egyedül marad Curiatiuszal a második felvonás ötödik jelenetében, előbb megpróbálja szerelmük nevében lebeszélni Alba ügyének felvállalásáról, majd a meggyőzés érdekében nagyon is félreérthető érvet használ mintegy habozást sejtetve Curiatiusnál, s egyben élezve hiúságát: „... je te connais mieux, tu veux que je te prie / Qu'ainsi mon pouvoir t'excuse à ta patrie.”²⁰ Ha a mellékmondatot kijelentő mondatként értelmezzük, a „felmentés” magától értetődik. Ha kötőmódnak, a mondat férfihiúságot sértő provokáció. Curiatius ennek megfelelő felháborodással is válaszol: „Que je souffre à mes yeux qu'on ceigne une autre tête / Des lauriers immortels que la gloire m'apprête.”²¹ A visszautasítás annyira radikális, hogy Camilla számára a dialógus végén egyetlen lehetőség marad: a könyörgés és a legforróbb, legteljesebb szerelem ígérete, de feltétellel: „...je te chérirai, tout ingrat et perfide / Et cesse d'aspirer au nom de fratricide.”²² Ezzel azonban lehetetlen feladat elé állítja jegyesét. A vér nélkül győzni vagy meghalni alternatíva megfelel a két közösség között létrejött megállapodás szellemének, Róma érdekeinek és a testvéri szeretet követelményének. De ilyen győzelmet az antik félistenek sem arattak. Camilla akkor kényszerül újragondolni magatartását, amikor már reménye sem lehet befolyásolni az eseményeket: a harc folyik. Elbizonytalanodni látszik. – „Mais si près d'un hymen, l'amant que donne un père / Nous est moins qu'un époux et non pas moins qu'un frère.”²³ Majd az őt kötelességére figyelmeztető Sabinát nem kímélve vállalja

¹⁹ Corneille, P. 1963: v. 523–524. / Kálnoky, L. 1964: 105. „Mintha élnék, vele úgy lépj oltár elébe” / „Az én győzelmemet hasonlóképpen fogadd”.

²⁰ Kálnoky, L. 1964: 106. „... jól ismerlek én, meglágyulsz, hogyha kérlek, / S hazád előtt az én hatalmam ment ki téged.” A lebeszélés módja furcsának tűnik. A fordító nem is tudott vele mit kezdeni. A francia szöveg mást mond: „... azt akarod, hogy könyörögjek, / Hogy így hatalmam mentsen fel hazád előtt” (ford. U. N. J.)

²¹ Kálnoky, L. 1964: 106. „... hogy alvó virtusom a szerelem nevében / Annyi hőstettet ily aljasággal tetézzem!”

²² Kálnoky, L. 1964: 108. „... szeretni foglak, / Csak nevére ne vágyj a testvérgyilkosoknak.”

²³ Kálnoky, L. 1964: 117. „De épp a nász előtt, atyánk – jelölte mátkánk / Féjrnél még kevesebb, s van annyi, mint a bátyánk.”

a vérségi kötelezettséggel szemben a választástól függő köteléket.²⁴ Amikor pedig jön a későbbiekben hamisnak bizonyuló hír, hogy két Horatius elesett, Sabina férje megfutamodott, a Curiatiusok győzni látszanak, Camilla Horatiust védi dühöngő apjától, aki nem két halott fiát gyászolja, hanem a család hírnevét, és kész „atyai jogát” gyakorolva a rómaiak szégyenfoltját megfutamodott fia vérével lemosni.

A harc befejezésének hírért a politikus-bürokrata Valerius, Camilla utált szerelmese hozza, aki, mint az ötödik felvonásban látni fogjuk, éppen elfogultsága miatt elég tisztán látja Camilla és Horatius ellentétének okát és lehetséges következményeit a Horatiusok győzelme után. Két mozzanatot hangsúlyoz. Az egyik, hogy a testvérei halála után cselből megfutamodott Horatius a három különböző mértékben sebesült Curiatiust szétszórva, elsőként a legkevésbé sérültet, (szóhasználatra szerint) az Öreg Horatius „vejét” (*gendre*) ölte meg, majd legyőzve a másodikat; a harmadik halálosan sérült, ellenállásra képtelen Curiatiust már lemészárolja – Róma hatalmának megalapozását demonstrálandó – mintegy „feláldozza”. Már ekkor úgy tűnik, hogy Horatius úgy érzi, mindent feláldozhat az államnak, mivel elfogadta, hogy önmagát feláldozza érte.²⁵ Róma törvényei szerint azonban az uralkodó dönthetett volna a harmadik Curiatius sorsáról. Camilla feljajdul a hír hallatára, majd hallgatással válaszol apja kioktató, leánya személyiségét érzéketlenül lábbal tipró és a legyőzöttel szemben megvető-elutasító szavaira: „En la mort d'un amant vous ne perdez qu'un homme, / Dont la perte est aisée à réparer dans Rome.”²⁶ Ezek a szavak, éppen úgy, mint a harmadik Curiatius „feláldozása,” tagadják a két közösség megállapodása szellemét.

Valerius kárörvendő beszámolója és az apai intelem után Camilla egyedül marad a színpadon. Monológiájának (az egyetlen a darabban) leglényegesebb tematikai eleme a jegyesek egyetlen dialógusára utal vissza: „Rome semble vaincue, et seul des trois Albins, / Curiace en mon sang n'a pas trempé ses mains.”²⁷ Olyan közlés ez, amely értelmet csak Camilla számára és a mi számunkra jelenthet visszaemlékezve a II. felvonás 5. jelenetében elhangzottakra. Curiatius tehát úgy harcolt, sebesült és halt meg, hogy nem ontott római vért. Veresége ebben a vonatkozásban közelít egy sajátos mártírhálához. Akármilyen furcsának is tűnik tehát, Camilla hozzájárult a Horatiusok győzelméhez, most azonban neki kell megvédeni Curiatius emlékét. A hűség iránta és ügyének átvállalása a két egyesülő közösség kapcsolatát befolyásolhatja döntően. Milyen lesz az új Róma?

²⁴ Corneille, P. 1963: v. 910 – 922 / Kálnoky, L. 1964: 118

²⁵ Prigent, M. 1986. *Le héros et l'État dans la tragédie de Corneille*. Paris: PUF. 46.

²⁶ Kálnoky, L. 1964: 127. „Holt mátkádban csak egy férfit vesztesz te, s Róma / Városában e kár könnyen pótolható ma.”

²⁷ Kálnoky, L. 1964: 128. „Már-már Róma veszít, s csak mátkámnak kezét / Nem nedvesíti a bátyám vére még.”

Megvalósul-e mindkét közösség számára az egy állam keretében egyenlőséget biztosító egyezség, vagy a „királyok” szerződését felülírja a korábban már kompromisszumokra hajló, az „egyszerű” albai nemesekkel házasságot és eljegyzést kötő lovagi család? Nincs külső erő, amely ezt megakadályozhatná, hisz a király maga jön a Horatius házba, hogy kifejezze háláját az államnak tett szolgálatért.²⁸ Ám a diadal és a király érkezése közé beékelődött a katasztrófa.

A polgárháborúban a családot – és szélesebb értelemben a kasztot – valójában a győzelem osztja meg: a jövőképek különböző volta.²⁹ Camilla látszólag a múlthoz kötődik, amikor élete árán is kész jegyese emlékét védeni; az Öreg Horatius látszólag a jövő érdekében követel *tabula rasát* leányától. Csakhogy a „Jaj a legyőzötteknek”-elv alkalmazása örökös belharcokhoz vezet. A győzelem után a „lovagok” értékmonopóliumát hangsúlyozó „nemeslelkűség” (*générosité*)³⁰ mint erkölcsi kategória érvényesítése befogadás- és fejlődésképtelenné tenné az új Rómát. Camilla a „brutális” és „barbár” minősítést csatolja e kategóriához, amikor megtagadja kasztját: „Leur brutale vertu veut qu'on s'estime heureux, / Et si l'on n'est barbare, on n'est point généreux.”³¹ Vállalja az „elfajzást”,³² és ha a hazatérő diadalittas fivér nem lesz „nemeslelekűbb” mint apja, vállalja a kiszámítható következményekkel járó szembeszegülést is. Horatius azonban dicsőségtől telve megalázkodást követel: „... rends ce que tu dois à l'heure de ma victoire”³³, és azt, hogy irtsa ki szívéből a „közellenség”³⁴ emlékét is. A felelet: „O mon cher Curiace”³⁵ visszaautal a második felvonás ötödik jelenetében a *chérir* ígére.

Horatius női mivoltában alázza meg hűgát, olyan fogalmakkal illeti érzelmeit (*ardeur, passion, désirs*),³⁶ mintha szerelme a testre és nem spirituális értékre irányulna. Ne feledjük, Chiména csak akkor árulta el, hogy szerelmes, amikor Rodrigót halottnak vélte, Paulina akkor vállalt abszolút lelki közösséget férjével, amikor már mártír. A házasság a hétköznapi világának része, a szerelem

²⁸ Corneille, P. 1963: v. 1161. „S'il ne vous dit chez vous combien vous doit l'État.” Kálnoky, L. 1964: 126. „Hogy halld, a haza mily sokat köszön néked.”

²⁹ Kálnoky, L. 1964: 106. „Prédája miért legyünk a polgárháborúnak.”

³⁰ Rohou, J. 1989. *Histoire de la littérature française du XVIIe siècle*. Paris: Nathan. 64–65.

³¹ Kálnoky, L. 1964: 128. „Legyek boldog ma, nyers erényük erre int; / Ki nem barbár, nem is nagy lélek.”

³² Corneille, P. 1963: v. 1239. „Dégénérons, mon coeur.” Kálnoky L. 1964: 128. – „Fajzz el tehát szívem.”

³³ Corneille, P. 1963: v. 277. / Kálnoky, L. 1964: 130. „Tisztítsd meg lelkedet, s hódolj diadalomnak.”

³⁴ Corneille, P. 1963: v. 1268. „D'un ennemi publique dont je reviens vainqueur.” Kálnoky nem fordítja a kifejezést.

³⁵ Corneille, P. 1963: v. 1267; Kálnoky, L. 1964: 129. „Ó egyetlen szerelmem!”

³⁶ Corneille, P. 1963: v. 1272–74; Kálnoky, L. 1964: 130. „hév”, „vágy”, „szerelmi láng”

értékorientált. Horatius számára azonban most egyetlen érték létezik: a trófea.³⁷ Szükségszerű, hogy Camilla riposztja Horatius trófeák képviselte dicsőségét vegye célba átkával: "Puisse ... / ...bientôt souiller par quelque lâcheté / Cette gloire si chère à ta brutalité!"³⁸, aki hiúságában vérig sértve Rómára, „érdekeire” hivatkozva parancsol: „Et préfère du moins au souvenir d'un homme / Ce que doit ta naissance aux intérêts de Rome.”³⁹ Ezen a ponton paradox helyzet áll elő: Camilla, aki az élő és Alba nevében harcoló Curiatiusszal nem vállalhatott szolidaritást, szerelmét is kvázi képtelen feltételhez kötötte, most, amikor szerinte ez a feltétel teljesült, erkölcsi és politikai kötelessége azonosulni a halála után már római Curiatius ügyével. Nyilvánvaló tehát, hogy a két testvér két egymást kizáró Róma-víziót képvisel. Mivel Horatius végső érvként hivatkozik Róma érdekeire, Camilla a Horatius által hivatkozott Rómát átkozza meg:

Rome, l'unique objet de mon ressentiment!
Rome, à qui vient ton bras d'immoler mon amant!
Rome qui t'a vu naître, et ton coeur adore!
Rome enfin que je hais parce qu'elle t'honore!⁴⁰

A vonatkozó névmások idézőjelbe teszik Róma fogalmát, a sorjázó átkok pedig azt a Róma-történetet előlegezik, amely a kor tudatában valóban a későbbi Róma története, és amelynek végkifejlete a heroizmusra épített Róma pusztulása és újjászületése a szeretet filozófiájában. Ne feledjük, hogy Octavianust a kegyelem teszi Augustusszá, nem az ellenfelei felett aratott győzelem (*Cinna*), Polyeucte mártírhallálal győzedelmeskedik és nyit utat a keresztény Róma felé, míg a *Pompeius halála* a polgárháborúban szétesett, és a periféria martalékává lett Rómát tematizálja. Camilla átka, amely kiváltja Horatius visszavonhatatlan és önmaga által „igazságszolgáltatásnak”, majd „legitim bosszúnak” minősített gyilkosságát, megfosztja őt attól a lehetőségtől, hogy magatartása váljon az új Róma erkölcsi mércéjévé.

Mire a király megérkezik a Horatiusok házába, már pusztá protokoll mondatként hangzanak a térdre ereszkedett apa felemelését kísérő szavak: „... levez-vous mon père”⁴¹ ugyanúgy, mint maga a köszönet. Ítékezni jött. A lovagok belülről

³⁷ Corneille, P. 1963: v. 1276. „... songe à mes trophées.”; Kálnoky 1964: 130. „...hódolj diadalomnak!”

³⁸ Kálnoky, L. 1964: 130. „Bár mocskolnád be te mielőbb gyávaként / A diadalt, e vad lelkednek drága fényt!”

³⁹ Kálnoky, L. 1964: 130. „S legalább Róma, mely életedet adta, / Legyen számodra több, mint mátkád árnyalakja.”

⁴⁰ Kálnoky, L. 1964: 130–131. „Róma, mely oka, hogy bosszút lihegjek! / Róma, melyért karod mátkámat ölte meg! / Róma, mit úgy imád szíved, s ahol születted! / Róma, mit gyűlölök, mert büszkesége lettél!”

⁴¹ Kálnoky, L. 1964: 136. „Ó, nem, apám, ne fáradj!”

meghaszonlott klánja nem fogja tudni érvényesíteni kizárólagossági törekvéseit. Az ítélet lehet kiegyenlített. Figyelembe veheti Valérius felvállaló érveit Camilla és az albaiak, valamint a velük rokonságban lévő rómaiak ügyét és a figyelmeztetést a veszélyre: „Faisant triompher Rome il se l'est asservie, / Il a sur nous un droit et de mort et de vie.”⁴² És a felszólítást is a cselekvésre: „Arrêtez sa fureur, et sauvez de ses mains / Si vous voulez régner, le reste des Romains.”⁴³ De figyelembe veheti Horatiusét is, aki úgy érzi, hogy öngyilkossággal megőrizheti jó hírnevét, és most úgy menekül az önkényuralmi rendszer védelmébe, hogy maga leplezi le annak jogellenes működését: „Ce que vous en croyez me doit être une loi.”⁴⁴ A Horatiusok Camillával együtt megvédték, és erősítették azt az államalakulatot, amelynek a királya Tullus. Csakhogy a győzelem után ez a magatartás filozófiává jegecesedik. Horatius (és mögötte-felette apja) tragikus vétke az, hogy győzelmét követően saját korábbi énjüket megtagadva semmisnek kívánják tekinteni a kollektív értékvesztéseget, és így a vesztt fél értékét is. Camilla áldozata ezt tette lehetetlenné, megkönnyítve a király dolgát. A hírnéven esett csorba elég ahhoz, hogy a király önálló politikai tényezőként megszüntetve egyértelműen teljhatalma alá rendelve állítsa az állam szolgálatába: „Vis pour servir l'État”; külön hangsúlyozva politikai függőségét: „mais aime Valère.”⁴⁵ Michel Prigent szerint „Camille mourra parce qu'elle a tort.”⁴⁶ Igen. A Horatiusok nézőpontjából a győzelem után, amikor – úgy vélik – zárójelbe tehetik a két közösség közötti megállapodást. Camilla kiharcolt halála következtében lesz Horatius magánya feloldhatatlan.

⁴² Kálnoky, L. 1964: 138. „Róma győzött vele, s mind rabszolgái lettünk; / Élet s halál jogát szerezte meg felettünk”

⁴³ Kálnoky, L. 1964: 137. „Fékezd meg vad dühét, s kezétől vedd meg itt, / Ha uralkodni vágyasz, a többi római.”

⁴⁴ Kálnoky, L. 1964: 139. „Amit abban te látsz, mérvadó lesz nekem.”

⁴⁵ Kálnoky, L. 1964: 143. „Élj hazáért; de légy Valerius barátja.”

⁴⁶ Prigent, M. 1986: 50. „Camilla meghalt, mert nem volt igaza.”

A transzcendencia haláláról és a halál transzcendenciájáról Baudelaire modernsége kapcsán

Baudelaire modernsége – legalábbis a korabeli olvasók dühödt elutasítását kiváltó, és az irodalomtudomány által is sokáig elhanyagolt prózaköltemények megjelenéséig – nem a forma modernsége: egy korszak érzékenysége, gondolatvilágának és útkereséseinek megszólaltatásaként s az ezt kísérő gyötrelmes művészi kísérletezések és tudatosodási folyamatok bemutatásaként jelentkezik. A kommentátorok általában az emberben tetten érhető ellentétes késztetések feltárásában, a töredékességben, a többértelműségben, a disszonanciában, az ábrázolás helyett kifejezésre törekvő költészet funkcióváltásában, a tudattalan működésének megsejtésében, az abszurditás érzékelésében, az állandó szorongásban fedezik föl e modernség jellegzetes vonásait. A *Les Fleurs du Mal* számos versében munkáló feszültségek alapvetően abból erednek, hogy a költő elutasítja az általa elégtelennek és korrigálhatatlannak ítélt valóságot, miközben képtelen tartósan hinni valamilyen transzcendenciában, illetve képtelen megkérdőjelezhetetlen érvényű transzcendenciát létrehozni önmaga számára. Hugo Friedrich azokban a reakciókban ragadta meg a modern költészet egyik alapvető irányultságát, amelyekkel Baudelaire és az őt követő költőnemzedékek a transzcendencia kiüresedésére válaszoltak.¹ A következő néhány oldalon azt igyekszem bemutatni, hogy *A Rossz virágait* lezáró Baudelaire a halált a létezés és az alkotás fölött uralkodó princípiummá emelte, s ezzel újabb lényegi összetevővel gazdagította azt, amit modernségnek szokás nevezni.

A Rossz virágai 1861-es kiadásában mind a kötet architektúrája, mind a halálnak szentelt versciklus átalakul. Amíg az 1857-ben megjelent kötet inkább a művész sorsát, önmagával és a világgal vívott küzdelmeit, vívódásait járta körül – s ennek megfelelően *A művészek halálával* végződött –, addig a második, lényegesen tragikusabbra hangszerelt kiadásban az ember léthelyzete, az annak meghaladására vagy áthágására tett, rendre kudarccal záruló kísérletek kerülnek előtérbe. *A gyógyíthatatlan* című költemény az 1857-es kiadásban mintegy elveszett a leghosszabb ciklus, a *Spleen és Ideál* verseinek tengerében, mely ekkor még esztétikai-művészeti mondanivalójú költeményekkel zárult. 1861-ben viszont a ciklus végére kerül, egy könyörtelen, gyötrelmes „ontológiai” vizsgálódás tanulságainak összegezéséeként. A végtelen, a határtalan iránti vágyat a végesség

¹ Friedrich, H. 1961. *Die Struktur der Modernen Lyrik*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH. Francia fordításban: 1999. *Structure de la poésie moderne*. Librairie Générale Française.

és a behatároltság előli menekülés kényszere váltja föl. A művészet csupán „mesterséges paradicsomokat” hoz létre, s egyedüli érdeme, hogy általa „nem oly rút a világ s könnyebb a pillanat”² (*Himnusz a Szépséghez*). Baudelaire képtelen tartósan hinni valamilyen transzcendenciában: a *Megfelelések* első versszaka még a természeti és a természetfölötti világ közötti kapcsolatokat hirdette, de az 1861-ben a ciklus utolsó költeményei közé kerülő, az előbbi vers szavait és képvilágát fájdalmasan-ironikusan ismétlő *Rögeszmében* a természet már csak az ember félelmeit és gyötrelmeit visszhangozza, illetve vetíti vissza, *A fájdalom alkímiája* pedig felravatalozza Istent és eltemet minden, a végességen túlmutató képzetet.

Az első három darabot olyan ember írta, aki még biztonságos távolból szemléli a halált. 1861-ben viszont a három újabb költeménnyel bővült, *Az utazással* véget érő versciklus mintha egy írói életművet és egy emberi életet zárna le.³

Mielőtt 1862. január 23-án megérintette volna „az imbecillitás szárnyának szele”, Baudelaire számos jelből következtethetett betegsége előrehaladására. Sokáig gyógyultnak hihette magát az 1841 körül elkaptott szifiliszből, ám 1849–1850-es dijoni tartózkodása során a tünetek újból jelentkeztek. A tagjait egyre nehezebben mozgató, magáról gondoskodni képtelen Jeanne Duval 1859-ben ápolóintézetbe kerül, Baudelaire pedig 1860. január 15-én kelt levelében agyvér-tolulásról panaszkodik anyjának. A rosszulletek nyilván tovább szaporodtak az 1862-es „nyomatékos figyelmeztetés” előtt. A *Spleen* címet viselő négy vers közül az első egy évvel a betegség dijoni kiújulása után, a másik három 1857-ben látott napvilágot. A mindent elárasztó, mindenkit átjáró víz, a mozdulatlanságra és némaságra kárhoztatott szfinx, a nagybeteg király, a „bárgyú tetem”, a pókok pusztította agyat szorító koponya, a diadalmas káosz képei az agylágyulástól, az örülettől és a megbénulástól fenyegetett költő szorongásait jelenítik meg.

Az 1857-es kiadás végén található három költeményben a halál sehol sem igazán halál: valójában senki sem hal meg. Ezek a versek nem a szerelmesek, a szégyenyek és a művészek halálát mutatják be, hanem azt, hogy mit jelent, mit jelenthet számukra a halál. A halál mindhárom esetben reveláció⁴, noha ez sehol sem kapcsolódik valamilyen teológiai bizonyossághoz; a „misztikus” szó mindegyik versben szerepel, és mindenhol megjelennek virágok. A szonettforma fegyelmében is inkább a művész, mintsem az ember nézőpontja tükröződik.

A szeretők halála bővelkedik a kétértelműségekben. Tulajdonképpen csak a cím miatt gondol az olvasó a halálra: nem egyértelmű, hol található a szoba, s az Angyal mintha egy *jószívű cseléd* volna (akár az a Mariette, aki annak idején sze-

² A versidézetek Tornai József fordításából származnak. 1991. Baudelaire, Ch. *A Rossz virágai*. Békéscsaba: Tevan Kiadó.

³ A kötet szerkezetének átalakulásáról lásd Milner, M. 1967. *Baudelaire. Enfer ou ciel, qu'importe!* Paris: Plon. 111–131.

⁴ Ld. Jackson, J. E. 1982. *La Mort Baudelaire. Essai sur les Fleurs du Mal*. Neuchâtel: À la Baconnière. 117–124.

rető gyengédséggel vette körül a fiatal Baudelaire-t). A *l'amour* és a *la mort* szavak közötti hasonlóság, valamint a minden franciául tudó olvasónak óhatatlanul eszébe ötlő *petite mort* kifejezés miatt az „utolsó lobogás” egyszerűen az aznapi utolsó lobogás is lehet. Az eredetiben többes számban szerepelnek az „ágy” és a „sír” szavak, vagyis a szoba egymást követő halálok és újjászületések színtere. Kétségtelen, hogy a virágok, a finom illatok, a sírhoz hasonlított dívány és a fátylák a halál és a temetés képét idézhetik, de a mosolygós környezet és a játékos hangvétel miatt csak arról van szó, hogy az ihletett szeretkezés a halálhoz hasonlóan kiléptetheti a szereplőket a valóságból. Ám az eszményi szerelem csak egy másik világban volna elérhető: olyan világban, ahol a szerelem, a szerelmi vágy örökössé tehető. Itt a lelkek „iker-tükrök”, a „kihalt lángok” másnap újra erőre kapnak, s a tükörben látható kép sohasem fakul meg. Itt az Ugyanaz mindig Új is, minden együttlét „sose-volt”, s a meghaladhatatlan mindig meghaladható. Erről a nem-evilágiságról árulkodik a versben mindvégig uralkodó jövő idő, melyből akár prófétikus bizakodást olvashatunk ki, de a kötet egészének ismeretében ironikusnak, önironikusnak hat. Ez az andalító szerelmi álom a maga módján éppoly „mesterséges paradicsom”, mint a többi. Talán nem véletlen, hogy a verset megzenésítő Debussy altatódallá, bölcsődallá hangszerelte a szonettet.

A *szegények halála* 1851 végén vagy 1852 elején keletkezett, a szerző által akkoriban vallott „mérésékelt szocializmus” eszmevilágának jegyében. A halál viasznak, megváltásnak tűnik a szegények számára, pusztán azért, mert véget vet gyötrelmeiknek. Az élettől való iszonyat fölébe kerekedik a halál iszonyatának: csak az ad erőt nekik az élet elviseléséhez, hogy tudják, létük valamikor véget ér. A legkülönbözőbb képzeteket társítják a halálhoz: az emberi élet célját és értelmét adó fényként, fogadóként, angyalként, „Isten dicsfényeként”, „misztikus pajtaként” jelenik meg előttünk. Mindez egyetlen „vagyonuk”, a valóságtól elszakadni vágyó, teremtő képzeletük („ál munk, s égbe vivő révületünk”) terméke: tudják, hogy valójában nem a keresztény túlvilág, hanem egy „Ismeretlen Ég” vár rájuk, amely mintegy saját nélkülözéseik negatívjaként válik csak Paradicsommá. A halál kívánása mögött – igaz, itt pusztán elemi-materiális okokból – lényegében ugyanaz munkál, mint *A művészek halálában* vagy *Az utazás* végén: egy kétségbeesett fogadás, hogy talán mégis létezik egy másik világ, ahol nem a nyomorúság, a bűn, az unalom, a behatároltság és a tehetlenség honol.

A *művészek halála* többek között abban különbözik az előző két költeménytől, hogy itt a többes szám első személy mellett az egyes szám első és harmadik személy is szerepet kap. Baudelaire bohóchoz⁵, sőt csörgőt rázó bolondhoz

⁵ A művész mint bohóc témája több prózakölteményben (*A bolond és a Vénusz-szobor*, *Egy hősi halál*, *A vén komédiás*) is megjelenik. Ld. ezzel kapcsolatban Starobinski, J. 1967. Sur quelques répons allégoriques du poète. *Revue d'histoire littéraire de la France* (avril-juin 1967). 402–412.

hasonlíttja magát. A „gyászos karikatúra” a közönség, a megrendelő elvárásai szerint készült, árucikké vált, illetve a kevésbé sikerült műalkotásra utal. Az ön-emésztő és megalázó, sőt anakronisztikus és nevetséges erőfeszítések azonban eredményt hoznak: Baudelaire azon művészek közé sorolja magát, akik előtt végül „fölsugárzik a tiszta, nagy Kreatúra”, vagyis akiknek sikerült megvalósítaniuk eszményüket. (Ne feledjük, hogy ez a vers zárta le *A Rossz virágai* 1857-es kiadását.) Igaz, a valóban nagy alkotások létrehozása során a művész kénytelen eltekinteni a hagyományos erkölcsiségtől („poklos vágyak”), a munka személyiség-torzító, lélekromboló erőfeszítésekkel, sőt olykor a befogadó megtévesztésével jár (a „titkos fogások” a három évvel később írott *A hazugság szerelme* önleplezéseit vetítik előre). A tercinák azokról szólnak, akik eleddig képtelenek voltak adekvát formába önteni eszményüket. (Baudelaire a „bálvány” szót használja, ami arra vall, hogy a műalkotás valós volta is kétséges.) Ezek a tehetetlenségük miatt elátkozott, a megvetés bélyegét viselő szobrászok valójában azért pusztítják önmagukat, hogy saját magukból, saját testükből és lelkükből hozzák létre alkotásukat. A negyedik versszaknak két olvasata is lehetséges: a szóban forgó művészek haláluk után, egy másik létben valósíthatják meg álmaikat és ekkor kaphatják meg az elismerés koszorúját (Capitolium); vagy akkor alkothatnak igazán nagy műveket, ha a halált teszik meg ihletőforrásukká, a halál terrénumából, a halál „új” – azaz fekete – napjának fényében szemlélik a valóságot. Az 1861-es kiadással inkább ez a második olvasat kerül előtérbe.

Mindenesetre az 1857-es kiadást lezáró három szonett a barátságos, vigasztaló, nagylelkűen ígéretes (sőt egyenesen termékeny), eufémizált és esztétizált halál képeit állítja elénk. A maguk sajátos módján mindhárom vers szereplői üdvözlőnek: a szeretők örök szerelmesek lesznek, a szegények megszabadulnak nyomorúságuktól, a terméketlen művészek remekműveket alkothatnak. Az 1861-ben hozzájuk csatlakozó versek viszont az Ugyanaz és a végesség uralmát hirdetik, s a halál sehol sem jelenik meg bennük – legalábbis valódi tartalommal – megváltásként.

A leszálló este metaforikusan az emberi élet alkonyát idézheti, de *A nap végében* sem hal meg senki, sőt senkit sem fenyeget – vagy vigasztal – közeli halál. Leszáll az éj, és a költő aludni megy: tulajdonképpen csak a ciklus címe, illetve a szövegkörnyezet miatt jár a fejünkben a halál. Szívében „gyászról susog minden”, de minden közelebbi megjelölés hiányában ez „csak” az élet, az emberiség, az emberi léthelyzet, vagy saját művészi tevékenysége (a *journée* szó munkanapot is jelent) fölött érzett gyász lehet: semmi sem utal arra, hogy önmagát kellené előre gyászolnia. A sötétség eltemeti ugyan az „esztelen / lármás és szemérmetlen” Életet, de az másnap újra feltámad. Az éjszaka hasonlít a szeretkezéshez (Baudelaire a „gyönyör” szót társítja hozzá), mert ugyanúgy lehetővé teszi a valóságból való kilépést, mint a *petite mort*. De felszabadít a testi és a tudati meghatározottságok alól is: eltörli az éhséget és a szégyent. A sötétség „friss”, azaz frissítő, és nem csak fizikai értelemben: megszűnik a behatároltság, a végesség

nyomasztó élménye, a képzelet nem ütközik folyton a valóság ellenkezésébe, s függőnyei még jobban elszigetelik a költőt a külvilágtól.

Az *Egy kíváncsi álma* üzenete rokon a *Párizsi képek* között szereplő *A földműves csontvázával*: az élet a halál után változatlanul folytatódik. Baudelaire olvasta Catherine Crowe angol írónő *The Night Side of Nature* című könyvét, amelyben szó esik arról az ókori népek között elterjedt hiedelemről, mely szerint az emberek lelke haláluk után egy különös régióba kerül, ahová mindenki magával viszi az életéből természetét, jellemvonásait, hajlamait, s ily módon a saját maga által létrehozott, az életből a halálba magával átköltöztetett pokolba vagy mennyországba kerül. Az álmodó szorongással és reménnyel fogadja a halált: szorong, hátha a nagy semmi, vagy – a keresztény tanításnak megfelelően – kárhozat vár rá, illetve reménykedik az üdvözülésben, vagy legalább abban, hogy a földinél jobb világba kerül. Ám ami fogadja, az a semminél is rosszabb: ugyanabban a létben találja magát. Bekövetkezik a nagy ellentétpárok (az élet és a halál, a baj és a jó, a vágy és az iszonyat⁶, a szorongás és a remény) áhított feloldódása, de milyen áron! A reggel halotti lepelként takarja be az elbeszélőt, de igazából nem ő hal meg, hanem a halálba vetett reménye. A halál pusztá illúzió (erre utalnak a színházi előadást idéző szavak: „függöny”, „látvány”), a halál utáni utáni lét azonos lesz a halál előttivel, a baj egyedül uralkodik, nincs mire vágni és nincs mitől iszonyodni, vagyis értelmét veszti szorongás és remény. Akár *A földműves csontvázban*, „a halál is hazug”: valójában mindent és mindenkit végleg megerősít eddigi, elviselhetetlen azonosságában. A gyűlölt létállapot örökösen, a halál után is megmarad. A világban minden véges, csak az Ugyanaz ismétlődése végtelen.

A szókészlet, a metaforák (a pergő homok, a fájdalom méze, stb.) folytán a versnek van egy másik lehetséges értelmezése is: az élete első szexuális élményére vágyó, ahhoz nagy várakozásokat fűző ifjú „esemény utáni” keserű csalódását is kiolvashatjuk belőle (egyébként az eredetiben „szelíd szívem” helyett „szerelmes szívem” szerepel). Ekképp sajátos egyenlőség jön létre élet, halál és szerelem között, ami az előző versek gondolati ívének logikus következménye.

Az 1861-es kiadást lezáró *Az utazás* többes szám első személyben íródott: Baudelaire egy csoport nevében beszél, azok nevében, akiket mindenkor az Ismeretlen, az Új megtörhetetlen és kielégíthetetlen vágya hajt. A kötet egyéb darabjaihoz képest meglehetősen terjedelmes vers ellentmondani látszik Baudelaire Edgar Poe-tól kölcsönzött elveinek, aki szerint csak a rövid költemények képesek „magukkal ragadni az olvasó lelkét”, s a „hosszú vers” valójában önellentmondás. A hagyományos alexandrinusok megmaradnak ugyan, de az egyes részek fölöttébb különböző hosszúságúak: akárha kezdene felbomlani a rendezettség, a szigorú forma, mely a ciklus előző öt darabjában (szonettek) érvényesült.

⁶ A *Meztelen szívemben* (XL) például ezt írja: „Kiskoromban két ellentétes érzelmet éreztem a szívemben: életiszonyt és élet-elragadtatást.” (Rónay György fordítása.)

Természetesen a költemény részletes elemzésére itt nincs mód. Értjük be most azzal, hogy *Az utazás* az anyagi és az emberi valóság által megcáfolt hitek, a világ és az ember végességébe ütköző vágyak kudarcát beszéli el; azoknak a vágyaknak a megvalósíthatatlanságát, amelyeket a költő többször is felhőkhöz hasonlít, vagyis amelyek tárgya, tartalma és alakja állandóan változik, s amelyek nem csak a megfoghatatlanra irányulnak, hanem tulajdonképpen emberi nyelven megfogalmazhatatlanok is.⁷ A világ, az emberiség és maga az individuum is szétszórt, egymástól idegen, esetleges töredékekre bomlik szét, amelyeket nem támaszt alá, nem fog össze semmiféle transzcendencia, s amelyeknek lehetetlen bármilyen értéket vagy értelmet adni. „Tintafekete víz, tintafekete égbolt” veszi körül az utazókat: a valóság átláthatatlan és végső soron egynemű, miközben a különféle túlvilágokba és paradicsomokba vetett hitek irodalmi fikciókká (Oresztész; Tennyson: *The Lotus-Eaters*) silányulnak.

Valószínű, hogy *Az utazás* nem véletlenül bomlik nyolc részre (a mindössze fél sort kitevő V. rész elkülönítését nehéz volna megindokolni), s különös módon a nyolcadik rész is nyolc sorból áll. A nyolcas szám a ciklus, a körforgás újratekintését (a hetet követő újabb hétfő), illetve az örök visszatérést (tollunk a végtelenségig rajzolhatja ugyanannak a 8-as számnak a vonalait, anélkül, hogy fölemelnénk) jelképezi.

Azonban a transzcendencia halála végső soron a halál transzcendenciáját készíti elő: a halál válik az egyedüli fenntartható transzcendenciává (jóllehet ennek a valósága is, mint *Az egy kíváncsi álma* kapcsán láttuk, kétséges). Egyedül a halál helyezkedik el a léten túl, egyedül *Az utazás* végén „vén kapitány”-ként megszólított halál haladja meg és járja át szuverén módon a létet. A halál kerül mind a költészetnek, mind a valóság szemléletének a gyújtópontjába; a ciklus verseiben minduntalan fényként jelenik meg, mert ő a tudás legfőbb forrása: új teret nyit a képzelet, azaz az igazi megismerés számára, s ez lesz ezután a költészet igazi terrénuma is. *Az utazás* vége visszatérés a kiindulóponttra: az emberiségről *Az olvasóhozban* kiállított látlelet mit sem módosult, s a kitörési stratégiák is csődöt mondtak. Újraolvashatjuk a verseket, újraélhetjük a kalandot, de most már a központi helyre került halál sugározta fényben. *A Rossz virágaiból* a Jón és a Rosszon túl elhelyezkedő Halál virágai lesznek.

Ha valaki vagy valami meghal a kötet végén, akkor az a verses költemény: a második kiadás megjelenése után a költő szakít a verses formával, és 1862-ben a *La Presse* c. folyóirat megkezdi „kis prózakölteményei” közlését, melyek közül *A rossz üvegesben* Baudelaire megöli, a *Melyik az igazi?*-ban pedig eltemeti

⁷ Akár *Az idegen* vágyai *A fájó Párizs* első darabjának végén.

A Rossz virágait. Újat nem lehet ugyan találni, de alkotni azért lehet. Ezzel bekövetkezik „a második baudelaire-i forradalom”⁸, jóllehet maga Baudelaire, úgy tűnik, nemigen van tudatában ennek, és az Arsène Houssaye-hez címzett ajánlásban Aloysius Bertrand imitátoraként tünteti föl magát, Jules Troubat-hoz írott levelében pedig azt írja, hogy a kötet valójában nem válik el *A Rossz virágaitól*, „de jóval több benne a szabadság, a részletesség és a gúnyolódás”. Az 1869-ben, két évvel a költő halála után kötetben is kiadott darabok elrendezésében nemigen fedezhető fel organikus szerkesztésmód. *A Rossz virágaival* ellentétben *A fájó Párizs* nem alkot zárt egészt: a szerző nem követ semmiféle útvonalat, s az egyes szövegek között legfeljebb laza vagy kevésbé laza tematikus kapcsolatok állíthatók föl. Tény, hogy a kötet befejezetlen, de a költemények esetlegesnek tűnő elrendezése – a kommentátorok szívesen hozzák összefüggésbe e töredékességet a személyiség felaprózódásával, egymástól független részekre bomlásával – arra vall, hogy Baudelaire nem is gondolt a befejezésre: csak írni akart, ameddig csak lehetett, ezzel próbálván elodázni a halált. *A fájó Párizs* már végtelen haláltánc, akár Fancioulle-é az *Egy hősi halálban*; vagy inkább beszéd a halál ellen, méghozzá végtelenbe tartó beszéd. Mint Michel Foucault írja,

Az életünkért írni, amint Blanchot mondotta, sőt talán az életünkért beszélni, valószínűleg legalább olyan régi ügy, mint maga a beszéd. Valamely elbeszélés idejében még a legéletbevágóbb döntések is óhatatlanul függőben maradnak. Tudjuk, a diskurzusnak megvan az a hatalma, hogy megállítsa a levegőben a már kilőtt nyílveesszõt, bizonyos, saját terét jelentõ, függõben tartott idõre. Lehet, hogy amint Homérosz mondja, az istenek azért küldték a szerencsétlenségeket a halandókra, hogy elbeszélhessék õket és a beszéd e lehetõségben találja meg kimeríthetetlen forrását; az is lehet, hogy a közelítõ halál ellentmondást nem tûrõ gesztusa hátrálása az emberi emlékezetben, vájja ki a létben és a jelenben azt az ürt, amelybõl kiindulva és amely felé beszélnek az emberek. [...] ⁹

A beszéd, az írás tehát igyekszik távol tartani a halált, vagy legalább megakasztani útjában. Egyúttal azonban tanúskodik is mellette. Hiszen valójában a halálban helyezkedik el, s a halálból kel életre.

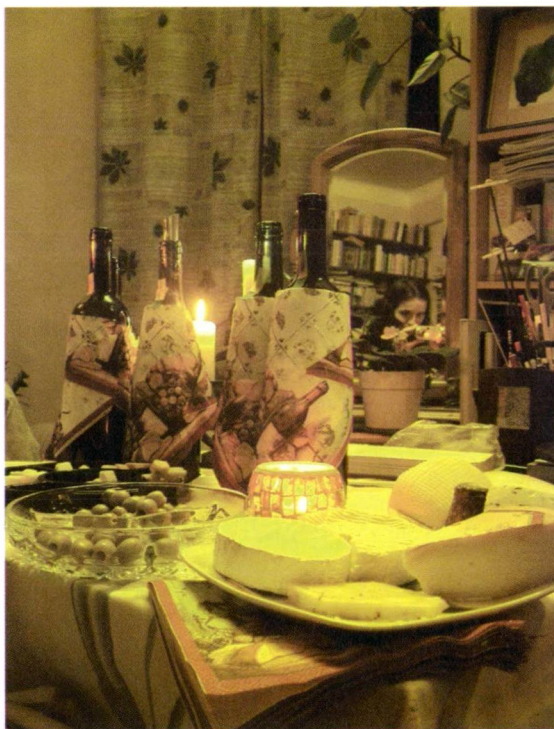
⁸ Johnson, B. 1979. *Défigurations du langage poétique. La seconde révolution baudelairienne*. Paris: Flammarion.

⁹ Foucault, M. 1998. A végtelenbe tartó nyelv. In: Foucault, M. *A fantasztikus könyvtár*. (Válogatta és fordította Romhányi Török Gábor.) Budapest: Pallas Stúdió / Attraktor Kft. 5.

Tél

– Örömteli ellazulás –

„Dem fleißigen Hamster schadet der Winter nicht.”*

KULTÚRTÖRTÉNET

* Német közmondás, jelentése „A szorgalmas hörcsögnek nem árt a tél.”

A Dél-Alföld a két szabadságharc között a francia utazó szemével (1711–1848)

A Rákóczi szabadságharc (1703–1711) és az 1848–1849-es szabadságharc közötti kor Magyarországról a külföldi kortársak körében kialakult vagy hozzáférhető kép értékelése mindmáig ellentmondásokról terhes. Ezek közül véleményünk szerint kettőre mindenképpen érdemes rávilágítani; ismeretük birtokában ugyanis közelebb kerülünk témánk néhány jellegzetességének jobb megértéséhez.

Először is, az 1711-ben megkötött szatmári béke, szemben a XVIII. század végétől egyes történetírói irányzatok által sugallt képpel, a kortárs nyugati emberek számára korántsem jelentett sorstragédiát, hanem – éppen ellenkezőleg – a nyugalom visszatértét a kisebb-nagyobb megszakításokkal csaknem két évszázada tartó, elsősorban a törökellenes háborúknak köszönhető „felfordulás” után.¹

A béke és a nyugalom helyreálltából elméletileg és logikusan az következne (és ez már a második ellentmondás), hogy megindul az utazók „áradata” hazánk, illetve a közép-európai térség felé, vagyis nagy számban jönnek külföldiek, elsősorban a kor divatos szokásának hódoló, európai körútra induló utazók.

Ezzel szemben a szakirodalom egybehangzó véleménye szerint (és ezt saját kutatási eredményeink is alátámasztják) igen kevesen látogatnak el a XVIII. század folyamán hazánkba, és még kevesebben jelentetnek meg rólunk az utazás során személyesen szerzett élményeket és tapasztalatokat megőrkítő műveket.² Különösen igaz ez a francia nyelvű könyvkiadásra: a Hanus Erzsébet és Henri Toulouze által készített, elsősorban a francia nemzeti könyvtár, a *Bibliothèque nationale* gyűjtésére támaszkodó, Magyarországról szóló francia nyelvű munkákat tartalmazó bibliográfia tanúbizonysága szerint a hazánkkal kapcsolatba hozható kiadványok száma a korábbi időszakhoz képest a XVIII. században drasztikusan csökkent. Így például a mi szűkebben vett forrásanyagunkat, az útleírásokat tekintve, mindössze egyetlen olyan művet találunk (azt is a század végéről), amely megfelel az általunk a hiteles kortárs információkat tartalmazó kiadványok számára szabott kritériumoknak; vagyis egy francia által személyesen

¹ A szatmári béke értékelésével kapcsolatos véleményekről ld. pl. Bánkúti, I. 1981. *A szatmári béke*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 138–148.

² Vö. pl. Birkás, G. 1948. *Francia utazók Magyarországon*. Szeged. 72–78. Bárdos, J. 1938. La Hongrie du XVIIIe siècle vue de France. In: *Nouvelle Revue de Hongrie*, 1938/3. 241–250. illetve Bárdos, J. 1939. *La Hongrie dans les Encyclopédies françaises (XVIIe et XVIIIe siècles)*. Szeged, (*Études françaises*, 20. kötet). Az egyes szerzők által példának felhozott Montesquieu esetében még maga a magyarországi utazás ténye sem nyert bizonyítást.

végigcsinált utat örökít meg a szerző, aki maga az utazó, és a mű megjelenésére nem sokkal az utazás befejezése után kerül sor.³

Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy egyáltalán nem tudtak rólunk. Éppen egy kiváló szegedi kutató, Kövér Lajos mutatott rá, hogy nem csekély mennyiségű információval rendelkeztek rólunk, elsősorban a történeti-geográfiai szótárak alapján; ezek azonban a legtöbbször régiiek (gyakran százévesek) voltak, illetve másodkézből származtak.⁴

Mi lehet, mi lehetett az oka ennek a viszonylagos érdektelenségnek? Nyilvánvaló, hogy Magyarország „messze volt” a korabeli úgynevezett „civilizált világ” gravitációs központjától, vagyis Északnyugat-Európától. Ez lehet az egyik magyarázata annak is, miért esett kívül a XVIII. század során oly divatos európai körutazások útvonalán.⁵

Nem szabad elhanyagolnunk egy másik, már a kortárs utazók által is említett tényezőt sem. A bécsi magyarellenes propagandáról van szó. Egy XVIII. század végi angol utazó, Townson részletesen beszámol arról, miként kívánták Bécsben elriasztani a Magyarországon történő áthaladástól: hazánkat vad, barbár, veszélyes országnak festették le, ahol az idemerészkedő utazó életét az utakon garázdálkodó rablóbandák, illetve ezek hiányában farkasfalkák fenyegetik. A szándékai mellett kitartó Townson meg is lepődött, amikor magyarországi útja során semmi különös sem történt vele.⁶

Tény ugyanakkor (és ez szűkebb pátriánkra fokozottan érvényes), hogy riasztóan hathattak a nyugatról érkező utazóra a XVIII. századi mércével tekintve is rendkívül rossz magyar útviszonyok, az országon belül lakatlan területen megtételre váró óriási távolságok, illetve a városiasodottság alacsony foka is.

Mindezek mellett szerepet játszott egy negyedik tényező is. A három birodalom, Ausztria, Törökország és Oroszország szomszédságában, illetve közelségében fekvő Magyarország nem volt elég figyelemfelkeltő, és Pozsony vagy Pest-Buda fényei igencsak halványanak bizonyultak Bécs, Pétervár vagy Konstantinápoly vonzereje mellett. Ennek folyományaként hazánk területe nem lehetett az utazások célországa sem; Magyarország továbbra is tranzitország maradt (miként a középkor óta szinte mindig az is volt), amelyet az említett városokba tartó utazók többé-kevésbé gyorsan átszeltek. Ebből következik az is, hogy a témánkhoz tartozó területek akkor kerülhettek be az utazó látókörébe, amennyiben szá-

³ Vö. Hanus, E., Toulouse, H. 2002. *Bibliographie de la Hongrie en langue française*. Budapest-Paris-Szeged. 59–76.

⁴ Vö. Kövér, L. 2003. Szeged. (PhD-értekezés, kéziratban.)

⁵ Az európai körutazások, az ún. *Grand Tour* mibenlétéről ld. bővebben pl. Gyömrei, S. 1934. *Az utazási kedv története*. Budapest: Gergely. 76–82.

⁶ A korabeli magyar útviszonyok és feltételek (biztonság kérdése, stb.) tanulmányozásához ld. pl. Antalffy, Gy. 1943. *A honi utazás története*. Budapest. 122–164.

razföldi úton Konstantinápoly felé tartott, és Pest-Budánál a Duna bal partját választotta.

Az utak száma a XVIII. század végén szaporodásnak indul. Nőne az érdeklődés Franciaországban Közép-Európa iránt? Nem igazán erről van szó, hanem inkább arról, hogy az 1789 után a forradalmi események következtében a régi rend, az *ancien régime* számos híve – önszántából vagy éppen az életveszély elől menekülve – az emigrálást, a száműzetést választja. Köztük számos művelt, vagyonos és – mai kifejezéssel élve – „időmilliomos” ember van, akit vonz Kelet varázsa, és a szárazföldi utat választja. A XVIII. században elterjedt szokás szerint – és vélhetően belső készítésre is – útleírás készítésével mintegy dokumentálni is kívánják az utazást.

A száműzöttek közé tartozott az előkelő családból származó Charles-Marie d'Yrumberry, Salaberry grófja is (1766–1847). Ő már 1790-ben az emigrációt választotta, amit igen jól tett, ugyanis apját, aki a forradalmat megelőzően a párizsi királyi számvevőszék elnöke volt, később, 1794-ben kivégezték. A vele foglalkozó életrajzi munkák szerint előbb Németországban, Törökországban és Itáliában utazgatott, majd csatlakozott Condé herceg seregéhez, melytől csak akkor vált meg, amikor azt Oroszországba küldték. Utazásainak gyümölcse a hazatérte után, 1799-ben Párizsban – akkor még név nélkül – megjelentetett nyolcadrét formátumú könyv, a *Voyage à Constantinople par l'Allemagne, la Hongrie, les îles de l'Archipel* (Utazás Konstantinápolyba, Németországon, Magyarországon és a görög szigettengeren keresztül), amely fiktív levelek formájában tartalmazza az útja során szerzett élmények, illetve a látott dolgok leírását.⁷

Magyarországról a XV–XIX. levelekben olvashatunk. Ezek tanúsága szerint a szerző, aki 1790 novemberében személyesen jelen volt Pozsonyban II. Lipót koronázásán, 1790. december 31-én indult el Bécsből Konstantinápoly felé, ahová 1791. március elsején érkezett meg. Noha az utazás belső kronológiáját illetően nem rendelkezünk sok támponttal, azt tudjuk, hogy 1791. január 1-jén már Budán volt; valószínűsíthető, hogy a Dél-Alföldet január első felében szelte át. Útiránya saját bevallása szerint Pestről az Alföldön keresztül Temesvárra vezetett. A Tiszán vélhetően Szegednél kelt át; legalábbis erre lehet következtetni abból, hogy egyedül ezt a helységet említi meg (egyébként nevét csúnyán félreírva!) az egész alföldi útból. Az ország eme részéről, illetve az itteni lakosokról sugallt kép nem túl biztató; ennél csak a Tisza részesül hátrányosabb bemutatásban. Salaberry szerint:

Buda és Temesvár között a síkság egyhangúságán, az unalmon és a gyakran még gyakoros közlekedésre is alkalmatlan utak rossz állapotán kívül semmi említésre méltó

⁷ Salaberry 1799. *Voyage à Constantinople, en Italie et aux Iles de l'Archipel par l'Allemagne et la Hongrie*. Paris. 62–94.

sincs. A magyar falvak neve igen kellemes hangzású, ami ellentétben áll a bennük lakók külsejének szegényes voltával. (...) Nagyjából Magyarország közepén található Fregedin [Szeged] a világ legszomorúbb és legsárgább folyója mentén.⁸

Mintha a régió bizonyítványát kellene magyaráznia, a következő oldalon felmentőleg hozzáteszi, hogy az ország igazán gazdag részei nem erre felé találhatók:

Nem szabad az alapján megítélni Magyarországot, mint amit én mondok az általam átszelt vidékekről. Ez ugyanis az ország középső része, és a legjobban megművelt földek Erdély fölől, illetve a Horvátországgal szomszédos részekén találhatók.⁹

Ebből az értékelésből nyilvánvalóvá válik, hogy a már ekkorra is világlátottnak számító utazó számára az alföldi táj kifejezetten szegényesnek, civilizáció híján lévőknek számított. Mi lehetett eme látásmód oka? Nem szabad elfelednünk, hogy az ország eme része még a XVIII. század végén is elég gyéren lakott volt (az 1785–1787. évi népszámlálás alapján a népsűrűség nem haladta meg négyzetkilométerenként a 15–20 főt), és ebből következően nagy volt a lakatlan, illetve mezőgazdasági művelés alá nem vont területek aránya. Talán még ennél is nagyobb súllyal esett latba az urbanizáció magasabb fokán álló környezetből érkező nyugati utazó számára a kulturális és földrajzi támpontot is jelentő városok hiánya.

Sajnálatos módon, e sommás ítéleten kívül Salaberry grófja nem ejt több szót a Dél-Alföldről, noha leveleiben bőségesen értekezik Magyarország politikai viszonyairól, történelméről, illetve a magyar nemzetkarakterről.

A magyarországi utazások XVIII. századi történetéhez képest némi változást látnunk a XIX. század elején. A napóleoni háborúk idején jelentős számú francia halad át országunkon katonaként, követként vagy éppen kémként, és sokan meg is örökítik a látottakat. Bizalmas jellegű jelentéseik azonban éppen természetüknél fogva ismeretlenek maradtak a nagyközönség előtt, kézíratos formában maradtak fenn, és a kutatók is csak – az egyébként makói családi gyökerekkel is rendelkező – Kecskeméti Károly, valamint Kosáry Domokos munkái segítségével fedezték fel őket a XX. század második felében.¹⁰

Az 1830-as évektől kezdődően azonban már igazi átalakulásnak lehetünk tanúi. Évről évre egyre több francia keresi fel Közép-Európát, és halad végig a Duna vonalán. Ennek két fő oka van. Egyrészt, miután a gőzhajózás megindult a Duna magyarországi szakaszán is, lehetővé vált a viszonylag gyors, kényelmes

⁸ Salaberry 1799. 84.

⁹ Salaberry 1799. 85.

¹⁰ A szövegeket ld. Kecskeméti, K. 1960. *Sources relatives à l'histoire de la Hongrie 1. Témoignages français sur la Hongrie à l'époque de Napoléon, 1802–1809*. Bruxelles.

és veszélytelen áthaladás; másfelől pedig az 1830. júliusi párizsi forradalom és az azt követő politikai változások számos, a restauráció idején kompromittálódott személyt késztettek Franciaország elhagyására, és a Bourbonok biztos támogatójának számító Ausztriába menekülésre, valamint a kontinens keleti felén és a Közel-Keleten történő utazgatásra. D'Haussez báró, X. Károly tengerészeti minisztere mellett így tett az idős Marmont marsall, Napóleon egykori fegyvertársa is, aki a Bourbon-restauráció idején királypártivá lett, és a júliusi forradalom idején éppen a párizsi helyőrség parancsnokságával volt megbízva.¹¹

Szerencsénkre Marmont marsall nem hajón érkezett Magyarországra (ebben az esetben ugyanis 2–3 nap alatt „végigszaladt” volna rajta, és a Duna mentén található helységeken kívül semmit sem látott volna), hanem első, 1831-es próbálkozása után (amikor is a kitörő kolerajárvány elől vissza kellett sietnie Bécsbe) 1834-ben is szárazföldi úton kívánta átszeli hazánkat. Így 1834. áprilisában Pestről Ócsa és Kecskemét érintésével (véltetően ez volt Salaberry útvonala is negyven évvel korábban) Temesvár felé vette útját.

Számára is rögtön feltűnt az Alföld viszonylagosan lakatlan volta, illetve a városi civilizáció hiánya; azonban – Salaberrytól eltérően – ő magyarázatot is keresett erre a sajátosságra, és azt a viszontagságos magyar történelemben találta meg:

Magyarország eme, számomra új részében feltűnt a lakatlan pusztá, illetve a kevés, ám nagy lélekszámú falu sajátos ellentéte. (...) Van köztük olyan is, amelyben harminc-, vagy akár harmincnolcezer földműves lakik. Ez ma már teljesen értelmetlennek tűnik, ám másként volt ez a korábbi időkben, és a társadalmi változásoknak még nem sikerült lebontaniuk mindazt, amire valaha szükség volt. [E településszerkezet okait] abban találtam meg, hogy százötven évvel ezelőtt, amikor törökök uralták, majd pedig kiűzésük után betöréseikkel háborgatták, nagy volt a felfordulás Magyarországon. (...) Az iga lerázására képtelen, magára hagyott lakosság igyekezett a bajt mérsékelni, és hamarosan rájött, milyen előnyök rejlenek abban, ha minél nagyobb számban tömörülnek egy helyen, és így nagyobb hathatósággal részesülhetnek a hatalom védelmében.¹²

A korabeli útleírói eszközökkel élve gyorsan keresett is analógiát. Erre a spanyol példa bizonyult alkalmasnak:

Ugyanazok az okok ugyanazzal a hatással jártak Spanyolországban és Magyarországon is. Az Ibériai-félszigeten folytatott hosszú háborúk arra készítették a lakosságot, hogy öt-hatezres lélekszámú városokba tömörüljön, és ne nyitott falvakba, tanyákba vagy majorságokba szóródjon szét.¹³

¹¹ Marmont marsall műve: Raguse, duc de [Marmont]. 1837. *Voyage du maréchal duc de Raguse en Hongrie, en Transylvanie, dans la Russie méridionale, en Crimée, et sur les bords de la mer d'Azoff, à Constantinople, dans quelques parties de l'Asie-Mineure, en Syrie, en Palestine et en Egypte*. Paris: Ladvocat.

¹² Raguse 1837. 55–56.

¹³ Raguse 1837. 58.

Szűkebb pátriánk határát Marmont marsall Csongrádnál lépte át, majd a Tiszán átkelve Szentest felé folytatta útját. Némi pontatlansággal a következőket írja Csongrád vármegye első két nagyobb településéről:

Másnap, április 27-én, Csongrádon haladtam át. Harmincezer földműves lakik itt, és a vidék teljes egészében ugyanúgy néz ki, mint az, amelyen az előző napon haladtam keresztül [száraz, agyagos föld, homokkal keverve]. Szentestnek hatezer lakosa van, és Magyarország eme részén mindenütt így oszlik meg a lakosság. Szentest a Tisza partján fekszik.¹⁴

Ismét elérkeztünk tehát a Tiszához. Salaberrytől eltérően azonban Marmont nem intézi el a folyót egy sommás megállapítással, hanem részletesen foglalkozik jellemzőivel, illetve a vele kapcsolatos teendőkkel is:

Ez Magyarország négy nagy, a királyi címerben is szereplő folyójának egyike. (...) A Tisza igen nagy vízmennyiséget hömpölyögtet, és – bár nehezen, de – hajózható. A folyómedret gyakran eltorlaszolja a feltorlódott uszadék, és – mivel teljesen sík vidéken folyik át – gyakran kilép medréből, mocsarakat hoz létre, és számos ágra oszlik, melyek között nagyszámú sziget található. Égető szükség lenne a folyó szabályozására; ám az efféle munkák sokba kerülnek, és az ország még gyermekcipőben járó közigazgatása nem rendelkezik a megvalósításhoz szükséges eszközökkel.¹⁵

Ami ezután következik, az pedig a vidék valóságos dicsérete. A marsall szinte jó gazdaként tekint a tájra, úgy dicséri:

A Tisza bal partján kezdődnek Magyarország legjobb termőföldjei. Kizárólag folyami hordalékból állnak, semmilyen trágyázást sem igényelnek, és a mérsékelt égöv valamennyi növénykultúrája számára megfelelőek. Jól meg vannak művelve, ám igen mélyen fekszenek, és egészségtelenek. Több ültetvényt találni itt, mint másutt, és vannak gazdasági épületek is. Az egybetömörült lakosság itt fog elsőként felbomlani és szétszóródni. Ekkor ez a vidék még sokkal szebb lesz. A talaj fajtája megszakítás nélkül ugyanaz a Tiszától a Marosig, majd az egész Bánátban; ám elsősorban a Tisza bal partján található szinte csodálatos termékenység. Még a Nílus deltája sem mutat szebb képet a szemnek. Ezek a földek alkalmasak a kender, illetve a nagyon gazdag és mély talajt igénylő növények termesztésére, és sosem merülnek ki.¹⁶

Az illusztris utazó Szentestről Mezőhegyesre veszi útját, hiszen egyik fő célja a mezőhegyesi állami ménesház meglátogatása és pontos leírása. Útközben találkozunk egy másik illusztris személlyel, ugyanis Derekegyházaán megállt Károlyi Lajos gróf, Csongrád vármegye korabeli adminisztrátorának birtokán. A gróf mellett ott voltak a választás örvéen a szomszédságból összegyűlt nemesek. Az ő beszédük (illetve annak hangzása) alapján a marsall – ismét külföldi, ezúttal lengyel analógia segítségével – rájön, miben rejlik a magyar politikai élet lényege:

¹⁴ Raguse 1837. 64.

¹⁵ Raguse 1837. 65.

¹⁶ Raguse 1837. 65.

Mindenki az asztalnál csillogtatta szónoki tudományát, miután jó sokat ivott. A sok tószt végül teljesen baráti jelleget kölcsönzött a korábbi vitáknak. (...) Ez a fajta családi hangulat az ötven évvel ezelőtti lengyel szokásokat idézte. (...) Tagadhatatlan, hogy az étkezések igen fontos szereppel bírnak a magyar politikai ügyek intézése során, illetve a kormányzati eszköztárban.¹⁷

A dél-alföldi táj vagy helységek mibenlétéről ezután igen keveset tudunk meg; ugyanis következik a Magyarországgal foglalkozó fejezet egyik központi része, a mezőhegyesi császári méneshirtok leírása. Csak az arányok érzékeltetése céljából jegyezzük meg, hogy a Pesttől Temesvárig tartó út leírására, illetve a magyar jellegzetességekről folytatott elmélkedésekre fordított mintegy húsz oldalból több mint öt kizárólag a mezőhegyesi ménessel foglalkozik. Marmont szavaival ez „az osztrák monarchia legszebb intézménye, ami a lovak nemesítését és a nemes fajták terjesztését illeti.” E vallomáshoz hűen az agg vitéz részletesen bemutatja a méneshirtok területét, felépítését, működését, történetét, az itt tenyésztett lófajtákat, és külön – név szerint! – kitér a híresebb fedezőménékre is.

A lótenyésztés iránt nem különösebben érdeklődő olvasó szerencséjére a marsallnak egyszer el kellett hagynia Mezőhegyest is. Ez 1834. április 29-én történt meg. Mezőhegyesről keletre, Arad felé vette útját, itt tudott ugyanis átkelni a Maroson. A folyó leírása ezúttal is tartalmazza a legfontosabb jegyeket, és már meg sem lepődünk, hogy a marsall most is külföldi – francia – analógiával él; a Marost a franciaországi Marne-hoz hasonlítja. Ugyanakkor az aradi átkelés szükségszerű díszlete, maga Arad városa szinte meg sem említődik; nem így a hidat védő erőd, amely természetesen feltűnik Marmontnak:

Miután az általa megérdemelt figyelemmel megvizsgáltam a mezőhegyesi intézményt, április 29-én ismét útnak indultam. Aradnál átkeltem a Maroson. Ez a folyó a Kárpátok magas bérceiben ered, szinte teljes egészében átszeli Erdélyt. E ponthoz érve már nagyon szép; ereje pedig ahhoz hasonlítható, amivel a Marne rendelkezik Párizs mellett. Folyása jelentős részén hajózható, és az Erdélyből érkező fa, valamint só szállítására szolgál. Aradon van egy fahíd e folyó felett; ezt a hidat a közelében lévő, öt bástyából álló erősség védi, amely – nekem úgy tűnt – karban van tartva és jó állapotú.¹⁸

A Marostól délre, a folyó bal partján a marsall szinte egy másik, a korábban látottakkal néhol kiáltó ellentétet mutató világba lép. Szavai nyomán úgy érezzük, mintha visszatalált volna a civilizációba: útja végre megművelt földek mellett, „normális” településhálózaton keresztül vezet. A magyarázat számára egyértelmű: itt már nem magyarok, hanem betelepített, saját kultúrájukat magukkal hozó németek élnek:

¹⁷ Raguse 1837. 67.

¹⁸ Raguse 1837. 74–75.

A Maros túlsópartján megváltozik a táj képe, és a földek még jobbakké. Olyan feketeföld van itt, amely alkalmas a kertészkedésre; ám leginkább a gondos földművelés tűnik fel. Itt már nincsenek óriásfalvak, hanem csak normális lélekszámú falvak, a tanyák, majorságok és az ültetvények sokasága pedig civilizált külsőt ad a tájnak. A lakosság számának még növekednie kell, de már a mostani helyzetben is van élet e vidéken. Azt hinné az ember, hogy valamelyik szép német tartományt látja – és ez így folytatódik egészen Temesvárig. Ez azért van, mert az itteni lakosság német kolóniákból áll, akik magukkal hozták erkölcsüket, szokásaikat és foglalatosságaikat. Megtelepedésük nem régebbi hatvan évnél. Ez a szép táj kissé hullámzik, ami csak még szebbé teszi, és megóvja attól az egyhangúságtól, mely alól gazdagsága önmagában nem tudná megóvni.¹⁹

Sajnos, a Maroson történő átkelésével Marmont marsall el is hagyta szűkebb páttriánkat, így utóbbi dicsérő szavai már egy másik országészre, a Bánátra vonatkoznak.

Összegzéséppen elmondhatjuk, hogy a XVIII. század utolsó évtizede és a XIX. század harmincas éve között a dél-alföldi táj leírása bizonyos szempontból döntő átalakuláson ment keresztül. Míg Salaberry egy-két szóval elintézi ezt a vidéket, illetve a Tiszát, addig Marmont marsall (nyilván kiterjedtebb érdeklődési köre folytán is) részletesen bemutatja. Igen nagy precizitással értekezik a terület geológiai sajátosságairól, illetve a benne rejlő lehetőségekről. Ugyanakkor az itt élő emberek és épített környezetük szinte teljes egészében kimaradnak a szövegből. Ennek okát egyértelműen a nyugati ember számára ismerős városi civilizáció hiányában kell látnunk.

Ami az ítéletalkotást illeti, abban mindkét utazó egyetért, hogy nem ez régió Közép-Európa leggazdagabb része; és ez a megállapítás még akkor is igaz, ha figyelembe vesszük Marmont marsall kissé túlzott lelkesedését a Tisza bal partján elterülő termőföld gazdagsága láttán. Ilyen szempontból kijózanítólag hathat ránk ugyanezen szerzőnek a Marostól délre fekvő területek műveltsége feletti öröme, amely egyúttal ítélet a Dél-Alföld gazdasági élete felett is. Ugyanakkor szintén Marmont marsallnak a mezőhegyesi ménésbirtokról vagy az aradi átkelésről adott leírása mutat rá az útleírások kritikai értékelésének egyik fontos szempontjára: minden utazó azt és annyit lát, amit és amennyit látni akar.

¹⁹ Raguse 1837. 75–76.

Szkepticizmus és kereszténység d'Argenson márki írásaiban

Századának hű fiaként d'Argenson márki a keresztény tanítást és hittételeket a filozófia és a természetes ész (*la raison naturelle*) törvényszéke elé idézi. Álláspontja szerint megbízható ismeretekhez egyetlen forrásból juthatunk: a józan ész elvei szerint élő ember (*l'homme rationnel*) intuícióira támaszkodva. Az igazság letéteményesét, a felvilágosult kor bölcs filozófusát a világ ésszerű elrendezése arról győzi meg, hogy Isten nemcsak létezik, de egyben igazságos is. Feltűnő, hogy d'Argenson gondolkodását milyen mélyen áthatja az emberi szellem tökéletesedésének (*le progrès de la raison universelle*) ideológiája: ez a gondviselés-szerű folyamat – erről később részletesebben is beszámolunk – olyan helyzetet teremtett, amelyben az embernek végre lehetősége nyílik arra, hogy átgondolja vallásos hiedelmeit.¹ A szenvedélyeinek és előítéleteinek igáiból lassacskán felszabaduló ember megtisztíthatja hitét a rátapadt barbárságtól és fanatizmustól. A tisztulási folyamat végeredményeként d'Argenson reményei szerint egy olyan természetes vallás születik majd, amelynek tanait az egész emberiség elfogadja majd. A márki gondolatmenetében jelentős szerepet játszik a szkeptikus filozófiára jellemző metodológia: meggyőző bizonyítékok híján a modern kor filozófusa kénytelen felfüggeszteni ítéleteit a keresztény vallás misztériumaival és a kegyelem kérdésével kapcsolatban. Nem könnyű persze egyértelmű választ adni arra a kérdésre, milyen mértékben kapcsolódik d'Argenson az újkori szkeptikusokhoz. Ránk maradt kéziratai arról tanúskodnak, hogy Montaigne és Saint-Évremond kedvenc szerzői közé tartoznak, s arról is dokumentumok tanúskodnak, hogy jól ismerte Bayle írásait. A pürrhonizmus problémáját egy kéziratban ránk maradt *Beszélgetés a lélek tárgyában* (*Dialogue sur l'âme*) című munkájában tárgyalja részletesen.²

A dialógus két szereplője („Ariste, a vallást tisztelő materialista” és „Philotée, a hagyományos metafizika híve”) elismeri, hogy igen nehéz volna elosztatni azokat a kételyeket, amelyekkel a pürrhonisták által a kinyilatkoztatott vallást és az emberek hagyományos istenképét illetik. Példának okáért képtelenség volna biztonsággal eldönteni, hogy Isten vajon pusztán szellemi lény, vagy anyagi létezéssel is bír-e. A pürrhonistáknak tehát igazuk van, amikor elutasítják a „metafizikusok tündérmeséit”, s a nyilvánvalóan eldönthetetlen kérdésekben az ítélet felfüg-

¹ Argenson, marquis d'. 1857. Cours abrégé de théologie. In: *Mémoires et journal inédit du marquis d'Argenson, publiés et annotés par le marquis d'Argenson*. Paris: Jannet. [A továbbiakban *Jannet*] t. V. 197.

² Argenson, marquis d'. é.n. *Dialogue sur l'âme*. (kiadatlan kézirat) Lelőhely: Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Mémoires de France, 502. 251r–261r.

gesztését hirdetik. Ariste ugyanakkor bírálja is az újkori szkeptikusokat, akiknek azt rója fel, hogy „még a legnyilvánvalóbb dolgokban is kételkednek: Bayle például rosszindulatúan mindent megkérdőjelez, s így elveszi az emberek hitét.”³ D’Argenson filozófusa tehát köztes álláspontra helyezkedik, egyenlő távolságra a mindent megkérdőjelező pürrhonistákról és a bizonyíthatatlan állításokban megingathatatlanul és dogmatikusan hívő „metafizikusoktól”. Ariste véleménye szerint Isten szabta meg azokat a határokat, amelyeken belül az ember bizonyos és megkérdőjelezhetetlen tudásra tehet szert: vannak dolgok, amelyeket „Isten akar, hogy tudjunk.” A tudható dolgok és az ember számára el nem érhető ismeretek elválasztását szolgáló döntő kritérium: az Isten által az emberre ruházott fakultások, érzékeink és értelmünk használata. A locke-i szellemben érvelő Ariste szerint „Isten nem azért ruházott fel minket érzékekkel, hogy használatukkal tévútra vigyen minket.” Azokban a kérdésekben, amelyekben érzékeink nem szolgálnak elégséges útmutatással, a spekulatív ész óvatos használata is megengedett: az okozatoktól megpróbálhatunk eljutni az okokig, ám jobban tesszük, ha nem távolodunk el túlzottan az érzékekkel felfogható igazságokig, mert akkor úgy járunk, mint azok az „elvont spekulációikba vesző metafizikusok, akik tündérmesét írnak filozófia helyett.”⁴

Ariste tehát megejtően egyszerű választ kíván adni a szkeptikus kihívásra: tudásunkat építsük az érzékeink útján felhalmozott ismeretekre, s hagyjuk véglegesen magunk mögött a teológiai-metafizikai spekulációkat, amelyek semmiféle megbízható eredménnyel nem kecsegtetnek, sőt, mivel vizsályt és egyenlenséget támasztanak az emberek között, még a politikai közösség stabilitását is veszélyeztetik. A polgárok békéjét és nyugalját szíven viselő Ariste egy olyan közhatalmi intézmény (*Bureau du silence*) felállítását javasolja, amely cenzurális úton függesztené fel a végleges megoldással nem kecsegtető kérdések tárgyalását. Állítása szerint az ókori görög *amphytrion* egy rendelete ihlette, amely a rend és a békesség érdekében egyszerűen megtiltotta, hogy a delphi jósa egy igen hevesen vitatott ítéletét a „szofisták” további kommentárokkal illessék.⁵ Az eldönthetetlen kérdések körébe sorolja például a következő, a XVII.–XVIII. századi metafizikusok által szívesen tárgyalt, s komoly világnézeti-ideológiai téttel bíró problémát: vajon a kiterjedéssel bíró anyag képes-e a gondolkodásra. A magát jó kereszténynek nyilvánító Ariste az alábbi módon próbálja rávenni a teológusokat ítéletük felfüggesztésére az alábbi kérdésben: „Lépünk túl ezen a vallásosságra igen veszélyes vitán, ismerjük el véglegesen, hogy e kérdésben nincs jogalapunk vitázni. Ahogy logikusaink mondják: *non datur scientia*. Hozunk olyan törvényeket, amelyek kategorikusan tiltják ezen veszélyes kérdések

³ *Dialogue sur l'âme*. 252v.

⁴ Voltaire nagyjából hasonló megrovásban részesítette Locke-ot.

⁵ *Dialogue sur l'âme*. 253r.

tárgyalását.”⁶ D'Argenson filozófusa tehát irányváltást javasol: a haszontalan metafizikai spekulációk és a Szentírás obskúrus passzusainak kommentálása helyett próbáljanak társadalmilag hasznos etikát „előállítani”. Olyan erkölcsiségre van szükség, amely a földi és a túlvilági szankciók kilátásba helyezésével igazságosságra és őszinteségre készíti a polgárokat.⁷ A kérdést az államférfi szempontjából tekintő Ariste tehát amellet érvel, hogy a vallásnak rövid úton meg kell szabadulnia minden irracionális és a politikai rendet veszélyeztető elemétől. Ha a vallás nem válik „alkalmazott etikává”, számításra kell arra, hogy szembekerül a rendért és a békességért felelős törvényhozóval.

Amikor beszélgetőpartnere azzal az ellenvetéssel él, hogy a terv indokolatlan korlátokat állít a tudományos megismerés elé,⁸ Ariste azzal vág vissza, hogy a teológia már régóta nem számít a tudományok közé, hiszen nem fejlődik, hanem körben forog, s nem gazdagítja hasznos ismeretekkel sem az emberiséget. A teológia ráadásul olyan heves érzelmi reakciókat vált ki az emberekből, amelyeket a valódi tudományok sosem. Ariste szerint tehát az isten természetével kapcsolatos, teljességgel eldönthetetlen metafizikai kérdések tárgyalásának betiltása nem tekinthető az emberi szabadság csorbításának. D'Argenson más írásaiban Ariste érveihez hasonló kiindulópontból érvel a korlátozott vallási tolerancia mellett: a politikai stabilitás megőrzése érdekében a közhatalom bizonyos mértékig korlátozhatja az egyének – egyébként is definiálatlan – szabadságjogait. D'Argenson álláspontja szerint az állampolgári jogok legfontosabbika a biztonság és a nyugalom: ennek megfelelően azt javasolja a királynak, hogy egyszerűen tiltsa meg a janzenistákat a jezsuitákkal szembeállító – s az 1730-as években különösen elmérgesedő – vita résztvevőinek a polémia folytatását.

Persze d'Argenson nem mindig és nem kizárólag a vallás etikai és filozófiai redukciójának receptjét javasolja az általa tarthatatlannak ítélt helyzet megoldására. A gondolkodásának kettőssége bizonyítani látszik Popkin elmés megállapítását: „Complete scepticism is a two-way street, from which one can exit either into the »reasonableness« of the Enlightenment, or the blind faith of the fideist.”⁹ Nem állíthatjuk persze, hogy szerzőnk komolyan érvelt volna egy fideistának bélyegezhető álláspont mellett. Írásaiban azonban számos alkalommal fejezi ki szimpátiáját egy montaigne-i ihletettséggű gyakorlati konzervativizmus irányában: ha az emberi ész ilyen nyilvánvalóan képtelen végérvényes ítéleteket mondani a keresztény dogmatika tárgyában, minden bizonnyal helyesen járunk el, ha híven követjük azon vallás tanításait, amelybe jósorsunk születni

⁶ *Dialogue sur l'âme*. 253v–254r.

⁷ *Dialogue sur l'âme*. 255r.

⁸ *Dialogue sur l'âme*. 254v.

⁹ Popkin, R. J. 1979. *The history of scepticism from Erasmus to Spinoza*. University of California Press. 95.

engedett, hiszen ez a hit valószínűleg meg is felel nemzetünk karakterének. Az ítélet felfüggesztése tehát a hagyomány, az évszázadok során felhalmozódott bölcsesség passzív és prudenciális elfogadásához is vezethet – ahogyan erre számos példát is találhatunk a márki írásaiban. Ez a törekvés nyilvánul meg a katolikus egyház tanításához való hitetlen hűségében (*fidélité désabusée*) éppúgy, mint politikai prudencia hirdetésében. Montaigne-hez hasonlóan d'Argenson is vallási innovációval és a nemzeti hagyományok elárulásával vádolja a XVI. századi protestánsokat (s mindeközben nem ismeri fel, hogy a helyzet alapvetően megváltozott, hiszen a XVIII. századra a francia protestantizmus is szert tett egy két évszázados hagyományra, így az újítás vádjá rájuk nézve többé nem állja meg a helyét). A márki mindenestre továbbra is fenntartja, hogy Franciaországban a protestantizmus „idegen” vallás.

Mint láttuk, a másik lehetséges válasz a szkeptikus kihívásra nem más, mint az emberi ész által bizonyossággal birtokolható tudás szférájának radikális redukciója. Ez értelemszerűen a szilárd filozófiai alapokat nélkülöző hagyományos keresztény teológia heves bírálatával jár. D'Argenson arra tesz kísérletet, hogy megtisztítsa a keresztény vallást felesleges és bizonyíthatatlan dogmáitól. Mivel Isten sohasem adott egyértelmű útmutatást a kegyelem és a szentháromság kérdésében, az ezekről való eszmefuttatások nem Tőle, hanem az embertől származnak, s így babonaként elvetendők. Nem vethetjük bizalmunkat a Kinyilatkoztatásba sem, hiszen d'Argenson szerint az isteni akarat megnyilvánulásai csak általánosak lehetnek: nem hihető, hogy Isten egy választott népnek, egy adott történelmi pillanatban mutatta volna meg magát. A Bibliában való hit nem csak ésszerűtlen, de egyenesen bűnös cselekedet is: ha egyszer Isten létének vannak valódi (filozófiai) bizonyítékai is, helyrehozhatatlan hibát követünk el, ha emberi fabulációkból (a Bibliából) próbálunk következtetni a világ alkotójának természetére és szándékaira.¹⁰ A márki szerint két okkal magyarázható az emberiség évszázados (évezredes) tévelygése: a pszichológiai ok az ember fékezhetetlen kíváncsisága (a tudásvágy ágostoni bírálatát nem először fordítják szembe a spekulatív teológiával); ezt azonban kiegészíti a libertinus hagyományból származó politikai természetű érvelés, amely a teológia elburjánzását sarlatánságként és imposztúraként értelmezi.¹¹

D'Argenson véleménye szerint az ellenségeinek csapásai és belső következetlenségei alatt roskadozó kereszténységnek stratégiát kell váltani, ha fenn kíván maradni: mivel a kegyelemtan misztériumainak aprólékos tárgyalása és a teológiai szörszálhasogatás ideje lejárt, a kereszténységnek társadalmilag hasznos irányba kell fordulnia. A márki tanítómesterére, Saint-Pierre abbéra hivatkozik, aki szerint „reformterveiben amellet érvelt, hogy a keresztény iskolákban csak a

¹⁰ Jannet V. 246. „Religion”

¹¹ Jannet V. 328.

morált tanítsák a gyermekeknek, s szót se ejtsenek a dogmákról.”¹² A keresztény vallásból tehát csak az evangéliumi morálnak kell fennmaradnia, a hagyomány többi része bátran átmehet az enyészetbe. D'Argenson – d'Alembert-rel össze-csengően – egyébként is azt vallja, hogy a teológia nem számít tudománynak, hiszen nem valószínű, hogy a jövőben bárki is forradalmian új felfedezést tenne ezen a téren. „Már eleget írtak e kérdésekről. Tiltsuk be a dogmával foglalatosskódó könyveket, s inkább arra bátorítsuk a jótollú teológusokat, hogy az evangéliumi (más néven filozófiai) erkölcs védelmében tevékenykedjenek.”¹³

A vallás lényege, megőrzendő magja tehát az evangéliumi erkölcs. A keresztény vallásnak nem a hívek lelki üdvösségének biztosításával kell foglalkoznia – ezt nem is tehetné, mert ebben a kérdésben senki sem tud biztosat – hanem az evilági moralitással. A márki álláspontja tehát érdekes, bár nehezen védhető: abból, hogy az üdvözülés mikéntjével kapcsolatban nincsenek megbízható ismereteink, arra következtet, hogy a kérdéssel nem érdemes foglalkozni, hiszen Isten ültette el lelkünkben a bizonyosság iránti vonzódást és a bizonytalanság félelmét.

Ha tehát a keresztény vallás magja az erkölcsiség, a hit hanyatlásának legfontosabb jele nem más, mint az, hogy a keresztény etika mára sokat veszített korábbi befolyásából. A jelenséget d'Argenson két okkal kívánja magyarázni: bár a „külső”, társadalmi-politikai argumentációnak is van nyoma a márki írásaiban (a tiszta elveket megrontják a szélhámos papok és királyok), az életmű egészében nagyobb súlyt kap a „belső”, etikaelméleti magyarázat. Ez utóbbi szerint egyszerűen arról van szó, hogy a keresztény tanítás számos ponton ütközik a d'Argenson elképzelt filozófus felvilágosult erkölcsiségével. A legfontosabb eltérés: az igazi erkölcsiség nem az Isten és az ember viszonyát (ez inkább hatalmi kérdés), hanem az emberek között fennálló kapcsolatokat határozza meg.¹⁴ A márki szerint nem ésszerű azt feltételeznünk, hogy szavainkkal vagy tetteinkkel megbánthatnánk az Urat. Márpedig ha ez így van, akkor „az erkölcs egésze más képet ölt. Mennyi bűnnek tekintett dologról derül ki, hogy nem az, s hány erényes cselekedetet kell feleslegesnek, vagy egyenesen károsnak bélyegeznünk...”¹⁵ Elveti tehát az aszketizmust, a szüzességre erényként történő felfogását és az öngyilkosság tiltását, s hosszas – machiavelliánus ihletettséggű – eszmefuttatásokat is olvashatunk tőle a hazafiság és a keresztény erkölcsiség összeegyeztethetetlen voltáról.¹⁶ Általában véve elmondható tehát, hogy d'Argenson nézetei összhangban állnak a

¹² Jannet V. 147. „De l'éducation”

¹³ Argenson, marquis d' 1859–67. *Mémoire pour le testament politique de Fleury*. In: *Journal et mémoires du marquis d'Argenson, publiés pour la première fois d'après les manuscrits autographes de la bibliothèque du Louvre pour la Société de l'Histoire de France par E. J. B. Rathéry*. Paris: Renouard. I. 370. [A továbbiakban: Rathéry]

¹⁴ Jannet V. 195–197. „Cours abrégé de théologie”

¹⁵ Jannet V. 198. „Cours abrégé de théologie”

¹⁶ Jannet V. 218. „Considérations sur l'humanité”

keresztény vallás korabeli bírálóinak álláspontjával, e híres esszéi (*Essais dans le goût de Montaigne*) pedig olvashatók a keresztény és a pogány erény összevetéseként is (amelyből természetesen az utóbbi kerül ki győztesként).

D'Argensonnak az isteni Gondviselésről alkotott nézetei is megérdemlik figyelmünket, hiszen írásaiban gyakran utal erre a fogalomra. Az újkor beköszöntével megfigyelhető üdvös erkölcsi változások és az ész térhódítása (*le progrès de la raison universelle*) a márki szerint nyilvánvalóan az isteni Gondviselés műve. Az isteni akarat a politika terén is megnyilvánul: „a köztársaságok lehanyaglanak, a vegyes kormányzatok nehézségekkel küszködnek, csak az abszolút monarchia virágzik...”¹⁷ – ezek az utalások azért különösen érdekesek, mert lehetővé teszik a márki gondolkodásának új fogalmi keretekben történő értelmezését: a monarchia demokratizációjára vonatkozó nagyszabású javaslatai nemcsak a világi állambölcselek hagyományába illeszkednek, hanem némiképp misztikus politikai-teológiai fényben is tündökölni kezdenek. Bár nagy jelentőséget tulajdonít az isteni Gondviselésnek, szinte semmit nem állít annak működéséről. Ismeretes, hogy a királyi hatalom működését az isteni Gondviseléshez hasonlítva arról beszélt, hogy annak nem gyakori és partikuláris beavatkozások útján kell működnie, hanem általános szabályszerűséget követve. Ez a gondolat egyértelműen Malebranche filozófiájának hatását mutatja, bár a kéziratokban az olvasmányélménynek nincs dokumentálható nyoma. Malebranche neve egyetlenegyszer fordul elő az általunk ismert szövegekben: a már tárgyalt kéziratot dialógusban azt rója fel neki, hogy túl spekulatív és túl kevésbé támaszkodik az érzékekből nyerhető ismeretekre.

Tegyük végül említést arról is, hogy d'Argenson igen kétértelműen viszonyul a nyíltan istentagadó vagy éppen radikálisan egyházellenes, ún. „veszélyes könyvekhez”. Az ókori és modern ateisták katalógusának (*Dictionnaire des athées anciens et modernes*) szerzője, a híres Sylvain Maréchal – pontos forrásmegjelölés nélkül – a következő állítást tulajdonítja a márkinak: „A vallás a nép filozófiája.”¹⁸ Elég ez ahhoz, hogy korának istentagadói közé soroljuk d'Argensont? Kéziratait – különösen a poitiers-i hagyatékban fennmaradókat – tanulmányozva azt látjuk, hogy a márki szívesen forgatott „veszélyes” könyveket. Az a tény, hogy megjegyzésekkel illette Spinoza, Bayle és Boulainvilliers műveinek különböző kiadásait, arra utal, hogy behatóan ismerhette a szóban forgó műveket. Ebből persze nem kell feltétlenül arra a következtetésre jutnunk, hogy egyet is értett volna a hagyományos vallásosság radikális bírálóival. D'Argensont – ez műveinek ismeretében nem meglepő – elsősorban az új filozófia lehetséges politikai következményei foglalkoztatták. Ha elveszük az emberektől a csodákban, a büntető és jutalmazó Istenben és az emberre szabott univerzumban való hitet, vajon nem

¹⁷ Jannet V. 306. „Progrès de la raison universelle”

¹⁸ Maréchal, S. 1833. *Dictionnaire des athées anciens et modernes*. Bruxelles: Deluze.

okozunk-e felmérhetetlenül nagy károkat a lelkekben?¹⁹ Ha Isten többé nem garantálja az erkölcsi világrend stabilitását, az embereket ezentúl csak a halálfélelem és a testi gyönyörök vágya mozgatja majd, ami pedig nagy veszélyekkel járhat a társadalom békéjére nézve.

Ez a perspektíva olyannyira aggasztja d'Argensont, hogy egy pillanatra az egész életművét átható holland-szimpátiájáról is elfeledkezik: „Az Egyesült Tartományok kormányzata túl nagy szabadságot enged azon vallásellenes írásoknak, amelyek végül fel fogják forgatni a társadalmat.” Érdeemes megjegyeznünk, hogy nem fordít figyelmet a spinozai tanítás filozófiai jelentőségére és igazságtartalmára: a kérdést kizárólag „miniszterialis” szempontból tárgyalja. Ezzel magyarázhatóak azok az 1752-ből származó, a jezsuiták és az Enciklopédia konfliktusát tárgyaló naplóbejegyzései is, amelyek két véglet között ingadoznak: hol Diderot-t és „bandáját” bírálja azért, hogy „kérkednek vallástalanságukkal”²⁰, hol a jezsuiták háborítják fel azzal, hogy „elüldözik a francia hon legjobb bölcseit”. Végül egy d'Alembert-rel folytatott hosszú beszélgetés győzi meg XV. Lajos volt cenzorát²¹ a szabad véleménynyilvánítás fontosságáról.²² A márki álláspontját tehát alapvetően a *mérséklet*, az obskurantista vallásosság, valamint a nyílt és provokatív ateizmus két végletének elvetése jellemzi.

Egy helyen d'Argenson igen nyílt szavakkal tárgyalja a teológiai-politikai problémát: „Jó érv a vallás mellett: lehet, hogy ostobákat csinál az emberekből, de a vallástalanság meg gazembereket. Erre csak az lehet a válaszom, hogy az ostobák károsabbak a társadalomra nézve, mint a gazemberek.”²³ A márkit tehát a bayle-i „erényes ateista” lehetőségének kérdése foglalkoztatja: vajon a társadalom stabilitásához feltétlenül szükség van-e a vallásban gyökeredző hagyományos erkölcsiségre, vagy elegendő a polgárok racionális érdekkalkulációja? D'Argenson legjelentősebb értelmezője, Nannerl O. Henry, erre az idézetre alapozva azt állítja, hogy a márki gondolkodásában „the values of religion outweighed its harmful effects”²⁴, azaz szerinte az igazságos Isten és az általa megtermetett erkölcsi rend összességében elhanyagolható szerepet játszik az életmű egészére nézvést. Ezzel természetesen nem érthetünk egyet: d'Argenson számos szövege bizonyítja, hogy rettegéssel töltötte el annak lehetősége, hogy Isten véglegesen eltűnik a politika horizontjáról.

¹⁹ Jannet V. 232.

²⁰ Rathéry VII. 56.

²¹ Gessler, P. 1957. *René-Louis d'Argenson. Seine Ideen über Selbstverwaltung, Einheitsstaat, Wohlfahrt und Freiheit in biographischem Zusammenhang*. Basel: Helbing. 42.

²² Jannet IV. 92.

²³ Jannet V. 216.

²⁴ Henry, N. O. 1972. *The Democratic Monarchy of the Marquis d'Argenson*. (doktori értekezés – megjelenés alatt) Yale. 181.

A fentiek összefoglalásaként annyit mondhatunk, hogy d'Argenson vallási nézetei viszonylag jól illeszkednek a felvilágosodás fővonalába. Kortársaihoz hasonlóan igen kritikus hangot üt meg a vallásosság hagyományos formáival szemben: a babonaságnak bélyegzett Kinyilatkoztatás mellett elvet minden mást is, ami túlmutat valamiféle ideálisan elképzelt *religio naturalison*. A márki számára a vallás kizárólag a „természetes erkölcsiség” egy sajátos megnyilvánulási formájaként értelmezhető, amelynek egyetlen funkciója a társadalomban betöltött civilizáló-stabilizáló szerepe. Mindez könnyen összhangba hozható azzal, amit Ernst Cassirer ír a XVIII. századi filozófusok vallási képzetéről.²⁵

²⁵ Cassirer, E. 1966. *La philosophie des Lumières*. Paris: Vrin. 193–248.

A viktoriánus Anglia morális és etikai kérdései esztétikai eszközökkel

A XIX. századi Angliát nemcsak társadalmi, kulturális és gazdasági változások alakítják, hanem esztétikája és művészeti felfogása is más értelmezést kap. A szép fogalma és a művészet tartalma, céljai és eszközei is megváltoznak. Egyre fontosabbá válik a művészek és a gondolkodók számára, hogy a szép, mint esztétikai élmény – amit művészként, de egyszerű kétkézi munkásként is megélhet az ember – etikai és erkölcsi kérdéseket is felvessen és egyértelművé tegyen. Nem először és nem is utoljára az emberiség történelmében hirtelen „felfordul” a világ. Új tudást, más típusú munkát és a természet legyőzését biztosító kutatásokat és gyakorlatot kezd igényelni a társadalom. A Biblia tanai többé már nem jelentenek biztos, megkérdőjelezhetetlen választ a földi és égi csapásokra, jelenségekre. Átértékelődik az ember, az Isten és a világ közti kapcsolat. Anglia indítja el az ipari forradalmat, amelynek nyertese lesz.¹ Terry Eagleton² véleménye szerint az a hatalmas profit, amelyet a XVIII. század rabszolga-kereskedelmének és tengeri hatalmának köszönhet Anglia, a világ első ipari kapitalista nemzetévé tette. Ezen tények tudatában már érthető, hogy a művészet ugyanúgy foglalkozik a pénz hatalmával, a művészetekre gyakorolt befolyásával és e folyamat ostromozásával, mint az érintetlen természet, a tökéletesség és a kreativitás utáni nosztalgiával. Ezért a XIX. századi angol művészet számára átértékelődik az emberi tudás és a nyelv, mint a szépség és harmónia egyik kifejező eszköze. Új tartalmat ad az emberi kapcsolatrendszereknek, beleértve az ember, a természet, és az Isten viszonyát is. A viktoriánus kor két nagy művészegyénisége, John Ruskin (1819–1900) és William Morris (1834–1896) szerint a földi létben az embernek két fő szerepe van:

¹ Ezen a fogalmon Clark, J.C.D. 1985. *English Society 1688–1832* Cambridge: Cambridge University Press és Fraser, D. 1973. *The Evolution of the British Welfare State*. London: MacMillan műveiben kifejtett elméleteket és definíciókat értjük.

² Eagleton, T. 1983. *Literary Theory*. Oxford: Oxford Basil Blackwell. 19.

<i>az ember mint gondolkodó,</i>	<i>és mint alkotó, akár mint kétkezi munkás,</i>
aki kritikus szemmel néz körül a világban,	vagy művész,
olvas és műalkotásokat gyűjt,	aki megtanulja és használja a Természet törvényeit,
aki elég érzékeny ahhoz, hogy befogadja a szépet és ennek hatása a munkájában is tükröződik,	aki elutasítja, hogy ráerőszakolt gondolatokkal dolgozzon ⁴ ,
aki „elviselhetetlennek találja a szürkéséget és a szépség nélküli életet.” ³	és aki kifejezi az ember intellektusát, lelki és fizikai erejét, és új tartalmat ad a szépségnek.” ⁵

Az embert félelmei és reményei irányítják. Véleményük szerint a viktoriánus ember, talán mint művész, érzékenyebben reagál a körülötte zajló eseményekre és a világ dolgaira. Morris és Ruskin is fél attól, hogy a nemzeti kultúrájuk vulgariizálódik, ami természetesen érinti az irodalmat is. A munkásosztály tagjai azáltal, hogy olcsó irodalmi kivonatokat tudnak megvásárolni, már eleve kizáródnak az értékes, „szépséges” irodalomból. A napi robotban felőrlődik az emberi érzelem és érzékenység. Az ipari tömegtermelés pedig megfosztja az embereket az egyéni ízléstől, igénytől és művészettől. A felelősség ebben a felfokozott életritmusban és igénytelenségben többé már nem érték, és a társadalom egésze a gépeknek lesz kiszolgáltatva.

Azonban Morris és Ruskin is hitt a művészet erejében. A Morris által alapított *Arts and Crafts* mozgalom is azt akarta bizonyítani, hogy mindazoknak a kétkezi munkásoknak, akik egyébként szürke és igénytelen életre kényszerültek volna, azáltal, hogy egyedi, szép és művészek által tervezett darabokat gyártottak, esélyük volt megtanulni, hogy értékeljék a természet szín-, anyag- és formavilágát, saját és mások munkáját. E két művész és gondolkodó szerint mindazt a félelmet és bizonytalanságot, amit a XIX. század gazdasági, vallási és értékrendszerei változásai idéztek elő, a nemzet csak úgy tudja átvészelni önpusztítás nélkül, ha a művészet és a szépség, mint etikai és erkölcsi princípium, bekerül a társadalmi köztudatba, vagyis az oktatásba. Ez azt jelenti, hogy ezek a gondolkodók és művészek arra vállalkoztak, hogy az emberek többsége számára pénzben nem mindig kifejezhető értékrendet fogalmazzanak meg. Ennek a gondolatvilágnak a fő értéke véleményünk szerint az, hogy a művészetet nem elvont filozófiaként és saját alkotásaik befogadó terének tekintették, hanem a viktoriánus kor egyik

³ Morris, W. 1962. *The Lesser Arts*. In: Briggs, A. (szerk.) *William Morris: Selected Writings and Designs*. London: Harmondsworth Penguin Books.

⁴ Ruskin, J. 1849. *The Seven Lamps of Architecture*. London: George Allen. 152.

⁵ Ruskin, J. 1906. *Unto This Last and Munere Pulveris*. Leipzig: Bernhard Touchnitz. 98.

legfontosabb etikai és erkölcsi tanait fogalmazták meg a *művészettel* és a *szépséggel* kapcsolatos sajátos látásmódjukkal és gyakorlatukkal. Az utóbbi szót külön hangsúlyoznánk, mert értelmezésükben nemcsak ennek a szónak a magyarázata és elemzése újszerű⁶, hanem az a törekvésük is, hogy minden társalmi réteg a gyakorlatban is tapasztalhassa, sőt élvezhesse a művészet és a szépség csodáit. Tehát a gyakorlat Morris és Ruskin számára nem pusztán a tehetségük megnyilatkozásának a lehetőségét jelenti, hanem az *oktatást* és az építészetet, a kert-kultúrát és tárgyakat is, mint például, üvegtárgyak, falikárpitok, szöttesek stb.

Itt érdemes röviden összefoglalni, hogy mit is értenek szépségen és művészen, és ez a két fogalom hogyan kapcsolódik a változásra szoruló angol erkölcsi és etikai rendszerhez. Míg a XVIII. században David Hume⁷ „szépségen” elsősorban „rendet” (*order*) értett, a szépség fogalmát elsősorban a vitalitással, az egészséggel és az ember fizikai és szellemi erejével hozta összefüggésbe,⁸ William Morris⁹ önmagának is felteszi a kérdést, hogy vajon a művészetet és a szépséget véletlennek, vagy Isteni áldásnak kell-e tekintenünk. Még mielőtt választ adnánk erre a kérdésre, érdemes összegezni, hogy az angol romantikusok két képviselője, Willaim Wordsworth (1770–1850) és Percy Bysshe Shelley (1792–1822) hogyan látja a művészet és a szépség helyét és szerepét a világban. Wordsworth¹⁰ véleménye szerint a szerző, vagyis a költő, aki a világot az érzelmek mély gazdagságával szemléli és éli meg, a nyelv segítségével fejezi ki és láttatja a természet törvényeit, és életünk főbb szenvedélyeit. Ő az, aki szembesíti az embert a mindig érvényes és betartandó erkölccsel, ezzel is megalapozva a kritika kánonját. Az ember, bármilyen mivoltában is – akár mint tudós, művész, vagy munkás, aki megtanulja értékelni a költészetet, és vele együtt a nyelvet – talán kevésbé lesz igénytelen és hiú. Wordsworth hisz abban, hogy a költészet nyelvét értő és átélő olvasó megérti, hogy a művészet, így a nyelv által közvetített szépség is, isteni adomány, egyedi és megismételhetetlen. Ezért az az ember, aki értékeli a költészetet, és ezáltal a művészetet, megérzi a nyelv, a művészet, a tudás és a természet közti morális kapcsolatot is. E logika szerint ez a kapcsolatrendszer a moralitáson túl szépséget is jelent. Vagyis – Wordsworth szerint – az Ember és a Természet elválaszthatatlan egymástól, egymásnak és egymásért teremtdött, így e kapcsolat a nyelvben megjelenített és kifejezett, átélhető szépsége is. Ha az ember ezt nem

⁶ Az „újszerű” szó itt a Sir Joshua Reynolds által alapított Akadémizmus (1768) irányzatával szembeni – tartalmi és gyakorlati – szembeállást jelenti.

⁷ Hume, D. 1739. *A Treatise of Human Nature*. London: Penguin. 380.

⁸ Hume, D. 1739. 413.

⁹ Morris, W. 1931. *Hopes and Fears For Art. The Beauty of Life*. In: Ball, A.H.R. (szerk.) 1931. *Selections from the Prose Works of William Morris*. Cambridge: Cambridge University Press. 84.

¹⁰ Wordsworth, W. 1984. *Preface To Lyrical Ballads*. In: Gill, S. (szerk.) *The Oxford Authors. William Wordsworth*. Oxford – New York: Oxford University Press.

tiszteli és értékeli, akkor a költő által közvetített művészetet és szépséget sem fogja megérteni. Így megfosztódik az egyik legnagyobb adománytól, attól, hogy igaz, tiszta, érzékeny és érzelmmel teli nyelvet használjon. Arra a kérdésre pedig, hogy mi is a költő feladata, a következő választ kapjuk: „a költő a fájdalom és a csodás érzések, érzelmek végtelen komplexitás [ának]”¹¹ a közvetítője. Tehát Wordsworth értelmezésében védünk és támogatunk, sőt tanítanunk kell a költészetet értékelni, különben megfosztódunk a szépség élményétől. Ez pedig, ha nem is közvetlenül, de lassan-lassan eltorzítja a moralitást, a világszemléletünket és értékrendszerünket. Hiszen a művészet, állítja Wordsworth, „az univerzum szépségének is az elismerése”.¹²

Shelley hasonló félelmeket és gondolatokat fogalmaz meg.¹³ Az ő értelmezésében az ember megfigyeli és elraktározza a szavakat és a tetteket, a költő pedig az ész racionalitásával és képzelőerejével képes művészi szintre emelni impreszióit, érzéseit és gondolatait. A költő eszköze, a nyelv több, mint a hétköznapi ember kommunikációja, olyan eszköz, mely a költő lelki és érzelmvilágát tehetséggel ötvözve a többség számára – ha racionálisan nem is, de érzelmileg – felfoghatóvá teszi az emberi létezés nagy kérdéseit. E két művész szavakban megfogalmazott gondolatai és félelmei Morris és Ruskin művészetében is hangsúlyt kaptak, de ők fontosnak tartották a tudatos, az angol iskolákban bevezetett, esztétikai nevelést is.

Bár gyakran éri őket és mozgalmukat az a vád, hogy az élettől elrugaszkodtak, és nem sok közül van a való élethez, hiszen az ipari forradalom és az új természettudományos elméletek előretörését nem akadályozhatja meg néhány művész törekvése, és nincstelen, tanulatlan, képzetlen embertömegeket pedig nem fog boldogabbá és érzékenyebbé tenni a házak formáinak és színeinek a szépsége, nem beszélve a múzeumokban kiállított és kiváltságosok birtokában levő festményekről és dísz tárgyakról. Természetesen ezzel a véleménnyel nem vitatkoznánk, bár érdemes lenne megvizsgálni, hogy a preraffaelita felfogás, világ és életszemlélet mennyire és milyen mélységben érintette az elmúlt évtizedekben a nyugati társadalmakban a természet, a művészet és a vizualitás kapcsolatát és gyakorlatát. Mindenekelőtt a „populáris és dekoratív” művészet fejlődésére, tartalmi és teoretikus változásaira gondolunk. Ezeket a fogalmakat és gyakorlatait elsősorban Morris alapozta meg. Ezért a következőkben – az utópisztikus elképzelésektől eltekintve – csak azokra a kérdésekre koncentrálunk, amelyek világosan bemutatják, hogy hogyan lehet(ne) egy korszak tárgyainak, építészetben és kertművelésben megnyilatkozó művészetét és az ezek által irányított művé-

¹¹ Wordsworth, W. 1984. 605.

¹² Wordsworth, W. 1984. 605.

¹³ Shelley, P. B. 1951. A Defence of Poetry. In: Cameron, K. N. (szerk.) *Percy Bysshe Shelley. Selected Poetry and Prose*. London: Rinehart.

szet- és szépségfelfogását erkölcsi és etikai szférákba emelni. Mi több, társadalmi kérdéssé tenni a művészet és szépség fogalmát, valamint gyakorlatát.

Morris a következőket írja: „a művészet áldás a földi félelmek közepette”¹⁴, és az élet értelme, olyan emberi törekvés, melyhez bátorság kell. Fizikai és szellemi bátorság nélkül nem épültek volna piramisok, gótikus katedrálisok és hidak. A szépség és a művészet a tudást, a tehetséget és a szellemi erőt, amellyel elviselhetőbbé tesszük a földi létünket, úgy kapcsolja össze, hogy az általuk megélt szépség révén – akár mint tervezők, munkások vagy csak „használók” és szemlélők – megérthetjük a természet szépségét és erejét. A művészet Morris meglátása szerint megtanítja az embert, hogyan éljen, és hogyan használja a természetet. Ez a tanulási folyamat önmagától nem történik meg, hacsak nem tudatosan tanítják egy nemzetnek. Így az ő értelmezésében is – véleményünk szerint – a szépség és a művészet etikai és erkölcsi kérdésekkel együtt értelmezhető és gyakorolható. Csak akkor érthetjük meg, hogy mi is az olyan megfoghatatlan fogalom, mint a szépség, ha mindezeket a szférákat egymással összefüggésben vizsgáljuk. A művészet, állítja Morris, annak a társadalomnak a kifejeződése és megnyilvánulása, amelyben született.¹⁵ Ruskin hasonló egységben látja a szépség és a művészet jelentőségét.¹⁶ Hozzáteszi azonban, hogy a művészetnek az embert, mint Isten fő teremtményét, a világegyetem összefüggésében kell bemutatnia, és nem feledkezhet el a természettel való kapcsolatáról sem. Véleményük szerint az angolok egyik legnagyobb hibája, így vesztesége is az, hogy nem tanulják meg értékelni a múltuk művészetét. Tulajdonképpen amit a társadalom akar, az nem művészet, hanem rosszul értelmezett büszkeség és felületes szórakozás.¹⁷ Számukra a szépség és a művészet elválaszthatatlan egy nemzet morális és etikai felfogásától és gyakorlatától. Ezért a természet formáinak és színeinek harmóniája, tökéletessége olyan Isteni ajándék, amely a gondolkodás, a tanulás és a kreativitás végtelen tárháza. A szépségnek, amit az ember ebből a tárházból táplálkozva és tanulva teremthet, „megnyugvást kell adnia a szemnek és az észnek”,¹⁸ tudatossá kell tennie a gondolatok mélységét és azt a tudást, amely képessé teszi az embert arra, hogy hidakat és katedrálisokat építsen.¹⁹ De ez az építkezés, hangsúlyozzák, nem

¹⁴ Morris, W. 1931. *Hopes and Fears For Art. The Beauty of Life.* In: Ball, A.H.R. (szerk.) *Selections from the Prose Works of William Morris.* Cambridge: Cambridge University Press. 84.

¹⁵ Morris, W. 1890. *Signs of Change: The Aims of Art.* In: Ball, A.H.R. (szerk.) 1931. (vol. xxiii.) London: Longman Green. 84.

¹⁶ Ruskin, J. 1932. In: Ladd, H. *The Victorian Morality of Art. An Analysis of Ruskin Rhetoric.* New York: Ray Long and Richard R. Smith. 240.

¹⁷ Ruskin, J. 1907. *The Political Economy of Art.* London: Routledge. 90.

¹⁸ Morris, W. 1962. *The Lesser Arts.* In: Briggs, A. (szerk.) *William Morris. Selected Writings and Designs.* London: Harmondsworth Penguin Books. 103.

¹⁹ Ruskin, J. 1886. *The Stones of Venice.* Vol 1–4. London: George Allen. 37–42.

történhet a természet, Isten adománya, a „szépség” elpusztításával. A tudáshoz az is hozzátartozik, írja Ruskin,²⁰ hogy úgy neveljük a jövő nemzedékét, hogy annak tagjai tanulóként megtanuljanak kérdezni, tanuljanak és ne akarjanak addig tanítani, míg nem tudnak eleget. Az „elég” fogalmába pedig beletartozik a természet és a művészet szépségének az értékelése is.

Összefoglalva: a XIX. században Angliában a tömegtermelés és a populáris igények kiszolgálásán túl elindul egy olyan művészeti mozgalom, melynek tagjai nemcsak a saját tehetségük kifejező eszközének tekintik a művészetet – legyen az építészet, festészet vagy a „dekoratív” művészet bármely ága, például, üvegfestészet, bútortervezés stb. – hanem morális és etikai szférába is emelik az esztétikai kérdéseket.

²⁰ Ruskin, J. 1898. *The Crown of Wild Olive. Four Lectures on Industry and War*. London: George Allen. 66–67.

Abbé Pierre: Istenem... miért?*

A fordító előszava

Bár Magyarországon igen kevésbé ismert, hazájában Pierre abbé hosszú évek óta a legnépszerűbb franciák élmezőnyében foglal helyet a közvéleménykutatások szerint. Népszerűbb, mint Jean-Paul Belmondo, a legendás Cousteau kapitány, vagy akár Zinadine Zidane. A „Vox Populi” már életében kanonizálta, így válhatott a mai francia társadalom szentjévé. De mi lehet az, ami több mint fél évszázad óta ennyire megragadja és vonzza az embereket?

Ami legelőször feltűnik Pierre abbéban, az az őt körülengő mítosz. Neve hallatán minden francia előtt feltűnik fehér szakállával, szemüvegével, botjával, jellegzetes barna csuhájában és sarujában. Nagy tisztelet övezi mindenütt, ahol csak megjelenik. Gazdag életpályája óriási távolságokat ível át. Tehetős lyoni polgárcsalád gyermeke és lemondva összes világi javairól a legnyomorultabbak, a legkiszolgáltatottabbak mellé áll; pappá szentelése után nem sokkal ellenállóként részt vesz a második világháborúban, üldözötteket bújtat és szöktet át a határon; képviselővé és a Világkonföderáció alelnökévé választják, ugyanakkor koldulásból próbálja összegyűjtögetni az éppen megalakuló Emmausz közösség minden napi betevő falatját. Harcos aktivista, aki habozás nélkül kiáll az otthontalanok ügye mellett, és szelíd bölcs, akinek legbensőbb meggyőződése, hogy az Isten Szeretet, s hogy életünk értelme az, hogy megtanuljunk szabadon válaszolni erre az isteni szeretetre.

Pierre abbé személyisége nem érthető belső meggyőződése, élő hite nélkül, amely – ellentétben némelyek vélekedésével – kevésbé modernista, és az anyaszentegyház hagyományos tanításának keretein belül marad. Hisz az egyetlen és személyes Isten létezésében, hiszi, hogy az Isten Szentháromság, hogy Krisztus valóságosan jelen van az Eucharishtiában, tiszteli a Szűzanyát, rózsafüzért imádkozik...

A szexualitás kérdésében megengedettnek tartja a fogamzásgátlást, de nem valamiféle libertinizmusból adódóan, hanem népességgazdasági megfontolásokból. A házastársi hűséget és az élet elfogadását rendkívül nagyra értékeli, ugyanakkor bizonyos bűnöket inkább apró botlásnak vagy egyszerűen az emberi tökéletlenség velejárójának tekint. Gyakran hangoztatja azt a véleményét, miszerint Rómának korlátoznia kellene beleszólását a morális kérdésekbe, nagyobb teret engedve a hívők lelkiismeretének. Radikális evangéliumi alapokon nyugszik az a

* A fordító által írt előszó, és válogatott részletek Abbé Pierre *Mon Dieu ... pourquoi?* című könyvéből, amely 2006-ban a Bencés Kiadó gondozásában jelent meg.

nézete, amely szerint a tulajdon bűn, legalábbis az egyház és a papság számára. A világiak tulajdonával kapcsolatban elnézőbbnek mutatkozik: nem maga a gazdagság a felháborító, hanem az, ha nem hajlandók megosztani másokkal. Ám ami a pápát és a bíborosokat illeti, az lehet a benyomásunk, hogy szívesen elküldené őket néhány napra a hidak alá aludni...

Azonban talán nem tévedünk, ha azt gondoljuk, óriási népszerűsége felé a meghatározó lépést nem az életről vallott elméleti nézetei, hanem egy konkrét, további sorsát döntően befolyásoló esemény jelentette.

1954 telén, amikor a rettenetes hideg hajléktalanok százainak életét fenyegette Párizsban, drámai hangú felhívást tett közzé a Luxemburg Rádióban, amelynek hatására lavinaszerű társadalmi megmozdulás bontakozott ki Franciaország-szerte, néhány nap leforgása alatt ötszázezer takaró, háromszáz nagy sátor, kétszáz katalitikus kályha és ötszázezer francia frank gyűlt össze a legrászorultabbak megsegítésére. E történelmi pillanattól kezdve Pierre abbé neve egyet jelent a francia társadalom élő lelkiismeretével, amely mindig megszólal, ha az elesettek védelméért kell síkra szállni. Számára a felebaráti szeretet különösképpen a szegények szeretetében ölt formát. Evangéliumi alapokon azért küzd, hogy az egyházat mindenkor a szabadság, a haladás és az igazságosság oldalán lássa, s hogy az egyház eme elkötelezettsége révén újra egymásra találhasson a szegényebb rétegekkel. Küldetésének tekinti, hogy újraevangelizálja a nincsteleneket, hogy Krisztus örömezenete eljusson a társadalom dekrisztianizált rétegeihez. Ezek a rétegek ugyanis valaha rendelkeztek vallásos kultúrával, ám az ipari társadalom ettől elidegenítette őket. E kirekesztettek számára az egyház nem jelentett mást, mint a gazdagok fényűzését. Mivel az evangélium tanítása oly kevésbé volt helyzetükhöz adaptált, az egész evangélium elfogadhatatlanná vált számukra. Az abbé humanitarizmusa arra irányul, hogy megteremtse a karitatív szeretet előfeltételeit, ama szilárd meggyőződés alapján, hogy egy bizonyos minimális morális kulturáltsági szint híján az evangelizáció lehetetlen. Emiatt tehát egyfajta preevangelizációt kell végrehajtani, amely jellegét tekintve világi, és amely eredményeképpen újra megteremtődik az élet elvesztett minimális méltósága és bizonyos moralitás minimális tudata, amelyek nélkülözhetetlen alapul szolgálnak a civilizált emberi együttéléshez.

2004-ben karitatív tevékenységéért, életművéért Pierre abbét a legmagasabb francia elismeréssel, a Becsületrend Nagykeresztjével tüntették ki.**

** A páratlan ívű életmű időközben végpontjára érkezett. A könyv pannonthalmi megjelenése után, jelen kötet szerkesztése közben érkezett a hír, amely szerint Pierre abbé 2007. január 22-én, 84 éves korában – saját kedves kifejezésével élve – „nagy vakációra ment”.

Szeretet és boldogság

Az idő múlásával észrevettem, milyen fontos, hogy jól megkülönböztessük egymástól a boldogságot és a szeretetet.

Még ha a szeretetet kísérő öröm semmi mással össze nem hasonlítható, és a legnagyobb boldogság fakad is belőle, akkor is törékeny, és nem zárja ki a szenvedést. Amint azt Szűz Mária mondta Lourdes-ban Bernadettnek, „megígírem neked, hogy ebben az életben megtanulsz szeretni, azt azonban nem, hogy mindig feltétlenül boldog leszel.”

Természetesen minden ember arra törekszik, hogy boldog legyen. De a hiteles keresztény élet nem azt jelenti, hogy mindenáron keressük a boldogságot. Hanem azt, hogy megtanuljunk szeretni, bármekkora árat kelljen is fizetnünk érte.

Amikor ezt mondom, tudom azt is, hogy van egy elkerülendő csapda, amelybe mégis sok kegyes hívő beleesik, ez pedig a szenvedés piedesztálra emelése. Azzal ellentétben, amire mindig tanítottak bennünket, az érdem semmilyen kapcsolatban sincs a nehézséggel. Az érdem mértékegysége a szeretet, amellyel cselekedtek, és nem az, amibe kerül.

Szemben a szenvedéssel

Buddha és Jézus

Sajnos egyet kell értenem Buddha alapkijelentésével: minden szenvedés.

Az emberi lét alapvetően szenvedés: szenvedünk testileg, lelkileg, erkölcsileg. Szenvendünk, mivel nem birtoklunk bizonyos dolgokat, azután szenvedünk, mert elveszítjük vagy mert attól félünk, hogy elveszítjük őket. Igen, a szenvedés mindnyájunk osztályrésze.

De keresztényként én nem ugyanazt a következtetést vonom le ebből, mint Buddha. Szerinte annak alapján, amit abból részint olvasmányaimból, részint a barátommal, a Dalai Lámával folytatott beszélgetésekből megértettem, mindent meg kell tennünk, hogy többé ne szenvedjünk. Az élet értelme így egyfajta aszkézis lesz, és egy szigorú erkölcsiség, amely minden szenvedés alapvető okának, a váagnak kiküszöbölésére irányul.

Jézus tanítványának egészen más az útja: nem arról van szó, hogy kiküszöböljük az életből a szenvedést, egészen a vágy gyökerestül való kiirtásáig, hanem hogy válaszoljunk rá, megosztással és felajánlással. Amikor a magunk vagy a felebarátunk szenvedésével szembesülve közösségre lépünk a másik emberrel, feltűnik a fény.

Hány alkalommal éltem át ezt a megrendítő élményt reményvesztett ember betegágya mellett! A vele való igazi közösség pusztá ténye olyan fényt ad, amely megszünteti ezt a szenvedést. A szenvedés tehát megélhető úgy, mint egy ugródeszka a megosztás felé. Maga a szenvedés mindig rossz, sosem szabad keresni

vagy felmagasztalni. De ez a rossz felvezethet az emberi lét legmagasabb csúcsaira.

Nemrégiben tudtam meg, hogy egy neves pszichológus, Borisz Szürulnyik ezt az egyén pszichológiai fejlődésével magyarázza, rámutatva, hogy a gyermekkor bizonyos mély törései és sebei lehetővé tehetik a lélek kiteljesedését, azaz „csodálatos szerencsétlenség”-nek tekinthetők, amint egyik művének címében írja. Teljesen ugyanezt gondolom általában az életre vonatkozóan: minden legyőzött szenvedés alkalom a lélek kiteljesedésére, a tudatosságban való előrehaladásra.

Mária Magdolna

Amikor felmerül a kérdés a nők egyházban betöltött szerepéről, elkerülhetetlen, hogy eszünkbe ne jusson a magdalai Mária, aki olyan különleges szerepet játszik az Evangéliumokban.

Mielőtt beléptem volna a noviciátusba, alig tizenhét éves koromban, három napot töltöttem egy Grenoble melletti kolostorban. Akkor fedeztem fel az Evangéliumokban egy rendkívüli fontos, rövid részt, amely örökre belém vésődött. Arról a jelenetről van szó, amikor Jézus és a magdalai Mária találkozik a keresztre feszítés után.

János a maga Evangéliumában azt mondja, hogy Jézus rettenetes kínszenvedéseinek másnapján hajnalban, a magdalai Mária, néhány asszony kíséretében a sírhoz megy, hogy bebalzsamozza Krisztus testét. A kő el van hengerítve, a sír üres. Mária számára ez borzalmas: ki vihette el szeretett mesterének testét? Egy pillanatra sem gondol a Feltámadásra. Reményvesztetten keresi a holttestet, hogy még egyszer utoljára láthassa és megérinthesse. Ekkor megjelenik a kertben egy férfi, akit alig lát, annyira kétségbeesetten keresi a holttestet, és akit a kertésznek vél. A feltámadott Jézus így szól hozzá: „Asszony, miért sírsz?” Mária így válaszol: „Ha te vitted el, mondd meg, hova tetted, és én elhozom.”

Jézus akkor egyszerűen így szól: „Mária.” És amint meghallja a nevét, Mária ráismer, füle, szeme és szíve végre megnyílik a feltámadott Krisztus misztériuma számára. Jézus lába elé borul megrendült szíve kiáltásával: „Rabbuni.” Ezt a héber szót így fordíthatnánk: „drága mester”. A legközelebbi tanítványok szólítják gyakran mesterüket ezen a kedves néven, amelyben egyszerre van tisztelet és mélységes szeretet. Emlékszem, hogy Indiában Gandhit nevezték a tanítványai így: „Gandidji”.

Ez a két egymást követő szó, „Mária” és „Rabbuni” mélyen megrendített, és mintegy nyolcvan év elteltével, ma is megrendít.

Mert benne van, pusztán ebben a két szóban, a Megtestesülés és a Megváltás egész misztériuma, Krisztus egész misztériuma. Benne van Isten végtelen szeretete az ember iránt. Isten, aki háttartalan gyengédségével mindegyikünket a saját nevünkön szólít: „Mária.” És az ember, aki, mihelyt felismeri ezt az isteni szeretetet, mérhetetlen vágyakozással borul elé: „Rabbuni.”

Valahányszor elolvasom ezt a két szót, mindig mélyen felkavar. Hallok a lelkem mélyén, „Henri” (ezt a nevet kaptam a keresztségben) és ott érzem magamon Jézus rajtam nyugvó, szeretetteljes tekintetét.

Párizsban, a Szajna-parton van egy „Raboni” nevű építőanyag-kereskedő. Valahányszor elmegyek a nagy cégtáblája előtt, önkéntelen remegés fog el, mert Mária szavai jutnak eszembe. És engem is átjár az a határtalan öröm, ami őt, mikor felismerte szeretett mesterét. És könnyek szöknek a szemembe és a szívembe.

Volt-e Jézusnak testi kapcsolata a magdalai Máriával?

A *Da Vinci kód* világméretű sikere újra divatba hozta azt a tézist, miszerint Mária Magdolna Jézus felesége volt. Amint nekem elmondták, ez a tézis megbotránkoztat számos keresztényt, másokat összezavar. Ami személyesen engem illet, be kell vallanom, hogy egy efféle feltételezés – amely minden konkrét alapot nélkülöz, de amelyet szabad megfogalmazni – egyáltalán nem zavarja meg a hitemet. Hitem az imádságból és az Evangéliumokból táplálkozik, és semmi sem indít arra a vélekedésre, miszerint Jézus nős lett volna vagy testi kapcsolat fűzte volna egy asszonyhoz.

Ugyanakkor nem látok semmilyen jelentős teológiai érvet, amely megtilthatná Jézusnak, a megtestesült Igének, hogy szexuális tapasztalata legyen. Sőt, meggyőződése, hogy mivel teljesen bele akart simulni az emberi természetbe, Ő is megtapasztalta a szexuális vágyat, mint minden ember. Vajon ki akarta-e elégíteni ezt a vágyat? Amennyiben igen, szükségszerűen viszonzott szerelemben kellett, hogy megélje, és úgy tűnik, hogy a magdalai Mária volt a hozzá legközelebb álló asszony, az édesanyját leszámítva. De természetesen ugyancsak könnyen lehet, hogy nem elégítette ki ezt a vágyát, és ez nem gátolta meg abban, hogy tökéletesen ember lehessen.

Másképpen szólva, nem érthetek egyet azokkal, akik Jézus isteni mivoltára hivatkozva kijelentik, lehetetlen, hogy Jézusnak szexuális kapcsolata lett volna. De ugyanígy azokkal sem érthetek egyet, akik emberségére hivatkozva állítják, szükségszerűen szexuális kapcsolat kellett fűzze egy asszonyhoz. Én azt gondolom, lehet, hogy a megtestesült Isten ismerte a testi gyönyört, de az is lehet, hogy nem engedett a vágyának, amit érzett. És azt hiszem, hogy akár így, akár úgy van, mindez mit sem változtat a keresztény hit lényegén.

Hogyan lehet helyesen értelmezni az eredeti bűnt a tudomány tükrében?

Az imént említett Szeplőtelen Fogantatás kérdése felvet egy másik, a teológia számára szintén alapvető fontosságú kérdést, az eredeti bűnt.

A hittanórán úgy olvastuk a Teremtéstörténetet, mint egy történelmi eseményt: Ádám és Éva voltak az első emberek, az ősszüleink. Az ő vétkük miatt,

azóta romlott az emberi természet: az emberiség minden bűne és baja ebből az eredeti bűnből fakad.

Számos teológus idézi Szent Ágoston egy gondolatát, amely a Teremtéstörténet szó szerinti olvasatának veszélyéről szól (*De genesi ad litteram* – 390.)

Így szól: „Nincs is annál szégyenletesebb dolog, károsabb és különösen sajnálatra méltó, mint amikor egy nem hívő egy keresztény szájából olyan dolgokról hall, amelyeket állítólag a Szentírás tanít, közben pedig akkora számárságot állít, hogy a nem hívő nehezen tudja visszatartani nevetését. Miután pedig azt is megtudta, hogy mindez a Szentírásból származik, hogyan tudna bízni annak szavahihetőségében, ami a halottak feltámadását, az örök élet reményét és a mennyek országát illeti?”

Amiről Szent Ágoston itt beszél, az ma, több, mint ezer évvel később is időszerű, az ember eredetével és az eredeti bűn kényes kérdésével kapcsolatosan.

Loewe atya, aki a munkások evangelizációjának misszióját végezte, ezt írja naplójában: „A Teremtés Könyvének első néhány fejezete, amivel annyi hittankönyv kezdődik, valóságos katasztrófa volt gyermekeink és szüleik számára.” Valóban, napjainkban ki ne lenne tisztában az ember eredetével? Hiszen benne van az általános iskolai oktatás tantervében. Mára már nyilvánvalóvá vált, hogy a Teremtésnek e szövegeire úgy kell tekintenünk, mint amelyek az ember és Isten kapcsolatát írják le, nem pedig mint egy történelemkönyvre.

Meglepett, amikor nemrégiben felfedeztem, hogy maga II. János Pál pápa is ünnepélyesen elismerte az evolúció darwini elméletének megalapozottságát. Egy észrevétlenül maradt dokumentumban II. János Pál nagyon egyértelműen foglalt állást a Pápai Tudományos Akadémia előtt 1996. október 22-én. Miután emlékeztetett arra, hogy XII. Pius 1950-ben, egyik enciklikájában az evolúció tanát megalapozott feltételezésnek nevezte, kijelenti:

Ma, közel fél évszázaddal az enciklika megjelenése után, új ismeretek arra indítanak, hogy az evolúciós elméletben többet lássunk, mint hipotézist. Valóban figyelemre-méltó, hogy a legkülönbözőbb tudományágakban tett felfedezések sorozata nyomán ez az elmélet fokozatosan beleivódott a kutatók gondolkodásmódjába. Az egymástól függetlenül folytatott kutatások eredményeinek – egyáltalán nem keresett vagy provokált – összecsengése már önmagában nyomós érv e teória mellett.

Azután II. János Pál jogosan emlékeztet arra, hogy e tudományos eredmények tág teret nyújtanak a különböző filozófiai értelmezésekre. Materialista szemlélet alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy a szellem az élő anyagból jön létre mint ennek az anyagnak egyszerű megnyilvánulása. Idealista szemszögből épp ellenkezőleg, azt az ontológiai ugrást hangsúlyozzuk, amelyet az emberi tudat és az elvonatkoztatási képesség megjelenése jelent, mivel ezek az ember sajátosságai (halandóságának tudata, művészet, vallás...).

Valójában az egyház elfogadja azt a tényt, miszerint az ember egy hosszú anyagi és biológiai folyamat eredményeként, az előtte kialakuló élőlények folyto-

nosságában jelenik meg. Az egyetlen dolog, amiben nagyon keményen ragaszkodik álláspontjához, az az emberi lény egyedülálló jellege, „akit Isten a maga képére és hasonlatosságára teremtett”. Így a II. Vatikáni Zsinat emlékeztet arra, hogy az ember „az egyetlen földi lény, akit nem egy másik teremtmény miatt akart az Isten” (Gaudium et Spes, 24). Minden más élőlénnel ellentétben egyedül az embert tekinti úgy, mint önmagában való célt. Az ember személy, aki szelleme által képes arra, hogy ajándékoljon adja önmagát és visszatérjen az Istennel való közösségbe. Így az egyház számára döntő fontosságú leszögezni, hogy még ha az ember teste azelőtte már létező anyagból származik is, lelkét közvetlenül Isten teremtette. A keresztények tehát azt az ontológiai ugrást hangsúlyozzák, amelyet az emberi tudat mint olyan megjelenése jelent az evolúciós láncolat végén, és azt húzzák alá, hogy az új fajnak milyen jellegzetes vonásai vannak: öntudat, a reflexió képessége, erkölcsi tudat, szabadság, erkölcsi vagy vallási tapasztalat... megannyi vonás, amely kizárólag az embert jellemzi és amely a keresztény hit szerint mind arra mutat, hogy Isten által teremtett lelke van.

A vadonatúj Katolikus katekizmus (és a jól használható rövidített változata) természetesen több helyütt érinti az eredeti bűn kérdését. De ha bárkiben kérdések merülnek fel a téma kapcsán, sajnálattal állapíthatja meg, hogy az új katekizmus, mely széles olvasóközönségre számíthat, nem tárgyalja valódi jelentőségének megfelelő részletességgel.

Végül hogyan titkolhatnám el azt az álmomat, amely szinte gyermekkorom óta kísér: nem helyettesíthetnék a szerintem alkalmatlan és szerencsétlen „eredeti bűn” kifejezést ezzel a szóval: „seb” (amiről nem tehetünk, ami megmenti ártatlanságunkat), ezzel a helyesebb kifejezéssel: „átöröklődő seb”?

Jézus hiánya és jelenléte

Sokáig tűnődtem azon: „Miért nem maradt Jézus köztünk? Miért nem tesz ma is csodákat? Miért nem tanít bennünket?” Micsoda mesés sikere lehetne mediatisált korunkban! Sokkal nagyobb, mint bármelyik, akár a legszentebb és legkarizmatikusabb pápának! De éppen ez az, a bálványozás veszélye – amely elég erősen fennállt már II. János Pálnál is – túlságosan megnőtt volna ezáltal. Krisztushoz fűződő kapcsolatunk nem lehetne meghitt és bensőséges: úgy tisztelnénk, mint egy bálványt. Mindnyájan látni akarnánk, megérinteni, általa meggyógyulni... anélkül, hogy igazán meghallanánk és átélmélkednénk szavait. Vagy pedig, épp ellenkezőleg, túlságosan felkavarna minket, és félnénk tőle. Ahhoz, hogy meghitt, bensőséges, szeretetteljes kapcsolatba lépjünk Jézussal – és általa Istennel – be kell csukni a szemünket és a szívünkkel kell látnunk.

A feltámadott Krisztus minden bizonnyal ezért nem maradt velünk látható módon a földön. És kétezer évvel később ezért nem kényszeríti ránk magát látható és sugárzó csodákkal. Olyan Ő, mint amikor Húsvét reggelének kódében, megjelent a magdalai Máriának. Olyan, mint az emmauszi úton. Legközelebbi

tanítványai és barátai sem ismerték fel, annyira bele voltak merülve a maguk gondjaiba és szomorúságába. Aztán egyszer csak kimond egy szót – „Mária” –, tesz egy mozdulatot – megtöri a kenyeret –, és szemünk felismeri Őt.

Felajánlja magát nekünk, de nem találkozhatunk Vele máshol, csak bensőnkben, a szív ráfigyelésében, csendes imádságban. Ma is szól és cselekszik minden keresztényben, aki az Ő nyomában akar járni.

Valahányszor az élet által megtört férfiakkal vagy nőkkel találkozom, hallom, amint Jézus a nevükön szólítja őket, és megpróbálom a magam hangjával, tekintetével, kezével elmondani nekik, amit Jézus mond nagy-nagy szeretettel: „Paul”, „Jacqueline”, „François”, „Nathalie”.

A kereszténység személyes találkozás valakivel. Nem más, mint a ma is tartó Evangélium.

Történelmi Kinyilatkoztatás és láthatatlan Kinyilatkoztatás

„Az egyházon kívül nincsen üdvösség” kifejezés, amely gyermekkoromban még használatos volt, mindig mélyen megdöbbenett. Hogyan volna lehetséges, hogy a Szeretet Isten csak az emberek egészen kicsi részének, a megkeresztelteknek jelentse ki magát, és csak őket üdvöztítse? Ez annyira abszurd!

Egy keresztény számára tehát két Kinyilatkoztatás létezik. Egy látható és explicit, a Biblia és Jézus Krisztus Kinyilatkoztatása. És egy másik, láthatatlan és titokzatosabb Kinyilatkoztatás, amely nincs leírva, amelynek nincs prófétája, ám amely megérinti minden ember szívét, és arra indítja, hogy szeretetből cselekedjen embertársai javára, hogy a Rossz helyett a Jót válassza, és önimádat helyett inkább másokat szolgáljon. Ez a – talán a Szentlélektől jövő – láthatatlan kinyilatkoztatás hat más vallásokban és a vallástalan emberek szívében is. Ebből eredően hirdeti mindenféle eszmeáramlat, akár vallásos, akár nem, a szeretet fontosságát, és tekinti a könyörületet ez erények csúcsának.

A történelmi Kinyilatkoztatás felelősséget ró a keresztényekre, de ez csak egyik szelete annak a titokzatos, láthatatlan kinyilatkoztatásnak, amely minden embert érint. Meggyőződésem, hogy a Szentlélek minden emberben működik. Amióta ember él a földön, mindegyiküknek megvolt a lehetősége arra, hogy a lelkiismeretük arra indítsa őket: szeressenek.

Gondolatok az *Ami et Amile* térpoétikájáról

A XII.–XIII. századi irodalom meghatározó darabjai – a magyarul történeti vagy geszta-éneknek nevezett *chanson de geste*-ek – szinte egész Európát bejárták. Számptalan nyelven szólaltak meg a középkor énekmondói, hogy ily módon dicsőítsék a nagy európai uralkodók korszakát és a kereszténységet. A történeti énekek tematikája mindig a kor politikai és vallási tendenciájához kapcsolódik: hősi cselekedetek kerülnek a középpontba, melyekre a hűbérurak vagy a pogányság elleni harcok alkalmával kerül sor, mely harcok során a vallási identitás is mindig fontos szerephez jut. A középkori szerzők többnyire követték ezt az új műfajt teremtő eszmeiséget. Ugyanakkor a politika és a vallás mellett a *trouvère-jongleur*ök a népi eredetű hagyományokra is építkeztek egy-egy mű megvalósításakor.

Az *Ami et Amile*¹ című geszta-ének névtelen szerzője ugyan hű maradt a történeti ének műfaji jellemzőihez, mégis egy különös, mondhatni sajátos térbe vezeti el olvasóját. Az ének egy testvérpár egymásra találásáról szól, a jó és a rossz folyamatos küzdelméről: arról, hogy miként kerekedik felül a testvéri szeretet az önszereteten, és hogyan, milyen áldozatokat hozva juthat el az egyén, – amely számára, a szeretet nagyságából eredően nem is áldozat – a teljes önfeláldozásig, a szentségig. Mindez Nagy Károly udvarában – egy, az éppen megerősödő keresztény hit által áthatott évszázadban – zajlik, ahol a lovagi erények éppoly fontos szerepet töltenek be az identitáskeresésben, mint az erkölcsi vagy a vallási elhivatottság. A történetet a mély vallásosság ellenére átszövik a fantasztikum és a mítosz elemei, az álmok, az isteni beavatkozások és a szimbolikus motívumok. Az elbeszélés tulajdonképpen nem más, mint az egyén próbatételeinek, külső harcainak és belső küzdelmeinek bemutatása, már-már regényes formába öntött középkori személyiségfejlődés-történet. Az *Ami et Amile* történeti ének központjában nem a történelem áll a feudális harcok visszatérő motívumával: a mesélés célja valójában az egyén vívódásainak leleplezése és döntéseinek elbírálása.

A mű főhősei – Ami és Amile – sok időt töltenek utazással: bizonyos helyszínek nagy jelentőséggel bírnak, ahová többször is visszatérnek, mások kevésbé fontosak és csak érintőlegesen szól róluk a szerző. A helyszínek azonban szorosan összefüggenek életútjuk alakulásával. Chrétien de Troyes Yvainje vagy Lancelotja is állandóan úton van, s mindig egy fiktív helyszínre tér vissza: Arthur király

¹ *Ami et Amile*. Kiadta: Dembowski, P. F. 1987. Paris: Champion. Les Classiques français du Moyen Age sorozat. (Az *Ami et Amile* modern francia fordítása: Blanchard, J., Quereuil, M. 1985. *Ami et Amile*. Paris: Champion.)

udvarába. Halász Katalin egyik tanulmányában² három Chrétien-regényben vizsgálja az utazás, illetve az utazás körülményeinek (szállás, vendéglátás) és szereplőinek helyét a regény szerkezetében. Elemzéséből kirajzolódik, hogy az út során a megállóhelyek többségének kettős a funkciója: nemcsak a kalandot kereső lovagnak van szüksége pihenőre, hanem az olvasónak is alkalmat ad egy kis lélegzetvételt az egymást követő küzdelmek és csodák után. Kiderül az is, hogy ezek olyan helyek, melyek a legtöbbször a lovag további útját és a kaland további alakulását irányítják. Gyakran itt találja magát szembe a lovag a kalanddal, vagy itt rejtőzködnek a konfliktusok és a mű fordulópontjai. A regény szerzője szinte észrevétlenül az elbeszélés csomópontjaivá alakítja a látszólag semmit sem ígérő, nyugodt tereket. Jól tudjuk azonban, hogy Chrétien de Troyes a meseszöveg igazi nagymestere volt, aki minden apró részletre nagy hangsúlyt fektetett, tudatos szerkesztési elvei folyamatosan érzékelhetők. Mindezek alapján és a térpoétika néhány elmélete tükrében megpróbáljuk értelmezni az *Ami et Amile*-ban előforduló terek funkcióját és összefüggést keresünk a történet útjai között. A középkori irodalmi alkotásokban lényeges szerepet kap a motívumok, így a terek részletes leírása. Meg kell világítani, hogy ezek milyen kapcsolatban állnak a szereplőkkel, illetve, hogy milyen hatással vannak a jelentésre, az elbeszélői magatartásra és a befogadóra. Nemcsak a terek vizsgálatáról van tehát szó, hanem funkcióik meghatározásáról is. A térirányok, térformák, helyszínek típusai és észlelési formáik vajon milyen jelentőséggel bírnak egy szerkezeti egységen belül?

A *Rhétorique générale*³ a helyeket, tereket egyszerű informáló elemeknek tekint, melyek közül egyesek kulturális, vagy éppen társadalmi funkcióval is bírhatnak. Jóllehet a norma a semleges tereket részesíti előnyben, mégis gyakran előfordul, hogy a szövegben ellentétes térformákra bukkanunk. Egyfelől azokkal a helyszínekkel találkozhatunk, ahol a cselekvés zajlik, ezek általában zárt terek (*espaces clos*), egy kastély, egy szoba, melynek határai jól érzékelhetők. Másrészt ezekkel szemben helyezkednek el az úgynevezett nyitott terek (*espaces ouverts*), melyek leggyakrabban mezők, rétek formáját öltik az irodalmi leírásokban.

A legtöbb *chanson de geste*-ben a főhős lovag Nagy Károly vagy egyik leszármazottja udvarához tartozik és ide tér vissza kalandjai, egyéni vagy közös küzdelmei után. Ami és Amile is Nagy Károly szolgálatába áll, miután hét évi keresés után egymásra találnek és örök barátságot esküsznek egymásnak. A királyi udvar Párizsban székel, itt, illetve az udvar közelében zajlanak majd a történet forduló- és csúcspontjai. Itt kerül sor Hardé cselszövéseire és ármánykodására, a párbajra Hardé és Ami között, és ezen a helyen lépnek színre a női szereplők is. A mű

² Halász, K. 1977. Éjszakai szállás és vendéglátás Chrétien de Troyes regényeiben. *Filológia Közöny.* Budapest. 1–23.

³ Dubois, J., Edeline, F., Klinkenberg, J.-M., Minguet, P., Pire, F., Trignon, H. *Rhétorique générale par le groupe µ.* Paris: Librairie Larousse. 167.

szerzője tehát nem öntörvényűen választja ezt a helyet a konfliktusok színteréül, hanem az énekmondó *jongleur*ök példáját követve a történet középpontjába helyezi a királyi udvart és magát a királyt, Nagy Károlyt, mint az elbeszélés tulajdonképpeni hitelesítő elemeit. A királyi udvar és a király személyének leírása az elbeszélés különböző részeiben bukkan fel. Noha Nagy Károly uralkodása alatt ritkán tartózkodott Párizsban⁴ a mű szerzője, mégis ebbe a városba összpontosítja az eseményeket: Párizs kiinduló- és végpontot is jelöl. A két társ Párizsba indul, hogy az uralkodó szolgálatába álljon, s majd oda térjen vissza a kihívások teljesítése után.

Huimais orréz de ces douz compaignons,
Com il servirent a Paris a Charlon
Par lor grant compaignie.⁵

A szerző valószínűleg tudatosan folyamodott ehhez a lényeges motívumot érintő ferdítéshez, mert mindig erre a helyszínre kalauzolja vissza a hősöket: „Or en irons a la cort a Paris”⁶

Li cuens Amiles ot ses ostaiges mis,
Puis s'en entra tout droit en son chemin,
Celui qui va de Blaivies a Paris,
Ainz ne fina, si vint en pré flori.⁷

A király székhelye miatti csúsztatás elbizonytalaníthatja az olvasót és hallgatót, ezáltal valószínűleg a mű hitelessége szenvedne csorbát, ami pedig igazán fontos tényező volt a középkori szerzők és hallgatóság számára egyaránt. Ezért az *Ami et Amile* geszta-ének szerzője a király személyét hűen ábrázolja, többször is kiemeli, hogy „li fiuls Pepin”⁸-ról van szó. Arról a Nagy Károlyról, akinek a személye ebben az elbeszélésben is, akárcsak a *Chanson de Roland*-ban, vagy a *Jehan de Lanson*-ban, bölcs, magasztos, hű keresztényként és kiváló harcosként jelenik meg. Személyisége nemcsak a csaták és a lázadó bárók leverése során mutat megfontoltságot és határozottságot, de erkölcsi kérdésekben is bölcsessége kerekedik felül indulatán: ezzel kivívva mind környezetének, mind a történet hallgatóságának szimpátiáját.

Párizs, ahová még az ellenség is eljön: „En lor chemin sont maintenant entré, Jusqu'a Paris ne se sont arresté”⁹, a bonyodalom kiindulópontja, ahol Hardé

⁴ Kis Pipin fia, Nagy Károly ritkán tartózkodik Párizsban, birodalma székhelyéül Rómát választja, illetve szívesen tölti az idejét Aix-la-Chapelle-ben (Aachen) is.

⁵ *Ami et Amile*. 1. (1. laisse)

⁶ *Ami et Amile*. 7. (12. laisse)

⁷ *Ami et Amile*. 30. (52. laisse)

⁸ *Ami et Amile*. 45. (73. laisse)

⁹ *Ami et Amile* 11. (19. laisse)

hazug módon a két barát, Ami és Amile halálhírért kelti. Miután a két gróf mégis épségben visszatér a Gombaut elleni csatából, Hardé azzal próbálja ellensúlyozni tettét, hogy felajánlja unokahúga, Lubias kezét az egyik barátnak. Ezzel tovább bonyolítja a helyzetet, a nő szereplőt a történet aktív cselekvőjévé avatva. A nő hagyományos feladatai háttérbe szorulnak, a nő szerepe itt nem a lovag ellátására, kiszolgálására, gyógyítására koncentrálódik, sokkal inkább egyrészt a rosszindulat, az irigység, másrészt a mindent elsöprő szerelem kerül előtérbe. Innét, ebből a zárt térből indulnak a folyamatosan táguló terek felé a hősök:

De la ville issent par la porte ferree,
 Passent les terres et les amplex treentes,
 Desci a Blaivies n'i ont resnes tyrees.¹⁰

Párizs mellett gyakran említett hely Blaye (*Blaivies*) városa.¹¹ Blaye Ami otthona, ahol felesége Lubias és fia él, a lovag ide tér vissza hosszú kalandozásai után. Akárcsak Párizsban, Blaye-ben is próbatételek várnak a lovagokra Lubias személyében, akinek Hardéhoz hasonló a szerepe. Lubias a női rossz természet megszemélyesítője, aki állandóan ártani próbál a két barátnak, azt remélve, hogy kettejük közé állva megtörheti barátságukat.

Összegezve, a két szintér párhuzamot alkot, mindkét helyen hasonló motívumokkal találkozhatunk: a rosszakaró jelenléte, szívélyes fogadtatás (72. *laisse*), amit gyakran lakoma követ a király vagy bárók és lovagok társaságában (63. *laisse*). Majd pihenésre kerül sor, az út fáradalmai vagy a harcok kipihenésére. A pihenés rítusa során pedig mindig felbukkan egy női szereplő, aki megzavarja a hősök nyugalma. Láthatjuk, hogy a középkori regény alpmotívumai ebben a műben is világosan megjelennek, alátámasztva ezzel azt a feltevést, hogy műfajok határán elhelyezkedő szövegről van szó.

A két város között a legfontosabb helyet a „rét” foglalja el. A két barát először egy virágos réten találkozik – mely barátságuk harmóniáját, az örömet szimbolizálja – ahol egymás iránti hűséget és örök barátságot fogadnak.

Or sont li conte enmi le pré assiz.¹²
 Or sont li conte andui assiz sor l'erbe,
 Il s'entr'afient compaignie nouvelle.¹³

Később szintén egy réten találkoznak, de ez alkalommal már a fenyegetés jellemzi a két barát közötti hangulatot; aggodalom hatja át a történet ezen szálát. A környezet leírása ezúttal is negatív dolgok eljöveteletét sejteti:

¹⁰ *Ami et Amile*. 16. (28. *laisse*)

¹¹ Blaye város nevével találkozhatunk a *Jourdain de Blaye* című *chanson de geste*-ben, melyet az *Ami et Amile* történettel a „Petite geste de Blaye” ciklusba szoktak sorolni.

¹² *Ami et Amile*. 7. (12. *laisse*)

¹³ *Ami et Amile*. 7. (13. *laisse*)

Or fu Amiles enmi le pré couchié,
 [...]
 De l'autre part ot un gaste monstier,
 Tuit sont li mur gasté et pesoié
 Et les tors fraintez et il maubre brisié.¹⁴

A jelzők mellett, melyek emelkedett vagy éppen szomorú hangulatot keltenek, a szerző egy ősi kelta motívumhoz folyamodva teszi még izgalmasabbá a leírást: a víz motívumával tágítja a teret. Ez a választóelemként funkcionáló motívum az elinduláskor első akadályként, illetve a végcél előtt az út megtörésére szolgál. Hol egy névtelen folyóval, hol a Szajnával (*Sainne*) találja magát szemben a szereplő. A vízen való átkelés kisebb próbatétel a lovag számára, mely azonban más középkori művekkel ellentétben *Ami et Amile* történetében egyszer sem fenyeget veszéllyel.¹⁵ Mint más történetekben, itt is a víz választ el két világot.

A rét, amely egyszersmind a boldog találkozás és a szomorú elválás színtere, kettős szerepet betöltve épül be a mű struktúrájába. Zárt világot alkot, titkos helyet jelöl, ahová csak ketten mennek el, hogy egymás társaságából erőt gyűjtsenek és pihenjenek. Nincsenek falai, mégis tökéletesen elzárt világ, ahonnét a lovagok külön-külön indulnak útra, hogy aztán egyedül nézzenek szembe a kalandokkal, az élet nehézségeivel. Saját, zárt világukon kívül terül el a külvilág, mely számos próba elé állítja a két barátot. A határvonal átlépésével hagyományos világba csöppennek, ahol királyi szolgálat, párviadal, zarándoklat vár rájuk. Mindezek teljesítése közben azonban soha nem feledkeznek meg egymásról, aggódva és szeretettel gondolnak egymásra, de szívükben a testvéri szeretet mellett helyet kap a szerelem, az apai szeretet és a tisztelet is. A külvilágban tett utazások, melyek során egymásért küzdenek, elengedhetetlen feltételei a bonyodalomnak. A külvilág sorakoztatja fel azokat az akadályokat és próbatételeket, melyek leküzdése által egyre közelebb kerülnek a szentséghez. Nem véletlen tehát az sem, hogy az énekmondó ebben a „más” világban helyezi el a főhősök számára szintén erőpróbát jelentő női szereplőket, akik aktív, mozgató elemei az *Ami et Amile* történetnek. Ez a világ a valóságos és hagyományos életmomentumok hálóját tárja elénk, a Jó és a Rossz folyamatos harcának, a szerelem próbatételeinek bemutatásával. A két hős két világ között ingázik, hogy mindkét helyen teljesítse kötelezettségeit, egyre közelebb és közelebb kerülve így az üdvözüléshez.

Várakozás-kivonulás¹⁶ ellentétviszonyát fedezhetjük itt fel. Az innenső oldalon várakozunk, majd kivonulunk a túlsó oldalra, a külvilágba, mely veszélyforrásokkal teli utakkal van átszőve. A szereplők állandó mozgása horizontális

¹⁴ *Ami et Amile*. 31. (laisse 53)

¹⁵ Chrétien de Troyes több ízben is alkalmazta ezt a motívumot. Műveiben a vízen túli világ mindig nagy veszélyt tartogat és megtörténhet az is, hogy nem tér vissza onnét a lovag. Egyik jól ismert példa: a Veszélyes Gázló (*Gué Périlleux*) a *Conte du Graal*-ból.

¹⁶ Faragó, K. 2001. *Térirányok, távolságok*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.

és vertikális szakaszra bontható. A cselekmények elhelyezése horizontális síkon történik meg. A szereplők utazásaik során járják be ezt a horizontális síkot, melybe minden földrajzi távolság és térelem beletartozik. Itt szükséges megjegyezni, hogy csak a két főhős, Ami és Amile távolodik és közeledik. A többi szereplő, néhány, rövid eltávolodáson kívül ugyanazon a helyen tartózkodik. A két barát kapcsolatát távolság és közelség jellemzi. Ezzel szemben a horizontális síkot átmetsző vertikális tengely mentén követhetjük a szereplők lelkiállapotában bekövetkező „lent” és „fent” mozgást, legyen szó örömről, bánatról, elégedettségről vagy fájdalomról. A „kint”-hez éppúgy kapcsolódhat a „lent”, mint a „fent”, illetve a „bent”-hez is járulhat pozitív vagy negatív lelkiállapot. Ez az úgynevezett szellemi tér, mely igen fontos szerepet kap ebben a műben. A szellemi és a valóságos terek találkozása metszetet hoz létre. Megfigyelhető, hogy Ami és társa Amile háromszor találkoznak a réten. Ezek mindig bensőséges, meghitt találkozások és csak egy alkalommal szomorú a két hős, akkor, amikor szembe kell nézniük mások kétszínűségével és saját hibáikkal. A kezdeti öröm és boldogság után, bármerre is vigyen a két barát útja, a találkozásokat kivéve a zord külvilággal kell megküzdeniük, így útjaik nagy részét a „lent” állapota uralja. Felhőtlenül boldogok csak akkor lehetnek, amikor egymás társaságára találnak. Fontos megemlíteni, hogy bár a két főhős élettörténete látszólag szorosan összefügg, mégis meglepő módon a szerző a történet legkönyörtelenebb szakaszában magára hagyja Amit, aki nagy kínokat él át az őt sújtó lepra miatt. Az olvasó nem érti, hogy Amile miért nem indul útnak és siet barátja segítségére. Ezideig kapcsolatuk nagyon szoros volt, a nagy távolságok ellenére, akárcsak az ikrek, megéreztek, ha a másinak szüksége volt támogatásra, vigaszra, segítségre. Ezt a szoros lelki összetartozást jelképezi Ami álma is, mely arra figyelmezteti, hogy Amile vesztélyben van.

A térformákhoz visszatérve két igen eltérő világ jelenik meg az *Ami et Amile* geszta-énekekben: egyfelől a hétköznapi, hagyományos tér, melyet a városok képviselnek, másfelől a fantasztikus-misztikus színtér, amely jöllehet természeti formát ölt, mégis egy „másvilágot” tár elénk. A városi tér képviseli a történet megvalósítás oldalát, míg a természet harmóniájával párhuzamban a misztikus tér a tervek és elképzelések központja. Az események sorozata két külön világgá avatja ezt a látszólag két valóságos és mindennapi térformát.

Ezt a két tértípust közelebről megvizsgálva megállapíthatjuk, hogy a városi tér lesz az úgynevezett *locus inamoenus*, ahol kellemetlen dolgok és bonyodalmak várnak a főhősökre, ahol újabb és újabb próbatételekkel kerülnek szembe. A rétre, a „másvilágba” (*Autre Monde*) kizárólag csak a beavatottak léphetnek be, illetve, ha valaki olyan próbál szerencsét ezen a helyen, aki nem beavatott, az nagy valószínűséggel nem jár szerencsével. Gondoljunk csak Hardéra, aki egy réten küzd meg Amival, és meghal a harc során. Az *Ami et Amile* történetben a rét *locus amoenus*ként jelenik meg. Minden adott, ami egy kellemes helyhez szükséges; a rét közelében a források éppúgy megjelennek, mint a virágok, avagy a madarak.

Reprinst sa voie, si se prent a esrer
 Vint a une aigue; quant fu outre passéz,
 Oste la selle, li chevax est witréz,
 Puis la ra mise, si est tost remontéz.
 Ainz que il fust demie lieue aléz
 Devant lui garde, si a veü uns prés,
 Touz fu floris si comme el mois d'esté.¹⁷

A *locus amoenus* vitathatatlan ismertetőjegyei azonban nemcsak ebben a műben jelennek meg, hiszen már az antik irodalmi alkotásoknak is elengedhetetlen tartozékai voltak. Vergilius előszeretettel használta a „kellemes helyet”, mint retorikai eszközt: számos művében, a narráció részét képezte a tér. Éppúgy találhatunk leírásokat bukolikus pásztorlírájában, mint *Aeneis* című eposzában.

Aeneás ezalatt megpillant egy különálló,
 dús, zizegő-lombú ligetet, kanyarában a völgynek:
 itt, e szelíd tájon zúg át habjával a Léthé.
 Népek, nemzetek ezreitől hemzseg fővenyágya;
 mint a mezőn forró nyárban röpködnek a méhek,
 mindenféle virágra, fehér liliomra leszállván [...] ¹⁸

Chrétien regényeitől eltérően, ahol az artúri környezet miatt szinte eltűnik a valós földrajzi tér, az *Ami et Amile* történetben, akárcsak Vergilius eposzában a tér nem válik teljes egészében varázslatossá, itt nincsenek üveghidak, csodás források vagy ágyak. Inkább természetesnek, idillinek tűnik ez a környezet, bár térpoétikai szempontból nemcsak a térformát kell megvizsgálnunk, hanem a szereplői magatartásokat is, melyek szintén hozzájárulnak az egyes színhelyek szimbolikájához. Így például, említést kell tenni az itt történő fogadtatásról, a hősök által elfoglalt pozícióról, lovaik helyzetéről és természetesen a beszélgetés aktusáról.

A fogadtatás, a találkozás légköre mindig örömteli, ezekben a pillanatokban a hősök legyőzik fáradtságukat, elfelejtik bánatukat, s csak az egymás iránti tisztelet és szeretet uralja ezeket a meghitt, harmonikus perceket. Úgy vélem, hogy a szerző által használt jelzők és határozók, mind-mind azt a tényt támasztják alá, miszerint ez a boldogság, az igazi barátság helye. A *tendresse*, a *fougue*, a *joie* érzése hatja át ezeket a találkozásokat, még akkor is, amikor a háttérben már szomorú események készülődnek.

A hősök, mielőtt beszélgetésbe fognának, helyet foglalnak a réten. Különös, hogy soha nem figyelő pozícióban találjuk őket. Ülő, vagy fekvő helyzetben vannak, mely egyértelműen azt jelzi, hogy biztonságban érzik magukat, ezen a helyen nem tartanak ellenségtől. Már-már zavaróan nyugodt a légkör körülöttük.

¹⁷ *Ami et Amile*, 6. (11. laisse)

¹⁸ *Vergilius összes művei*. 1973. Budapest: Magyar Helikon. VI. ének, 703–708.

A hangulat fokozásához járul hozzá az a magatartás, melyet lovaikkal szemben tanúsítanak. Topikus elemmé válik a műben a lovak kószálása, leszerszámozása, vagy éppen maguk mellé való kikötése, mely tények arra engednek következtetni, hogy történni fog valami.

Li cuens Amiles enmi le pré se jut,
Devant lui ot son aufferrant quernu,
Ses bonnes armes et son pezant escu,
Son brant d'acier nouvel et esmolu.¹⁹

Hogy a hallgatóság figyelmét még inkább a történetre koncentrálja, a szerző ilyen, és ehhez hasonló magatartásformákat alkalmaz. Kiderül, hogy a helyek kiválasztása mellett, a helyszíneken tanúsított magatartás szintén fontos információként szolgálhat a történet alakulását illetően. Információként a korabeli hallgató és a modern olvasó számára egyaránt, bár az, hogy a rejtett üzenet tulajdonképpen mennyire szól „csak” a beavatottnak, azt ezúttal maradjon rejtély.

Mindez azonban rámutat arra, hogy az *Ami et Amile* szerzője a leírások, az utalások, a retorika igazi mestere volt. A helyek kiválasztásával nemcsak a mű ritmusát adta meg, de szembeállította a városok falakkal és épületekkel körülzárt világát, ahova ugyanakkor bárki beléphet, a folyópart, rét nyílt világával, ahová azonban nem mindenki léphet be. Ezzel a paradox megoldással avatja ezt az egyszerű helyszínt a hősök útjának legfontosabb állomásává. Ami másnak csak egy hely a nagyvilágban, az nekik magát a mindenséget jelenti. Hangsúlyozni kívánom azonban azt, hogy az *Ami et Amile* szerzője eltér az udvari költészet azon általános érvényű szemléletétől, mely szerint a fallal körülzárt tér – leggyakrabban egy kert vagy egy kastély belső udvara – *locus amoenus*ként jelenik meg és épp hogy a beavatottak, az udvari eszmék követői számára nyitott. Ezzel szemben, a beavatatlanok, vagy az udvari életre nem méltók számára csak a nyílt tér az elérhető. Mindezek alapján érdemes lenne megvizsgálni néhány XIII. századi geszta-éneket, hogy milyen szerepet töltenek is be az egyes kiválasztott helyszínek.

¹⁹ *Ami et Amile*. 31. (54. laisse)

Szerzőink

Albert Sándor: *albert@lit.u-szeged.hu*

Habilitált egyetemi docens – Szegedi Tudományegyetem, Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszék

Kutatási terület: fordításelmélet, nyelvfilozófia

Balázs Péter: *tantris17@hotmail.com*

Egyetemi adjunktus – Szegedi Tudományegyetem, Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszék

Kutatási terület: politikai gondolkodás; d'Argenson márki

Bárdosi Vilmos: *vbardosi@ludens.elte.hu*

Tanszékvezető egyetemi tanár – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Francia Tanszék

Kutatási terület: a francia frazeológia története és rendszere, magyar-francia frazeológia és lexikográfia

Charrier-Gouesse, Marie-Josèphe: *gouesse@linguist.jussieu.fr*

Egyetemi docens – Université de Paris VII, UFR de Linguistique

Kutatási terület: francia-magyar kontrasztív nyelvészet

Fábián Zsuzsanna: *fabia@ludens.elte.hu*

Egyetemi docens – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Olasz Nyelvi és Irodalmi Tanszék

Kutatási terület: olasz leíró nyelvtan, vonzat kutatás, lexikológia, lexikográfia, névtan

Farkas Ildikó: *ildiko.farkas@invitel.hu*

Egyetemi adjunktus – Szegedi Tudományegyetem, Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszék

Kutatási terület: az eu zszargon kialakulásának folyamata és okai

Gécseg Zsuzsanna: *gecsegz@lit.u-szeged.hu*

Egyetemi adjunktus – Szegedi Tudományegyetem, Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszék

Kutatási terület: francia és magyar generatív szintaxis, formális szemantika, a mondat információs szerkezete

Gyimesi Timea: *gyimesi@hotmail.com*

Egyetemi docens – Szegedi Tudományegyetem, Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszék

Kutatási terület: kortárs irodalomelmélet és filozófia; Michel Tournier, Gilles Deleuze

Kakusziné Kiss Gabriella: *kkissg@freemail.hu*

Nyelvtanár – Szegedi Tudományegyetem, Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszék

Koncz Beatrix: *bettikoncz@hotmail.com*

A Szegedi Tudományegyetem Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszékének
korábbi hallgatója, PhD-hallgató az Eötvös Loránd Tudományegyetem
Francia irodalom doktori programjában

Kutatási terület: középkori francia irodalom

Kovács Ilona: *sademarki@vipmail.hu*

Habilitált egyetemi docens – Szegedi Tudományegyetem, Francia Nyelvi
és Irodalmi Tanszék

Kutatási terület: XVIII. és XIX. századi francia és magyar irodalom

Kovács Katalin: *felibieme@freemail.hu*

Egyetemi adjunktus – Szegedi Tudományegyetem, Francia Nyelvi és
Irodalmi Tanszék

Kutatási terület: XVII. és XVIII. századi festésetelmélet és művészet-
kritika

Nagy Ágoston: *nagyagoston@lit.u-szeged.hu*

Tudományos segédmunkatárs – Szegedi Tudományegyetem, Francia
Nyelvi és Irodalmi Tanszék

Kutatási terület: számítógép és nyelv

Németh Anikó: *thekesne@jgytf.u-szeged.hu*

Főiskolai docens – Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógus-
képző Kar, Angol Tanszék

Kutatási terület: XIX. századi angol irodalom; a preraffaeliták

Penke Olga: *polga@lit.u-szeged.hu*

Egyetemi tanár – Szegedi Tudományegyetem, Francia Nyelvi és Irodalmi
Tanszék

Kutatási terület: a francia és a magyar felvilágosodás irodalmi és művelő-
déstörténeti kapcsolatai, műfajtörténeti kutatások a XVIII. században

Osztetzký Éva: *eosztet@btk.pte.hu*

Tanszékvezető egyetemi docens – Pécsi Tudományegyetem, Francia
Tanszék

Kutatási terület: nyelvészet, francia lexikológia és lexikográfia

Simoncsics Péter: *obester@freemail.hu*

Habilitált vendég tanár – Babeş-Bolyai Tudományegyetem (Kolozsvár),
Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék

Kutatási terület: szamojéd és finnugor nyelvészet, leíró és történeti nyelv-
észet és irodalomtörténet

Sujtó László: *sujto.laszlo@gmail.com*

Egyetemi adjunktus – Szegedi Tudományegyetem, Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszék

Kutatási terület: XIX. századi francia líra, a francia civilizáció története; Baudelaire

Szabics Imre: *iszabics@ludens.elte.hu*

Egyetemi tanár – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Francia Tanszék

Kutatási terület: francia-magyar irodalmi kapcsolatok a középkorban; Balassi Bálint

Szász Géza: *szasz@primus.arts.u-szeged.hu*

Tanszékvezető egyetemi docens – Szegedi Tudományegyetem, Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszék

Kutatási terület: francia civilizációtörténet, utazási irodalom, francia-magyar kapcsolatok a XIX. század elején

Szépe György: *szepe.gyorgy@chello.hu*

Emeritus egyetemi tanár – Pécsi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Tanszék

Kutatási terület: alkalmazott nyelvészet

Újfalusi Németh Jenő: *njeno@lit.u-szeged.hu*

Egyetemi docens – Szegedi Tudományegyetem, Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszék

Kutatási terület: XVI. és XVII. századi francia irodalom; Corneille

X35979